

(2)

ISSN 0130-5719

# Філософська думка

---

**5** 1979

---

## ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичних семінарів: «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми наукового пізнання» і «Розвинутий соціалізм. Проблеми теорії і практики». У цьому номері вміщуються статті: Г. Ю. К і к е ц ь — Революція в науці як історична єдність революційних перетворень у суспільствознавстві і природознавстві; Е. П. С е м е н ю к — Становлення загальнонаукових категорій і підходів у сучасній науці; Б. Г. К у б л а н о в — Про інтеграцію наукового знання у викладанні філософії; Т. Я. С т а р ч е н к о — Про всебічний та гармонійний розвиток особи; Б. П. Б у й в о л, С. О. Ц а л о к — Соціально-психологічні фактори управління якістю продукції.

### З М І С Т

#### До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною

Добрик В. Ф. (Львів) — Край, оновлений Жовтнем  
Розвиток філософської думки в західних областях УРСР . . . . . 3  
17.

Слободян М. І. (Львів) — Життєдайна сила ідей пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною . . . . . 26

Веремєєва О. П. (Львів), Кравчук М. І. (Львів) — В. І. Ленін про співвідношення понять «народ» і «революційний народ» . . . . . 36

#### Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Старченко Т. Я. (Львів) — Про всебічний та гармонійний розвиток особи . . . . . 41

Буйвол Б. П. (Львів), Цапко С. О. (Львів) — Соціально-психологічні фактори управління якістю продукції . . . . . 48

#### Методологія наукового пізнання

Кікець Г. Ю. (Тернопіль) — Революція в науці як історична єдність революційних перетворень у суспільствознавстві і природознавстві . . . . . 58

Семенюк Е. П. (Львів) — Становлення загальнонаукових категорій і підходів у сучасній науці . . . . . 66

Горинь В. І. (Львів) — Естетична свідомість: процес формування, специфіка структури . . . . . 72

#### З історії вітчизняної філософії

Стратій Я. М. (Львів) — Вчення про причини руху у філософських курсах Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії XVII ст. . . . . 79

Кашуба М. В. (Львів) — Вітчизняні етнічні вчення першої половини XVIII ст. Георгій Кониський . . . . . 91

#### Проблеми викладання філософії

Кубланов Б. Г. (Львів) — Про інтеграцію наукового знання у викладанні марксистсько-ленінської філософії . . . . . 102

#### Наукові повідомлення

Пашук А. І. (Львів) — Філософсько-гуманістичні ідеї в антикатолицькому творі «Апокрисис» . . . . . 108

#### Критика буржуазної ідеології

Верніков М. М. (Львів) — Соціально-пізнавальні передумови кризи філософського ідеалізму . . . . . 115

Доля В. С. (Львів), Дячкова Н. М. (Львів) — Про методологічні принципи критики сучасної релігійної філософії . . . . . 123

Козачишин Н. М. (Львів), Сімончик А. М. (Львів) — Уніатська церква — ворог возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській соціалістичній державі . . . . . 129

#### Рецензії

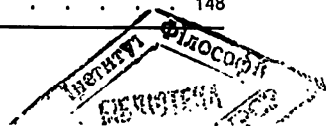
Бабосов Е. М. (Мінськ), Майхровіч А. С. (Мінськ) — Проблеми розвитку філософської і суспільної думки в СРСР . . . . . 140

Лук М. І., Рогович М. Д. — Дослідження історії взаємодії філософських культур . . . . . 142

Попов М. В. — Шляхи теоретизації науки . . . . . 143

Терьохіна М. Т. (Ровно) — Соціалістичний побут як складова частина радянського способу життя . . . . . 145

Наші автори . . . . . 148



## СО Д Е Р Ж А Н И Е

К 40-ЛЕТИЮ ВОССОЕДИНЕНИЯ ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ С СОВЕТСКОЮ УКРАИНОЙ. *Добрик В. Ф.* (Львов) — Край, обновленный Октябрем. Развитие философской мысли в западных областях УССР. *Слободян М. И.* (Львов) — Животворная сила идей пролетарского интернационализма в борьбе за воссоединение западноукраинских земель с Советской Украиной. ♦ *Веремева Е. П.* (Львов), *Кравчук М. И.* (Львов) — В. И. Ленин о соотношении понятий «народ» и «революционный народ». ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Старченко Т. Я.* (Львов) — О всестороннем и гармоничном развитии личности. *Буйвол Б. А., Цапюк С. А.* (Львов) — Социально-психологические факторы управления качеством продукции. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Кикец Г. Ю.* (Тернополь) — Революция в науке как историческое единство революционных преобразований в общественном и естествознании. *Семенюк Э. П.* (Львов) — Становление общенаучных категорий и подходов в современной науке. ♦ *Горинь В. И.* (Львов) — Эстетическое сознание: процесс формирования, специфика структуры. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Стратий Я. М.* (Львов) — Учение о причинах движения в философских курсах Киево-Могилянской и Славяно-греко-латинской академии XVII ст. *Кашуба М. В.* (Львов) — Отечественные этические учения первой половины XVIII ст. Георгий Кониский. ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ. *Кубланов Б. Г.* (Львов) — Об интеграции научного знания в преподавании марксистско-ленинской философии. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Пашук А. И.* (Львов) — Философско-гуманистические идеи в антикатолическом произведении «Апокрисис». КРИТИКА БУЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Верников М. Н.* (Львов) — Социально-познавательные предпосылки кризиса философского идеализма. *Доля В. Е.* (Львов), *Дьячкова Н. Н.* (Львов) — О методологических принципах критики современной религиозной философии. *Козачишин Н. Н.* (Львов), *Симончик А. Н.* (Львов) — Униатская церковь — враг воссоединения западноукраинских земель в едином Советском социалистическом государстве. РЕЦЕНЗИИ. *Бабосов Э. М.* (Минск), *Маikhрович А. С.* (Минск) — Проблемы развития философской и общественной мысли в СССР. *Лук Н. И., Rogovich M. D.* — Исследование истории взаимодействия философских культур. *Попов Н. В.* — Пути теоретизации науки. *Терехина М. Т.* (Ровно) — Социалистический быт как составная часть советского образа жизни. НАШИ АВТОРЫ.

## CONTENTS

ON THE 40TH ANNIVERSARY OF THE WESTERN UKRAINIAN LANDS REUNIFICATION WITH THE SOVIET UKRAINE. *Dobrik V. F.* (Lvov) — Land Renewed by the October. Development of Philosophical Thought in the Western Regions of the Ukrainian SSR. *Slobodyan M. I.* (Lvov) — Life-Giving Force of Ideas of Proletarian Internationalism in Struggle for Reunification of the Western Ukrainian Lands with the Soviet Ukraine. ♦ *Veremeva E. P.* (Lvov), *Kravchuk M. I.* (Lvov) — V. I. Lenin on Correlation of the Notions: «People» and «Revolutionary People». PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Starchenko T. Ya.* (Lvov) — On Comprehensive and Harmonic Development of a Personality. *Buiwol B. A.* (Lvov), *Tsapok S. A.* (Lvov) — Socio-Psychological Factors of Production Quality Control. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Kikets G. Yu.* (Ternopol) — Revolution in Science as a Historic Unity of Revolutionary Transformations in Social and Natural Sciences. *Semenyuk E. P.* (Lvov) — Formation in Modern Science of Categories and Approaches Common to All Sciences. ♦ *Gorin' V. I.* (Lvov) — Aesthetic Consciousness: the Process of Formation, Specificity of Structure. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Straty Ya. M.* (Lvov) — Teaching on Reasons of Movement in Philosophical Courses of the Kiev-Mogilyanian and Slav-Greek-Latin Academies of the 17th Century. *Kashuba M. V.* (Lvov) — Home Ethic Teachings of the Early 18th Century. Georgy Konisky. PROBLEMS OF TEACHING PHILOSOPHY. *Kublanov B. G.* (Lvov) — On Integration of Scientific Knowledge in Teaching Marxist-Leninist Philosophy. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Pashuk A. I.* (Lvov) — Philosopho-Humanistic Ideas in Anticatholic Work «Apokrisis». CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Vernikov M. N.* (Lvov) — On Socio-Cognitive Premises of Philosophical Idealism Crisis. *Dolya V. E.* (Lvov), *Dyachkova N. N.* (Lvov) — On Methodological Principles of Modern Religious Philosophy Criticism. *Kozachishin N. N.* (Lvov), *Simonchik A. N.* (Lvov) — The Uniat Church — an Enemy of Reunification of the Western Ukrainian Lands in a Single Soviet Socialist State. REVIEWS. *Babosov E. M.* (Minsk), *Maikhrovich A. S.* (Minsk) — Problems of Philosophical and Social Thought Development in the USSR. *Luk N. I., Rogovich M. V.* — Investigation of the History of Philosophic Cultures Interaction. *Popov N. V.* Ways of Science Theorization. *Terekhina N. T.* (Rovno) — Socialist Everyday Life as a Constituent Part of the Soviet Way of Life. OUR AUTHORS.

# До 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною

В. Ф. ДОБРИК, кандидат в члени Політбюро ЦК Компартії України,  
перший секретар Львівського обкому Компартії України

## КРАЙ, ОНОВЛЕНИЙ ЖОВТНЕМ

1979 рік увійде славною віхою в історію українського радянського народу, всіх народів радянської Батьківщини. У цьому році український народ відзначає історичні події епохального значення: 325-річчя возз'єднання України з Росією та 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР.

Відзначення цих історичних подій з новою силою демонструє життєдайність непорушної ленінської дружби радянських народів.

«Сила згуртованості і взаємодопомоги народів дала небачене прискорення розвитку всіх республік...— підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев.— Рівність, братерство, непорушна єдність народів Радянського Союзу— все це стало фактом. Склалась нова історична спільність людей— радянський народ. Наростаючий процес зближення націй пронизує всі сфери життя нашого суспільства. Таким є, товариші, чудовий підсумок ленінської національної політики, таким є наш досвід, всесвітньо-історичне значення якого безперечне»<sup>1</sup>.

У вікопомних актах возз'єднання України з Росією та возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській державі втілились економічна, політична і культурна спільність Росії і України, що сягає глибин історії, і віковічне прагнення трудящих Західної України про возз'єднання з єдинокровними братами. Як відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «возз'єднання з Росією ознаменувало поворотний етап в усьому житті українського народу.

Історичне значення цього великого акту полягає в тому, що: по-перше, ним назавжди закріплювалась єдність двох братніх народів, яка склалась...

По-друге, возз'єднання України з Росією в одній державі зв'язало їх, говорячи словами В. І. Леніна, мільйонами і мільярдами ниток економічного, правового і побутового характеру, що в багато разів примножило економічний, політичний і духовний потенціал братніх народів, сприяло зростанню продуктивних сил єдиної держави...

По-третє, возз'єднана з Росією більша частина України стала могутнім притягальним центром для трудящих західноукраїнських земель, які ще залишалися протягом століть насильно відірваними від своїх єдинокровних братів.

Саме з цього історичного рубежу прагнення до возз'єднання з Україною і Росією визначало всі найзаповітніші мрії трудящих Західної України, Буковини і Закарпаття»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 561—562.

<sup>2</sup> Щербицький В. В. Могутня сила віковічної дружби, монолітної єдності народів-братів: Доп. на урочистих зборах, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, 30 січ. 1979 р.— Комуніст України, 1979, № 3, с. 18.

Велич здійсненого за роки Радянської влади особливо очевидна у порівнянні зі становищем західноукраїнського краю в дорадянський період. У той час наше Прикарпаття, багате на природні ресурси, було економічно відсталим закутком спочатку Австро-Угорщини, а згодом — буржуазно-поміщицької Польщі. По-хижацькому використовуючи його природні багатства, експлуататори не виявляли зацікавленості у промисловому розвитку цього краю. У промисловості переважали дрібні напівкустарні підприємства, на яких застосовувалася важка ручна праця. (Показовим щодо цього був, зокрема, рівень індустріального розвитку Львова, де в 1931 році близько половини всіх підприємств становили слюсарні, годинникові та ювелірні майстерні.) В той час, як харчова промисловість випускала 60 проц. усієї продукції, металообробна — менше п'яти процентів. Понад 84 проц. підприємств становили невеличкі напівкустарні майстерні, де працювало 3—5 робітників і лише десяток підприємств налічував по 100—200 робітників.

Проте і ці немічні підприємства були хронічно недовантажені, зазнавали руйнівних впливів економічних криз. Кожний третій-четвертий робітник не мав постійної роботи. Кількість безробітних катастрофічно зростала. За даними польської статистики 1936 року, у Львові налічувалося близько 30 тис. безробітних. Не могли знайти роботу не тільки робітники, а й вчителі, лікарі, інженери. Неймовірно важкими були умови праці. Крім того, робітники-українці, як правило, були некваліфіковані або малокваліфіковані. (У 1931 році з 21,9 тис. робітників української національності понад 17 тис. працювали чорноробами, нічними сторожами, хатніми робітницями.)

Характерною рисою аграрних відносин на західноукраїнських землях до 1939 року була, з одного боку, наявність великого поміщицького і церковного землеволодіння, а з другого — безземелля і малоземелля широких мас трудового селянства. За офіційними даними польської урядової статистики, поміщицькі господарства, які становили 0,4 проц. загального числа господарств на селі, володіли половиною всіх орних земель. Ще 254 тис. га земель належало церкві. Водночас 25 тис. селянських господарств були безземельними, а 33 тис. мали менше гектара землі на двір; 46 проц. селянських господарств не мали коней, 16 проц. — корів. Примітивними були основні знаряддя сільськогосподарського виробництва. (Майже 132 тис. господарств не мали навіть плуга. Одна жатка у Львівському воеводстві припадала на 2243 га зернових посівів, сівалка — на 668, молотарка — на 4382, зерноочисна машина — на 8819 га посівів.)

Газети того часу нерідко повідомляли про самогубство знедолених, безробітних, голодних людей, які втратили надію знайти якийсь вихід зі свого становища. Відома радянська письменниця Ванда Василевська в газеті «Робітник» у 1937 році намалювала таку картину: «Крізь чорні отвори неосвітленої халупи бачить селянин примару близької смерті. Страшний той час, коли немає жодної зернинки хліба в коморі, жодного лантуха картоплі в ямі, жодної корови в хліві, а по хаті блукають висохлі, анемічні, туберкульозні діти». Злидні гнали людей на пошук якогось-небудь заробітку в США, Канаду, країни Західної Європи. За далеко не повними даними, лише за період з 1919 по 1935 рік із Західної України емігрувало понад 300 тис. чоловік дорослого населення. Зі Львівського воеводства протягом 1925—1928 років щорічно емігрувало близько 40 тис. чоловік різного віку.

Тяжке економічне становище робітників і селян ускладнювалося політичним і національним гнобленням. Повсюдно ліквідувались шко-

ли з українською мовою викладання, українська мова була заборонена в державних установах. Буржуазний уряд вживав усіх можливих заходів для того, щоб закрити шлях до освіти дітям робітників і селян. В 1931 році, згідно з офіційними (значно применшеними) даними, у Львівському воєводстві не вміли читати і писати 26 проц. жінок і понад 20 проц. чоловіків. В окремих районах неписьменних було значно більше.

Низьким рівнем відзначалась і організація охорони здоров'я. Плата за лікування була дуже високою, кількість лікарень та лікарів — незначна. Все це в умовах злиднів, хронічного недоїдання, тяжких житлових умов спричиняло поширення численних захворювань серед населення.

Трудящі західноукраїнських земель наполегливо і самовіддано боролись за соціальне і національне визволення. Особливо активізувалась їхня боротьба після Великої Жовтневої соціалістичної революції, що стала поворотним пунктом у житті всього людства. Вона спрямувалась на завоювання політичної влади, возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській соціалістичній державі в складі Союзу РСР.

Важливим наслідком впливу Жовтня на революційно-визвольний рух в західних українських землях було створення Комуністичної партії Західної України, 60-річчя від дня заснування якої ми відзначаємо цього року. Це піднесло революційний рух на новий, якісно вищий щабель, надало йому більш організованої форми.

Ніколи не згаснуть у пам'яті народній такі могутні виступи трудящих західноукраїнських земель, як збройне повстання робітників Дрогобича в квітні 1919 року, масові страйки і демонстрації робітників Львова, Дрогобича, Борислава у 1923 році, Стрийська «кривава середа» 1926 року, могутні антифашистські виступи трудящих Львова у 1936 році.

Довгождане визволення прийшло в незабутні вересневі дні 1939 року, коли радянські війська з визвольною місією вступили на територію Західної України і Західної Білорусії. Над багатостраждальними землями засяяло сонце свободи. «Стомлені швидким маршем бійці Червоної Армії входили у Львів, який уже встиг розвісти червоними прапорами, — писав у перші дні визволення Ярослав Галан. — Місто показувало бійцям свої рани і крізь сльози посміхалося до них. Перша і єдина армія, яку старий Львів зустрічав з радістю, від якої серцю ставало тісно в грудях, тому, знав сивоголовий Львів, що за цією армією крок за кроком іде його друга молодість»<sup>3</sup>.

26 жовтня 1939 року у Львові відбулись Народні Збори Західної України. Вони прийняли документи величезного історичного значення — Декларацію про встановлення Радянської влади на всіх західноукраїнських землях та Декларацію про возз'єднання Західної України з УРСР.

Воля і бажання трудящих Західної України до возз'єднання були закріплені історичними постановами позачергової п'ятої сесії Верховної Ради Союзу РСР від 1 листопада 1939 року та позачергової третьої сесії Верховної Ради Української РСР від 15 листопада 1939 року.

Збулася віковична мрія західноукраїнських трудящих. Радянська влада відкрила їм шлях до соціально-економічного і культурного розвитку.

<sup>3</sup> Галан Ярослав. Твори: В 4-х т.— К.: Наук. думка, 1978, т. 3, с. 277.

Комуністична партія, визначаючи свою політику в західних областях УРСР, зосередила увагу передусім на докорінній перебудові суспільно-економічної основи життя трудящих для того, щоб підтягнути економічно відсталі райони до рівня, досягнутого всією республікою. Ця програма дістала відображення в цілому ряді партійних документів, урядових рішень. На втілення їх у життя було спрямовано енергію комуністів і всіх трудящих.

Протягом перших років існування Радянської влади завдяки на-полегливій перетворюючій діяльності ленінської партії комуністів, допомозі всіх братніх народів Радянського Союзу неспізнанно змінився західноукраїнський край. Всі підприємства стали власністю народу. Завдяки розширенню промисловості протягом першої половини 1940 року тут було повністю покинчено з безробіттям. Радянська влада конфіскувала і передала селянам без будь-якого викупу поміщицькі, куркульські і церковні землі. Перших успіхів було досягнуто в колективізації сільського господарства. (Так, до першого червня 1941 року у Львівській і Дрогобицькій областях утворився 631 колгосп, де об'єдналися 31 910 селянських господарств). Широкого розмаху набрало культурне будівництво. Була здійснена докорінна перебудова системи народної освіти, розгорнулася мережа культосвітніх закладів. (Вже в 1940 році на території Львівської і Дрогобицької областей працював 1191 клуб, 708 масових бібліотек, 116 кіноустановок, 12 музеїв.)

Під керівництвом партії, завдяки допомозі братніх народів Радянського Союзу трудящі колишньої Західної України за неповні два довоєнні роки здійснили глибокі соціально-політичні перетворення.

Однак велика плідотворна робота по розвитку західних областей України була перервана розбійницьким нападом гітлерівської Німеччини на СРСР. Наша прикордонна область відразу ж опинилась у полум'ї війни. В тяжкі перші дні війни комуністи, комсомольці, трудящі Львівщини склали суворий екзамен на політичну і моральну зрілість, виявивши беззавітну мужність і відданість соціалістичній Батьківщині і рідній Комуністичній партії. Понад три чверті комуністів обласної партійної організації, основна частина комсомольських активістів влилися добровольцями у Збройні Сили.

З перших днів окупації з нелюдською жорстокістю гітлерівці здійснювали свою політику знищення радянських людей. За період тимчасової окупації на Львівщині в теперішніх її адміністративно-територіальних межах загинуло близько мільйона радянських людей. Катами українського народу знову показали себе в ці роки посібники німецько-фашистських окупантів — українські буржуазні націоналісти.

Загальна шкода, заподіяна окупантами народному господарству Львівщини, становила 11,4 мільярда карбованців.

Трудящі Львівщини, як і весь український народ, під керівництвом Комуністичної партії активно боролись проти німецько-фашистської навали. Вже восени 1941 року виникли окремі підпільні групи і партизанські загони у Львові, Дрогобичі, Самборі, Стрії, в селищі Красне, Бузького району, в селах Угри і Луки, Городоцького району, Вирів, Кам'янсько-Бузького району. На Львівщині розгорнулася діяльність Народної гвардії імені Івана Франка, згодом вона поширилася на Станіславську і Тернопільську області. Загонами і бойовими групами Народної гвардії було пущено під укіс понад 30 ешелонів противника, зірвано або пошкоджено близько 20 залізничних і шосейних мостів, знищено понад 10 промислових підприємств, 6 складів з військовим майном, 6 літаків, спалено 30 філярків німецьких колоністів, виведено з ладу і взято в полон близько 1500 німецьких солдатів та



офіцерів. Провадилася значна масово-політична робота серед населення.

Героїчними зусиллями Радянська Армія розгромила фашистську Німеччину. Справдилися слова В. І. Леніна: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих...»<sup>4</sup>.

Відразу після вигнання фашистських загарбників з нашої країни почалася відбудова зруйнованого війною народного господарства. На Львівщині відбудова та розвиток народного господарства спиралася на величезну і систематичну допомогу, яку спрямовували і організовували Комуністична партія та Радянський уряд, допомогу всіх народів нашої Батьківщини, насамперед великого російського народу.

Великі досягнення трудящих західноукраїнських областей — результат ленінської національної політики Комуністичної партії, торжество ідей дружби і братерства народів. Лише завдяки підтримці всіх народів нашої країни трудящі Львівщини, як і всіх західноукраїнських областей УРСР, змогли у найкоротший строк ліквідувати економічну і культурну відсталість, яка їм лишилась у спадщину від минулого, здійснити індустріалізацію і соціалістичне перетворення сільського господарства, справжню культурну революцію, побудувати соціалізм.

Ці досягнення, здобуті під зорею Жовтня, переконливо спростовують злісні наклепи, що їх зводять на радянську дійсність запеклі вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти.

Комуністична партія, здійснюючи ленінську національну політику, керуючись рішеннями X та XII з'їздів партії про необхідність ліквідації фактичної нерівності націй і народностей, які пізніше від інших стали на шлях соціалістичного будівництва, у післявоєнні роки особливо увагу звернула на розвиток промисловості в західних областях Української РСР, які лише в 1939 році влилися в братню сім'ю радянських народів. Уже в січні 1945 року Центральний Комітет Компартії України та Рада Народних Комісарів УРСР розробили широку програму заходів по розвитку республіканської і місцевої промисловості Львова, в якій передбачали здійснення індустріалізації Львова і області. Дальший розвиток конкретні плани економічного зростання дістали у прийнятій Радою Народних Комісарів СРСР програмі відбудови і розвитку промисловості, транспорту і міського господарства Львівщини і відповідній постанові ЦК КП(б) України і Раднаркому УРСР від 7 травня 1945 р. В постановях підреслювалася необхідність в найкоротший час залікувати рани, нанесені війною, подолати економічну і культурну відсталість, успадковану від минулого, прискореними темпами здійснювати початі ще до війни соціалістичні перетворення; в них містився заклик до трудящих східних районів України та інших республік подавати активну допомогу в цій важливій справі.

Нагхнені турботою Комуністичної партії і Радянського уряду, братньою допомогою народів Радянської країни, трудящі Львівської області під керівництвом партійної організації активно включилися в боротьбу за відбудову народного господарства. До липня 1945 року були відбудовані всі підприємства, збудовані і реконструйовані в довоєнні роки.

<sup>4</sup> Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла, 16 квіт. 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 304.

Широка програма дальшої індустріалізації Львівщини була накреслена у планах розвитку народного господарства СРСР на четверту і п'яту п'ятирічки. Радянський уряд виділив на розвиток економіки області відповідні кошти. Були створені сприятливі умови для розвитку промисловості, швидкими темпами будувалися підприємства зовсім нових для краю галузей: машинобудування, приладобудування, електротехнічної, хімічної промисловості, промисловості будівельних матеріалів тощо. Львів перетворився у великий промисловий центр з розвинутим машиноприладобудуванням. У ці ж роки розпочалося будівництво перших шахт Львівсько-Волинського вугільного басейну, швидкими темпами йшло спорудження велетня хімічної промисловості Роздольського сірчаного комбінату — головного підприємства виробничого об'єднання «Сірка», зростала потужність Стебиницького калійного комбінату. Прискорено розвивалася енергетика, зростала енергоозброєність праці. Після введення в дію у 1955 р. першої турбіни найбільшої в той час у західних областях УРСР Добротвірської ДРЕС виробництво електроенергії зросло майже в 7 разів. Це давало можливість нарощувати темпи індустріалізації, розвивати комплексну механізацію, підвищувати продуктивність праці. Обсяг промислового виробництва області до 1955 р. зріс порівняно з 1950 роком у 2,5 раза, продуктивність праці — на 48 проц. Були створені передумови для швидкого піднесення промислового виробництва в наступні роки. XX з'їзд Компартії України поставив завдання добитися за 1959—1965 роки приросту промислової продукції у Львівському економічному районі на 132 проц. проти 77 проц. в цілому по республіці. Розпочалася концентрація підприємств та їх спеціалізація, створювалися перші радянські фірми. Ініціаторами цієї важливої справи виступили львівські взутвенники, які створили фірму «Прогрес». Після цього виникли виробничі об'єднання у різних галузях промисловості, і не лише у Львові, але й в інших містах Української РСР та братніх республік країни. Протягом восьмої п'ятирічки було освоєно близько двох мільярдів карбованців державних капіталовкладень, за роки дев'ятої п'ятирічки — 2,7 млрд. крб., а за три роки десятої п'ятирічки — більше, ніж за всю восьму п'ятирічку. Обсяг промислового виробництва області зріс в 1978 році порівняно з 1940 роком в 58 разів, а продуктивність праці порівняно з 1946 р. — в 11,7 раза. Тривала робота над дальшою концентрацією промислового виробництва і вдосконаленням управління ним. Сьогодні в області діє 61 виробниче об'єднання, де зайнято понад 70 проц. промислово-виробничого персоналу і виробляється більш як 75 проц. промислової продукції.

Індустріальне обличчя сьогodнішньої Львівщини визначають виробничі об'єднання ім. В. І. Леніна, «Електрон», «Кінескоп», «Полярон», ім. 50-річчя Великого Жовтня, «Мікроприлад», «Сірка», «Львів-хімсільгоспмаш», «Прогрес» і «Маяк», Львівський автобусний завод і завод автономантажувачів, Добротвірська ДРЕС і Миколаївський гірничо-цементний комбінат, нафтопрвід «Дружба» і газопровід «Братерство», шахти Львівсько-Волинського вугільного басейну. Лише за останні три роки промисловість області видобула 1272,4 тис. тонн нафти, 9336 млн. куб. м газу, 32 772 тис. тонн вугілля, виробила 5521 тис. тонн цементу, 39,7 тис. автобусів, 31,8 млн. пар шкіряного взуття, 1636,6 тис. штук телевізорів. До 1978 року понад план реалізовано продукції на суму 230,3 млн. крб. З новою силою розгорнулася боротьба за підвищення якості продукції, впроваджувалась комплексна система управління якістю продукції. В 1978 році вона вже діяла на 98 підприємствах і запроваджувалась на 180, а почесний п'ятикутник якості діс-

тали понад 1200 виробів підприємств Львівщини. Автобуси і телевізори, прилади і автотранспортувачі, інші види продукції підприємств Львівщини експортуються більш як у 70 країн світу.

На основі індустріалізації відбулися докорінні зміни в соціальній структурі населення області, тут сформувався великий загін робітників високої кваліфікації, в рядах якого сьогодні понад 600 тис. чоловік. Далеко за межами нашої області відомі імена передовиків виробництва Героїв Соціалістичної Праці колишнього робітника, нині зав. лабораторією заводу штучних алмазів і алмазних інструментів кандидата технічних наук В. Й. Гургаля, новатора виробництва з автобусного заводу М. І. Миляна, бригадира складальників-монтажників виробничого об'єднання «Кінескоп» О. Л. Станицької, депутата Верховної Ради Союзу РСР К. Ряскіної та інших.

Цих успіхів область досягла завдяки постійній увазі Комуністичної партії та Радянського уряду, допомозі всіх народів Радянської країни, тісному взаємозв'язку з економікою усіх республік, що, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев, сьогодні становить єдиний загальносоюзний народногосподарський організм.

Під зорею Радянської влади оновились села орденоносної Львівщини. Відбулись докорінні соціально-економічні перетворення. Внаслідок здійснення колективізації сільського господарства, встановлення соціалістичних відносин на селі хлібороби краю досягли вершин економічного піднесення, зростання матеріального добробуту та духовного розквіту.

Нині сільськогосподарське виробництво зосереджене в 282 колгоспах, 64 радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах, у розпорядженні яких — понад 12 тис. тракторів, 2,8 тис. зернозбиральних комбайнів, близько 10 тис. вантажних автомобілів, електродвигуни загальною потужністю понад 462 тис. квт. У потужній сільськогосподарській техніці, яка полегшує працю львівських колгоспників і робітників радгоспів, — невтомна праця трудівників багатьох промислових підприємств країни. (На полях області працюють могутні «Кіровці» з Ленінграда і мінські «Білорусі», потужні «Колоси» з Таганрога і ростовські «Ниви», горьківські ГАЗи і білоруські МАЗи, пензенські причепи для тракторів і картоплесаджалки. Батьківщина Леніна Ульяновськ надсилає автомашини УАЗ—469. Тваринницькі ферми обладнано доїльними установками із заводу «Кургансільмаш», механізми для свиновідгодівельних комплексів надходять із Сизрані.)

Особливо різкі зміни в сільському господарстві області, як в цілому по всій країні, відбулись після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. На розвиток сільського господарства Львівщини після 1965 року було виділено понад 1,6 млрд. крб., завдяки чому виробничі фонди у громадському секторі сільського господарства зросли за цей час у 3,3 раза. Енергоозброєність праці одного працівника в колгоспах і радгоспах області збільшилась у 3,4 раза. На кінець 1978 р. в області налічувалося 389,9 тис. га сільськогосподарських угідь на осушених землях. У широких масштабах здійснюється спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва. Міжгосподарські підприємства та спеціалізовані господарства будуються швидкими темпами, розширюються, набирають дедалі більших потужностей.

Одним із корінних народногосподарських завдань на нинішньому етапі комуністичного будівництва є боротьба за ефективність виробництва і якість продукції. Важливу роль у розв'язанні цієї проблеми відіграє комплексна система управління якістю продукції (КСУЯП).

В господарствах області уже зроблено перші кроки у створенні структурних одиниць комплексної системи управління ефективністю і якістю сільськогосподарського виробництва. Приклад колективу Пустомитлівського виробничого об'єднання птахофабрик, який першим в області почав впроваджувати КСУЯП в сільському господарстві, наслідують тваринники багатьох господарств. Успішно здійснюють цю роботу трудівники Радеківського району, досвід яких у підвищенні якості тваринницької продукції був схвалений ЦК Компартії України. Партиїні організації області, мобілізуючи трудівників села на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зокрема тваринництва, добилися помітного поліпшення якості продукції. Завдяки цьому у 1977 р. господарства Львівщини одержали додатково 5,16 млн. крб. прибутку. Комплексна система управління якістю продукції тваринництва і землеробства нині застосовується в багатьох господарствах області.

Аграрна політика КПРС, невтомна праця трудівників області принесли чудові плоди. Якщо в 1965 році господарства області виробили сільськогосподарської продукції на суму 803,4 млн. крб., то в 1977-му — на 1159,6 млн. крб., або на 44,3 проц. більше. В 1978 р. валова продукція сільського господарства збільшилась проти середньорічного обсягу за роки дев'ятої п'ятирічки на 16,9 проц.

Перетворюючи в життя рішення XXV з'їзду партії і липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС, сільські трудівники області добились нових успіхів у виконанні планів десятої п'ятирічки. Львівщина достроково виконала завдання трьох років п'ятирічки по виробництву і продажу державі всіх видів сільськогосподарської продукції. В 1978 році зібрано рекордний урожай зернових — по 27,9 центнера з гектара, що на 31 проц. вище від середньорічної врожайності у минулій п'ятирічці.

На основі невпинного зростання економіки господарств відбулися корінні зміни і в соціальному розвитку села. Значно поліпшився побут, підвищився матеріальний добробут і культурно-освітній рівень трудівників полів і тваринницьких ферм.

Величезні зрушення, які відбулися за сорок радянських років у селах Львівщини, є яскравим свідченням торжества ленінської програми соціалістичних перетворень, конкретним виявом безкорисливої братерської допомоги великого російського народу та інших народів багатонаціональної Батьківщини, переконливою ілюстрацією постійного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про невпинний, прискорений розвиток усіх галузей економіки.

В сучасних умовах партія висуває нові відповідальні завдання по вдосконаленню всіх ділянок народного господарства.

Широку комплексну програму заходів щодо дальшого зростання ефективності суспільного виробництва накреслено у постанові ЦК КПРС про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів і в постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. На виконання цих завдань спрямовані нині зусилля трудящих області.

На всіх етапах будівництва нового суспільства Комуністична партія спрямовувала розвиток економіки в інтересах підвищення матеріального добробуту трудящих. Розгортаючи соціалістичне будівництво в молодих радянських областях, партія і уряд розробили програму економічних і соціально-культурних перетворень.

Політика партії, спрямована на розвиток економіки і культури,

дала змогу добитися різкого поліпшення умов матеріального життя всіх трудящих. Значні зміни відбулися в цьому плані за роки Радянської влади на Львівщині.

Протягом 1965—1978 рр. місячна заробітна плата робітників та службовців зростає в 1,6 раза. Постійно зростають суспільні фонди споживання. Лише за три роки десятої п'ятирічки середньомісячна заробітна плата робітників та службовців збільшилась на 11,4 проц., а оплата праці колгоспників — на 26,6 проц. Масового характеру набуло житлове будівництво. Протягом 1940—1978 років житловий фонд у містах і селищах міського типу області збільшився з 5,4 млн. до 17,6 млн. кв. м, у тому числі житловий фонд Львова — з 3,1 млн. до 8,5 млн. кв. м. Широко розгорнулось індивідуальне будівництво на селі. У широких масштабах провадиться благоустрій сіл. З перших днів встановлення Радянської влади в західних областях України велика увага приділяється охороні здоров'я трудящих. Виконуючи постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР щодо дальшого поліпшення охорони здоров'я, партійні, радянські та господарські органи постійно дбають про поліпшення ефективності медичної допомоги, зміцнення її матеріально-технічної бази. За роки дев'ятої п'ятирічки на потреби охорони здоров'я області було використано 378,5 млн. крб. (Сьогодні в області функціонує 173 лікарняні установи і 290 амбулаторно-поліклінічних установ, 1097 фельдшерсько-акушерських пунктів, 38 реабілітаційних відділів і стаціонарів. На сьогоднішній день в медичних закладах працює понад 34 000 медичних працівників. На кожні 10 тисяч населення припадає 112,5 лікарняних ліжок, майже 36 лікарів, 96 чол. середнього медичного персоналу.)

За роки Радянської влади на Львівщині, як і в інших західних областях, швидкими темпами відбувався розвиток соціалістичної культури. У перші післявоєнні роки з різних міст Радянського Союзу у Львів було направлено провідних вчених, які доклали багато зусиль до підготовки науково-педагогічних кадрів, здійснення наукових досліджень. Сьогодні в області діють 25 наукових установ і 12 вузів, в тому числі 13 установ АН УРСР. В 1978 році обсяг тільки госпдоговорних робіт, які здійснювались науковими установами і вузами, становив близько 20 млн. крб. Створені і успішно функціонують 4 міжвідомчі науково-виробничі комплекси, де об'єднані зусилля 60 наукових установ, вузів і промислових підприємств. У 12-ти вищих учбових закладах області навчається 74,4 тис. чол., а в 42-х середніх спеціальних учбових закладах — понад 48,8 тис. учнів.

Орденоносний Львів став важливим центром науки. Тут розміщено Західний науковий центр ордена Леніна Академії наук Української РСР. У наукових і учбових закладах області працює понад дев'ять тисяч науково-педагогічних працівників, серед них 15 академіків і членів-кореспондентів, 314 докторів і понад три тисячі кандидатів наук.

Виконуючи постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і поліпшення якості підготовки спеціалістів», обласний комітет партії спрямовує зусилля ректоратів, партійних організацій вузів на оптимізацію навчально-виховного процесу, більш ефективне використання наукового потенціалу вищих навчальних закладів, зміцнення їх матеріально-технічної бази. Здійсненню цих важливих завдань сприяє впровадженню в усіх закладах вищої школи комплексної системи управління якістю підготовки спеціалістів. Особлива увага звертається на якість викладання, ідейну спрямованість кожного заняття, професійну майстерність викладацьких кадрів, використання сучасних технічних засобів навчання.

Успішно функціонує комплексна система управління якістю підготовки спеціалістів у Львівському університеті, політехнічному, лісо-технічному і медичному інститутах. Створюються учбово-науково-виробничі об'єднання, в яких майбутні спеціалісти оволодівають навиками науково-дослідної і проектно-конструкторської роботи. Студентське конструкторське бюро політехнічного інституту, яке має права самостійної проектно-організаційної роботи, стало лауреатом премії Ленінського комсомолу за оригінальні проекти вузівського будівництва.

Велика увага приділяється розвитку і зміцненню матеріально-технічної бази вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, шкіл, дошкільних установ та закладів професійно-технічної освіти. (За останні три роки побудовано 61 школу на 41,1 тис. учнівських місць, 106 дитячих установ на 11 236 місць, три навчальні комплекси для системи профтехосвіти на 2480 учнівських місць, чотири навчальні корпуси на 3440 місць, шість майстерень та десять гуртожитків на 4368 місць.)

Радянська Львівщина — край високої культури. Тут працюють оперний театр, кілька драматичних театрів, ряд інших закладів культури, зокрема 13 музеїв. В області густа мережа бібліотек, клубів, палаців і будинків культури. Тут — 1724 бібліотеки (вони налічують 19 млн. 166 тис. книг), 1640 клубних установ, 1514 кіноустановок.

Сьогодні в області різними видами навчання охоплено понад один мільйон чоловік, або майже кожен другий. На кінець 1978—1979 навчального року працювала 1291 денна загальноосвітня школа, де навчалось 377,9 тис. учнів, а в 64-х училищах професійно-технічної освіти — 44 тис. чол. З кожним роком розширюється мережа дитячих дошкільних закладів.

Трудащі області — активні учасники громадсько-політичного життя нашої країни. Дев'ять депутатів представляють їх у Верховній Раді Союзу РСР, 29 депутатів — у Верховній Раді Української РСР. Депутатами обласної, міських, районних, селищних і сільських Рад народних депутатів обрано близько 28,5 тис. чоловік — робітників, селян-колгоспників, представників радянської інтелігенції.

Возз'єднання західноукраїнських земель з суверенною Українською РСР у складі Союзу РСР, величнi соціалістичні перетворення у нашому краї сприяли утвердженню в свідомості народних мас нової ідеології — ідеології марксизму-ленінізму. Докорінно змінився духовний світ трудящих.

Останні роки знаменні великими успіхами у всіх сферах суспільної життєдіяльності, в тому числі у формуванні нової людини — активного і свідомого будівника комуністичного суспільства, патріота, інтернаціоналіста. Це результат глибоко наукового і цілеспрямованого керівництва ленінського Центрального Комітету КПРС, його Політбюро на чолі з товаришем Л. І. Брежнєвим. У центрі уваги нашої партії завжди були і є питання ідейно-політичного, трудового і морального виховання радянських людей. Винятково сприятливу атмосферу для виховної роботи створили рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС, постанови партії останніх років з ідеологічних питань, виступи товариша Л. І. Брежнєва, його книги «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС», «Мала земля», «Відродження», «Цілина».

Комунисти, трудящі нашої області, як і весь радянський народ, з глибоким розумінням і відповідальністю сприйняли постанову ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», яка становить науково обгрунтовану програму дальшого вдосконалення діяльності партії, всіх ідеологічних організацій в галузі

виховання трудящих у душі високих комуністичних ідеалів, принципів і норм. Цей важливий політичний документ є переконливим свідченням того, що наша партія і держава завжди дбали і дбають про розвиток людини в усій багатогранності її здібностей. Конкретні заходи по реалізації положень постанови ЦК КПРС обговорено на зборах партійного активу республіки і схвалено на червневому (1979 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

Львівський обласний комітет партії, як і всі партійні комітети на місцях, визначили першочергові завдання щодо роз'яснення і організації виконання постанови ЦК КПРС. Проведені пленуми обкому, міськкомів і райкомів партії, відбулися наради секретарів партійних комітетів, численного ідеологічного активу. Робота партійних організацій області, всіх ідеологічних кадрів спрямована на ефективне і комплексне розв'язання завдань дальшого поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, на поглиблення координації діяльності партійних, радянських, громадських і господарських організацій, всіх ідеологічних і культурних установ в ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованні всіх груп населення.

Обком партії, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, постановою ЦК КПРС про політичну роботу серед населення Львівської області, постійно спрямовує увагу партійних організацій на розширення, якісне вдосконалення і піднесення її ефективності, на те, щоб вся ідейно-виховна робота здійснювалась на основі глибокого і всебічного аналізу реальних суспільних процесів, живої практики комуністичного будівництва, особливостей нашого краю, які історично склалися, щоб вона пов'язувалась з господарським і культурним будівництвом і постійно розвивала свої форми і методи.

В області сформувалась досить струнка система комуністичного виховання трудящих. Вона включає в себе: комплекс заходів для ідеологічного забезпечення виробничої і науково-технічної діяльності; сукупність засобів формування комуністичного світогляду, класової свідомості, утвердження патріотичних і інтернаціоналістських поглядів, активної протидії буржуазній пропаганді; скоординовані заходи для морального виховання трудящих; постійну роботу над поліпшенням якісного складу ідеологічних кадрів і підвищенням їх теоретичного і методичного рівня; повсякденне піклування партійних комітетів про посилення керівництва ідеологічним процесом.

У світлі рішень XXV з'їзду КПРС велика увага приділяється впровадженню комплексного підходу до змістового збагачення і організації ідеологічної роботи, забезпечення єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих із врахуванням специфіки умов їх праці, духовних і культурних запитів. Розроблено комплексні перспективні плани ідеологічної роботи на п'ятиріччя. Здійснено комплексне планування заходів для розв'язання окремих найактуальніших в наших умовах ідеологічних питань, наприклад, в галузі інтернаціонального і атеїстичного виховання, боротьби з буржуазною пропагандою і виявами буржуазної ідеології та ін. Було організовано вивчення всіма ідеологічними кадрами, і особливо керівними партійними працівниками, теорії і методології комплексного підходу. Для цього систематично провадяться семінари секретарів міськкомів і райкомів партії по ідеології разом з секретарями міськкомів і райкомів партії Івано-Франківської області, яка змагається з Львівщиною.

Ведеться робота, спрямована на зміцнення зв'язку між діяльністю засобів масової пропаганди й інформації і усної політичної агітації, між ідеологічними і культурно-освітніми заходами, між критикою бур-

жуазного світогляду, способу життя, ідеології і практики сучасного антикомунізму і розкриттям на конкретних прикладах життя переваг соціалізму, його високих гуманних цінностей.

Теорія і практика роботи ідеологічного працівника широко вивчається в обласному теоретичному семінарі керівних кадрів. Партійні організації дбають про те, щоб всі керівні працівники брали участь в політико-виховній роботі, виступали з лекціями і бесідами на політичні теми. Створена і чітко діє система підготовки ідеологічних кадрів у парторганізаціях на всіх рівнях (обласному, міському, районному, в первинних осередках). Предметом постійної турботи є удосконалення партійної і політичної інформації, особливо каналів її руху знизу, вивчення і узагальнення запитів, інтересів, поглядів трудящих. Велика увага приділяється підвищенню виховної ролі трудових колективів, громадської думки, особистого прикладу партійного працівника, ідеолога-комуніста.

В області нагромаджено певний досвід комуністичного виховання трудящих. Як відомо, ЦК КПРС схвалив роботу парторганізацій у боротьбі з виявами буржуазної ідеології та диверсіями західних пропагандистських центрів. Товариш В. В. Щербицький у доповіді «Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» на республіканському партійному активі в червні цього року відзначив як позитивний досвід патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих на Львівщині. Налагоджена система ідеологічного забезпечення виробничої і науково-технічної діяльності, підготовки різних категорій ідеологічних кадрів. Постійно поглиблюється зміст, підвищується дієвість та поліпшується координація діяльності засобів масової інформації і пропаганди. Удосконалюються форми ідеологічної роботи: система політичної та економічної освіти, лекційна пропаганда, усна політична агітація, діяльність культурно-освітніх установ.

Вся ідейно-виховна робота обласної партійної організації спрямована на класове ідейно-політичне виховання трудящих, освоєння кожним з них революційної, марксистсько-ленінської теорії, вивчення актуальних питань політики партії, на формування в кожного трудівника активної життєвої позиції, загальнонаціональної гордості, інтернаціоналістських поглядів, на повне подолання пережитків буржуазних поглядів і нравів. Адже відомо, що до возз'єднання на території західноукраїнських земель тривалий час діяли буржуазно-націоналістичні і клерикальні партії і організації, які проповідували ідеологію буржуазного націоналізму, релігійно-містичні погляди. Вони намагалися використати національне гноблення в своїх класових інтересах, насаджували в українських школах, у культурно-освітніх закладах, у літературі, мистецтві дух войовничого націоналізму, зневаги та недовіря до трудящих інших націй.

Тому інтернаціональне виховання має — особливо важлива і відповідальна ділянка ідеологічної, політико-виховної роботи.

Активно сприяють інтернаціональному вихованню трудящих львівські відділення товариства дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, товариств радянсько-польської, радянсько-угорської, радянсько-чехословацької, радянсько-болгарської і радянсько-в'єтнамської дружби, які об'єднують близько 300 колективів. Цілеспрямовано працюють Львівський обласний і Дрогобицький Будинки дружби.

Партійні організації завжди пам'ятають, що дорогоцінні якості патріота-інтернаціоналіста виховуються з юнацьких років. У школах та інших навчальних закладах діють понад 400 клубів інтернаціональ-



ної дружби. Великий вклад у справу інтернаціонального виховання вносять обласні відділення товариства «Дружба».

Тема торжества ленінської національної політики, дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму незмінно посідає головне місце в масово-політичній і агітаційно-пропагандистській роботі партійних організацій області, які систематично удосконалюють форми і методи доведення до всіх трудящих тих реальних досягнень, що є наслідком міцної згуртованості і взаємодопомоги радянських народів-братів.

Конкретними результатами ідейного впливу є зростання комуністичної свідомості трудівників наших міст і сіл, їх ініціативи, творчого пошуку в самовідданій праці по виконанню народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань, в їх активній участі в громадському житті. Всі свої сили, енергію і вміння вони віддають справі боротьби за виконання історичних рішень XXV з'їзду КПРС, планів десятої п'ятирічки, за побудову комуністичного суспільства в нашій країні.

Втілюючи в життя історичні рішення XXV з'їзду КПРС, трудові колективи області достроково виконали планові завдання третього року п'ятирічки. Результати напруженої творчої праці робітників, трудівників сільського господарства, вчених, спеціалістів, усіх трудящих Львівщини високо оцінені ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання в 1978 році область, три райони, одинадцять передових виробничих колективів нагороджені перехідними Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Львівщині вже вчетверте підряд присуджено перехідний Червоний прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Ця перемога здобута самовідданою працею трудящих області, великою організаторською роботою партійних організацій.

Добиватись успіхів нам допомагає дружба і змагання з батьківщиною великого Леніна — Ульяновською областю. Широку підтримку на Львівщині дістали ініціативи передових колективів Ростовської області «Працювати без відстаючих», новаторів Запоріжжя — «Ручну працю — на плечі машин», хліборобів Іпатівського району Ставропольського краю, буряководів Ямпільського району Вінницької області. Понад 20 тисяч бригад, близько 100 тисяч чоловік підтримали почин бригади слюсарів автобусного заводу, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці М. І. Милянком, активно включились у рух за дострокове виконання особистих і бригадних завдань десятої п'ятирічки. Великого поширення набуло змагання інженерно-технічних працівників на основі особистих творчих планів, колективні й індивідуальні форми змагання за високу якість продукції.

Істотних успіхів досягнуто трудівниками промисловості області за три минулі роки п'ятирічки і нинішній, 1979 рік. Перевиконано завдання з основного показника — зростання промислового виробництва. Провадилась дальша робота над концентрацією і спеціалізацією виробництва, вдосконаленням його управління, впровадженням результатів наукових досліджень в усі галузі народного господарства. Послідовно підвищувалась якість продукції, впроваджувалася комплексна система управління якістю продукції.

40 років минуло з того незабутнього часу, коли відбулося возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР в складі Союзу РСР. Строк відносно короткий. Але немає тепер в нашій області населеного пункту, трудового колективу, який не відчув би животворних наслідків ленінської національної політики, дружби народів СРСР. Бурхливе зростання промисловості, сільського господарства, культури



і науки, підвищення добробуту трудящих Львівщини — яскраве свідчення безперечних переваг реального соціалізму, радянського способу життя.

Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «торжество ідеології марксизму-ленізму й інтернаціоналізму в СРСР — завоювання справді міжнародного значення. Все життя радянського суспільства, непорушна дружба рівноправної багатонаціональної сім'ї народів СРСР, натхненна праця робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції — це і є інтернаціоналізм у дії»<sup>5</sup>.

Швидкий процес соціалістичних перетворень і культурного будівництва на західноукраїнських землях був зумовлений, насамперед, величною допомогою всіх народів Радянського Союзу. Вирішальне значення мало те, що на час воз'єднання в СРСР уже був побудований соціалізм. Це дало можливість трудящим молодих радянських областей відразу спертися на економічну і політичну могутність Радянського Союзу, використати нагромаджений Комуністичною партією і Радянською державою історичний досвід соціалістичного будівництва, досягнення науки і техніки, прилучитися до всіх багатств соціалістичної культури, створеної російським, українським та іншими братніми народами.

Ми пишаємось досягненнями в розвитку промисловості, сільського господарства, науки, культури, всіх галузей народного господарства — всім тим, чого ми досягли під щасливою зорею Великого Жовтня, завдяки мудрій ленінській національній політиці рідної Комуністичної партії, самовідданій праці робітників, колгоспників, народної інтелігенції.

\* \* \*

1979 год войдет славной вехой в историю украинского народа, всех народов нашей Родины. Украинский народ отмечает исторические даты: 325-летие воссоединения Украины с Россией и 40-летие воссоединения западноукраинских земель в единой Украинской Советской Социалистической Республике в составе Союза ССР. В этих достопамятных актах реально воплотилась экономическая, политическая и культурная общность России и Украины, восходящая к глубинам истории, извечное стремление трудящихся Западной Украины к воссоединению со своими единокровными братьями. Воссоединение с Россией ознаменовало поворотный этап во всей жизни украинского народа. Воссоединенная с Россией большая часть Украины стала могучим притягательным центром для трудящихся западноукраинских областей. Именно с этого исторического рубежа стремление к воссоединению с Украиной и Россией определило самые заветные мечты трудящихся Западной Украины, Буковины и Закарпатья.

В статье рассматриваются успехи, достигнутые трудящимися западноукраинских земель под зарей Великого Октября, раскрывается животворная сила ленинской дружбы советских народов. Ярким проявлением всепобеждающей силы идей пролетарского интернационализма являются достижения в социально-экономической и культурной жизни трудящихся Львовской области за годы Советской власти.

Эти достижения — одно из убедительных доказательств того, что вся жизнь советского общества, нерушимая дружба равноправной многонациональной семьи народов СССР, вдохновенный труд рабочего класса, колхозного крестьянства и народной интеллигенции воплощают пролетарский интернационализм в действительности.

<sup>5</sup> Брежнев Л. І. Учасникам Всесоюзної науково-теоретичної конференції «60-річчя Великого Жовтня і торжество пролетарського інтернаціоналізму в СРСР». — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 340.

## РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

Трудящі Радянської України відзначають знаменну дату — 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській державі.

Це возз'єднання було закономірним явищем, зумовленим багатоглибким прагненням українських трудящих подолати штучні кордони, встановлені іноземними загарбниками. Воно принесло західноукраїнським трудящим соціальне і національне визволення.

Постійна допомога російського та інших братніх радянських народів дала можливість в найкоротші строки здійснити в західноукраїнських областях величній соціалістичній перетворення в економіці і культурі, в усіх сферах життя. За роки Радянської влади західноукраїнські землі стали індустріально-колгоспним краєм. Трудящим було відкрито широкий шлях до освіти, науки, мистецтва, духовного розквіту. «Жовтень, соціалізм,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченої 60-річчю Великого Жовтня,— збагатили історію людства і досвідом духовного розкріпачення трудящих. Один із «секретів» панування гнобителів завжди полягав у тому, що пряме фізичне насильство над масами вони доповнювали насильством духовним. Правлячі класи всіляко утруднювали трудящим доступ до освіти і культури, тримали їх у полоні хибних ідей і уявлень. Ось чому закономірним продовженням політичної революції в нашій країні стала революція культурна»<sup>1</sup>. Ці слова повною мірою стосуються тих успіхів, яких досягнуто за роки Радянської влади в західних областях Української РСР.

Величезні зміни в економічному та соціально-культурному житті західних областей УРСР сприяли розвиткові філософської думки в краю.

Відомо, що прогресивна думка на західноукраїнських землях має свої давні традиції. З цим регіоном пов'язана діяльність видатних гуманістів. Вихідцем із Західної України був відомий полеміст, борець проти католицької експансії Іван Вишенський. Значну роль у розвитку української культури, в тому числі і філософської думки, відіграли братства, діяльність яких сприяла не тільки боротьбі проти католицької експансії, але й секуляризації духовної культури в регіоні. Велике громадсько-політичне і культурне значення мала діяльність революційних демократів (І. Франка, О. Терлецького, С. Подолінського).

Тривалий іноземний гніт, під яким були західноукраїнські землі, гальмував розвиток філософської думки в краю. Але з середини XIX ст. на західноукраїнські землі почали проникати ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса.

З переміщенням у Росію центру міжнародного революційного руху і створенням В. І. Ленінінм пролетарської партії нового типу, з виходом газети «Искра» починається новий етап у поширенні марксистських ідей на західноукраїнських землях. Розповсюдження «Искры» та інших ви-

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978. Т. 6, с. 560—561.

дань Російської соціал-демократичної партії давало можливість ознайомитися зі вченням марксизму-ленінізму передовій частині робітничого класу і селянства, великому колу прогресивної інтелігенції. На початку ХХ ст. на цих землях організовується видання українською мовою творів класиків наукового комунізму.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була переломним моментом в історії західноукраїнських земель. Посилюється і організаційно згуртовується боротьба робітничого класу, найбіднішого селянства і трудової інтелігенції за соціальне і національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною, її очолила Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Починається новий етап поширення марксистсько-ленінського вчення. На початку 20-х років КПЗУ розгорнула широку видавничу діяльність. У Відні розпочалося друкування «Комуністичної бібліотеки», у яку ввійшли твори основоположників марксизму-ленінізму. У 1922 р. були опубліковані праці В. І. Леніна, зокрема «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади», «ІІІ Інтернаціонал і його місце в історії», «Пролетарська революція і ренегат Каутський». Велику роль у популяризації марксистсько-ленінського вчення відіграли періодичні видання — газети і журнали, діяльність яких проходила під керівництвом КПЗУ. Ідеї марксизму-ленінізму несли в маси С. Тудор, О. Гаврилюк, В. Бобинський, Я. Галан та інші представники передової філософської і суспільно-політичної думки.

Марксистсько-ленінська філософська думка утверджувалася на західноукраїнських землях в боротьбі з ідеалістичною філософією. Послідовники вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, спираючись на широкі кола прогресивної інтелігенції, розвінчуючи український буржуазний націоналізм і клерикалізм, їх реакційну роль в житті українського народу, разом з тим розкривали антинауковий характер ідеалістичних філософських засад, на яких вони ґрунтувалися.

Воз'єднання західноукраїнських земель в Радянській соціалістичній державі, встановлення тут Радянської влади створили якісно нові умови для пропаганди марксизму-ленінізму, розвитку досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії. Послідовне проведення ленінської національної політики і початок культурної революції виявилися, зокрема, в перетворенні університетів й інших навчальних закладів у центри соціалістичної духовної культури, інтернаціональної за своїм змістом. В регіоні було відкрито нові навчальні і науково-дослідні заклади.

Певний вклад у здійснення завдань дальшого розвитку радянської філософської науки, в наближення її до потреб суспільства розвинутого соціалізму робив і продовжує робити великий загін філософів-марксистів західноукраїнського регіону республіки. Цей загін нині налічує майже 300 філософів, які працюють на 29 вузівських кафедрах або в секціях та академічних установах. Їх діяльність координується Західним науковим центром АН УРСР у відділеннях Філософського товариства СРСР. В західноукраїнських областях працюють близько ста докторів і кандидатів філософських наук. Активно діє Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів).

Протягом 40 років Радянської влади вся наукова, педагогічна і ідеологічна діяльність філософів-марксистів вузів та академічних установ регіону була спрямована на втілення в життя ленінського заповіту: обстоювати і творчо розвивати діалектико-матеріалістичну філософію в тісному зв'язку з політикою партії, рішеннями її з'їздів, практикою соціалістичного і комуністичного будівництва, світового ре-

волюційного руху. Стратегію і тактику досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії на сучасному етапі визначено рішеннями XXV з'їзду КПРС.

Надзвичайно важливе значення для діяльності філософів регіону мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.) яка визначила найголовніші напрями наукових досліджень у галузі філософії і завдання по піднесенню ідейно-теоретичного рівня викладання філософських дисциплін. Ці завдання було конкретизовано у постанові ЦК Компартії України від 23 квітня 1969 р. «Про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшенню її викладання в вузах республіки».

Велике принципове значення для вдосконалення науково-дослідної та викладацької роботи в галузі філософії, зміцнення її зв'язку з життям має постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», а також постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів».

Важливі завдання по реалізації положень постанови Центрального Комітету «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» сформульовані у доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького на зборах партійного активу республіки 7 червня 1979 р., конкретні заходи по виконанню постанови обговорені і схвалені червневим (1979 р.) Пленумом ЦК Компартії України.

Партійні організації західних областей нашої республіки приділяють постійну увагу питанням поліпшення викладання суспільних наук і посилення їх ролі у вихованні молоді, формування комуністичного світогляду трудящих, підвищенню ідейно-теоретичного рівня філософських праць, удосконаленню ідеологічної та політико-виховної роботи, зокрема в галузі патріотично-інтернаціонального і атеїстичного виховання. Творчі зв'язки філософів західноукраїнських областей з іншими вченими-суспільствознавцями УРСР, а також філософами інших союзних республік виявляються насамперед в координації науково-дослідних робіт, спільному виконанні досліджень і у взаємодопомозі в їх проведенні, в систематичному обміні інформацією, в підготовці висококваліфікованих науково-філософських кадрів.

Велику координуючу діяльність здійснює Українське відділення Філософського товариства СРСР, Інститут філософії АН УРСР, республіканський журнал «Філософська думка». Постійну підтримку і допомогу відчувають працівники науково-дослідних установ і філософських кафедр вузів західноукраїнських областей від філософів Москви, Ленінграда, інших міст нашої багатонаціональної країни.

Нині в західноукраїнському регіоні дослідження в галузі марксистсько-ленінської філософії провадяться широким фронтом. Відмітною їхньою особливістю є розробка актуальних проблем діалектичного й історичного матеріалізму, наукового комунізму, теорії національних відносин і пролетарського інтернаціоналізму, конкретних соціальних досліджень, критики сучасної буржуазної філософії.

Істотний вплив на філософське життя регіону має діяльність Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів) та опорних кафедр філософії вищих учбових закладів.

Велику роботу в справі дослідження філософських проблем проводить відділ філософії Інституту суспільних наук. Наукова тематика відділу філософії, організованого 1964 року, охоплює висвітлен-

ня філософської та суспільно-політичної думки на Україні (насамперед на західноукраїнських землях). В теоретичних працях здійснюється аналіз особливостей ідеологічної боротьби в західноукраїнських областях, викриття соціальних коренів і ідейних засад українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, розкриття впливу ідей Великого Жовтня, будівництва соціалізму в СРСР, найпередовішого вчення—марксизму-ленінізму на формування і утвердження пролетарської ідеології у свідомості трудящих краю. Науковці Інституту суспільних наук—учасники написання колективних праць, що видаються Інститутом філософії АН УРСР; колективної монографії: Торжество історичної справедливості (Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968); книжок: Загрова волі (Львів: Каменяр, 1970); У боротьбі за світлі ідеали комунізму (Львів: вид-во Львівського ун-ту, 1972). У ряді праць і статей, опублікованих у періодичній пресі, висвітлюються розвиток філософської думки на західноукраїнських землях, боротьба за утвердження пролетарської ідеології та поширення ідей соціалізму, питання про атеїстичне виховання тощо.

У дослідженнях з історії філософської й суспільно-політичної думки, виданих у регіоні, показується, що основним змістом розвитку філософської та суспільно-політичної думки на Західній Україні в період окупації краю буржуазно-поміщицькою Польщею була боротьба матеріалізму проти ідеалізму, розкривається велика роль передових громадсько-політичних діячів у популяризації ідей діалектичного та історичного матеріалізму. (Днів., зокрема: Верников М. М. Методологічний аналіз кризи філософського ідеалізму: На матеріалах польської філософії кінця ХІХ—першої третини ХХст.; К.: Наук. думка, 1978).

Проте в деяких працях мали місце помилкові оцінки філософських і суспільно-політичних поглядів окремих осіб, їх ролі в політичному житті на західноукраїнських землях. Ці тенденції було піддано справедливій критиці у постанові ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області» (1971 р.).

Партійні організації наукових установ та навчальних закладів, критично проаналізувавши подібні факти, спрямували діяльність колективів на рішуче підвищення ідейно-теоретичного рівня наукових праць, суворе дотримання ленінського принципу партійності і класового підходу в оцінці явищ суспільного життя, всебічності наукового аналізу.

В сучасних умовах, як вказує партія, незмірно зростає значення розробки теоретичних проблем розвинутого соціалізму та закономірностей його переростання в комунізм, змін у духовному житті суспільства, питань виховання нової людини.

Ці завдання зумовили спрямування зусиль філософів, які працюють у регіоні, на розробку ряду актуальних філософських проблем.

Чільне місце серед цих проблем посідає філософський аналіз суспільної свідомості соціалістичного суспільства. Особлива увага при цьому звертається на розкриття зростаючої ролі діалектико-матеріалістичної філософії як ідейно-теоретичної основи наукового світогляду, інтеграційних процесів в розвитку суспільної свідомості, що виявляються у зближенні її рівнів—суспільної та індивідуальної свідомості на основі зростаючого впливу марксистсько-ленінської ідеології на сферу соціальної психології і буденної свідомості, на розкриття інтернаціоналізації духовної сфери суспільного життя, закономірного характеру і основних рис процесу становлення комуністичного світогляду. Такі дослідження здійснюються, зокрема, відділом філософії Інституту сус-

пільних наук АН УРСР у м. Львові, на філософських кафедрах університетів. Результати цих досліджень мають важливе значення для удосконалення управління окремими сторонами виховного процесу і посилення планомірного впливу на формування наукового світогляду мас.

Велике значення має всебічне вивчення історії боротьби за утвердження марксистсько-ленінської ідеології на західноукраїнських землях, розкриття історичної спільності розвитку філософської думки російського, українського і білоруського народів. У відділі філософії Інституту суспільних наук досліджуються й питання суспільної думки в Східній Галичині другої половини XIX ст., зокрема проблеми ідеологічної боротьби 60—70-х років, зародження і розвитку революційно-демократичної суспільної думки, поширення в краю ідей марксизму, наукового соціалізму.

В процесі аналізу філософських концепцій Львівсько-варшавської школи показано, що в межах цієї школи зародились і розвивались прогресивні, матеріалістичні тенденції, з'ясовується її вклад у розвиток логіки, логічної семантики, методології науки, психології, естетики. Водночас розкривається обмеженість її загальнофілософської методології, яка загалом мала ідеалістичний характер.

У руслі тих масштабних досліджень, які здійснюються Інститутом філософії АН УРСР по вивченню ідейної спадщини представників Києво-Могилянської академії на основі перекладу і вивчення рукописів праць співробітниками відділу досліджено філософську спадщину прогресивних діячів XVII—XVIII ст. І. Гізеля, Й. Кроковського, С. Яворського і Г. Кониського, яка засвідчує спільність розвитку прогресивної філософської думки російського, українського і білоруського народів у боротьбі з містицизмом та середньовічною схоластикою. Працівники відділу, зокрема, взяли участь у підготовці праць: Від Вишенського до Сковороди. К.: Наук. думка, 1972; Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII в.). К.: Наук. думка 1978; Развитие прогрессивной думки российского, украинского та белорусского народов у XVII—XVIII ст. К.: Наук. думка, 1978; (Див. також: Кашуба М. В. З історії боротьби проти унії, К.: Наук. думка, 1977). Інститут суспільних наук АН УРСР взяв активну участь у підготовці і проведенні Всесоюзної наукової конференції «Теоретичні проблеми розвитку марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР», присвяченої 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. На основі матеріалів цієї конференції видана колективна монографія «Марксистско-ленинская мысль в СССР: исторический путь и проблемы его исследования» (К.: Наук. думка, 1978), серед авторів якої є співробітники Інституту суспільних наук. Відділ філософії Інституту суспільних наук бере участь у колективній монографії, присвяченій 70-річчю від дня виходу у світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (підготовлено спільно з Інститутом філософії АН УРСР). Наукові працівники відділу філософії роблять свій вклад в підготовку тримомного видання історії філософської думки на Україні.

Систематично провадяться дослідження історичного зв'язку духовних культур українського, російського і білоруського народів. Ці дослідження набувають дедалі ширшого розмаху. Вони здійснюються в Українській РСР під керівництвом Інституту філософії АН УРСР і увійшли в координаційний план Інституту філософії АН СРСР як проблематика, що розробляється чотирма інститутами Союзу РСР (в тому числі Інститутом філософії і права АН БРСР).

В сучасних умовах у світлі завдань, поставлених партією, важливого значення набуває розробка питань комуністичного виховання трудящих, формування науково-матеріалістичного світогляду та подолання релігійних пережитків, наступальна боротьба проти ідеології та політики клерикалізму. Велику роботу в цьому напрямі здійснюють відділ наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР в м. Івано-Франківську та відділ історії і теорії атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР, дослідження яких сприяють виявленню об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають процес масової секуляризації та формування науково-матеріалістичного світогляду в умовах розвинутого соціалізму, розкриттю ролі соціальної активності, культурноосвітніх закладів, засобів масової інформації і нової радянської обрядовості в атеїстичному вихованні, розробці практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності атеїстичного виховання. Зокрема, на значному фактичному матеріалі викривається експансіонізм Ватикану щодо України, його ідеологічні і політичні диверсії проти СРСР, антинародна діяльність уніатської та православної автокефальної церкви, різних сектантських організацій. В результаті цих досліджень опубліковано і підготовлено до друку монографії і збірники, зокрема: Соціальні перетворення в радянському селі (К. Наук. думка, 1978)<sup>1а</sup> та ін.

Слід підкреслити, що діяльність відділу філософії та відділу історії й теорії атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) відбувається в тісному творчому контакті з іншими інститутами секції суспільних наук АН УРСР, зокрема — з відділами Інституту філософії АН УРСР, які подають постійну допомогу у визначенні перспективних напрямів наукових досліджень, у підготовці наукових кадрів. Плідні багаторічні контакти склалися між відділом філософії Інституту суспільних наук АН УРСР та відділом історії філософії Інституту філософії АН УРСР.

Такі контакти, як і інтенсивне спілкування з філософами Москви, Ленінграда, інших союзних республік, безперечно, сприяють підвищенню ідейно-теоретичного рівня наукових досліджень.

Велику роль у розгортанні філософських досліджень в регіоні відіграє кафедра філософії одного з найдавніших у країні вузу — Львівського університету. Львівський університет має багаті філософські традиції. У Львівському університеті, зокрема, працювали відомий польський філософ-матеріаліст Т. Котарбінський і ряд учених, які розвивали природничонауковий матеріалізм. Активну участь в філософському житті університету брав видатний український пролетарський письменник і мислитель-марксист С. Тудор (С. Олексюк). Тут працював польський філософ-марксист С. Руднянський.

Отже, в утвердженні марксизму-ленінізму кафедра філософії Львівського університету спиралась на солідні матеріалістичні традиції. З безпосередньою участю кафедри в 40—70 роках здійснювалась розробка актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, дослідження історії філософської та суспільно-політичної думки.

З перших років існування кафедри після встановлення Радянської влади в Західній Україні центральним напрямом її наукової діяльності стає вивчення філософської спадщини основоположників марксизму-

<sup>1а</sup> Див. також: Сливка Ю. Ю. Союз хреста і капіталу.— Львів: Каменяр, 1970; його ж: Реакційна роль унії в історії українського народу.— К.: Знання, 1967; Дорощ Е. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій.— К.: Наук. думка, 1976; Юрченко П. П. Антикомуністична спрямованість ідеології ієговізму.— К.: Політвидав України, 1975; Яроцький П. Л. Антикомунізм соціально-політичної доктрини ієговізму.— К.: Наук. думка, 1976.



ленінізму, розкриття її значення для розв'язання актуальних проблем філософської науки. Результати проведених досліджень дістали своє відображення, зокрема, в колективній праці, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна «В. І. Ленін і актуальні проблеми сучасності» (Львів, 1970), інших колективних збірниках, у ряді індивідуальних праць<sup>2</sup>.

Наукові дослідження філософів західноукраїнських областей в 60—70-ті роки охоплюють різні галузі філософського знання.

Виходячи із завдань, поставлених партією, вузівські філософи, які працюють в регіоні, в нинішній п'ятирічці, зокрема, здійснюють дослідження в чотирьох основних комплексних напрямках, що охоплюють ряд актуальних проблем, які стосуються соціалістичного способу життя, комуністичного виховання студентської молоді, логіки і методології наукового знання, художньо-естетичної творчості та виховання, критики буржуазної ідеології.

У руслі теми «Соціалістичний спосіб життя» здійснюється дослідження таких проблем, як «Гуманізм соціалістичного способу життя і комуністичне виховання студентської молоді» (кафедра філософії Львівського університету).

Соціально-політичні та ідейні основи розвитку соціалістичного способу життя досліджують викладачі кафедр філософії Ужгородського університету та Івано-Франківського інституту нафти і газу. Важливе місце посідає також розробка проблем наукового управління суспільними процесами в умовах розвинутого соціалізму (кафедра філософії і політекономії Українського інституту інженерів водного господарства в м. Ровно), дослідження розвитку суспільних відносин і суспільної свідомості та питань вдосконалення соціалістичних виробничих відносин в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (кафедра філософії і наукового комунізму Тернопільського фінансово-економічного та кафедра марксизму-ленінізму Тернопільського педагогічного інститутів), соціологічні дослідження впливу соціалістичного способу життя на всебічний розвиток людини, осмислення філософських і соціальних аспектів удосконалення механізму управління виробничим колективом тощо. У процесі конкретно-соціологічних досліджень, проведених зокрема науковцями Львівського держуніверситету та відділення Інституту економіки АН УРСР, вивчалися соціальна структура та проблеми управління виробничим колективом на підприємствах. На основі цих досліджень було підготовлено і передано промисловим підприємствам науково-практичні звіти з рекомендаціями щодо дальшого удосконалення соціальної структури та поліпшення соціально-психологічного клімату у виробничому колективі, а також здійснена розробка п'ятирічних планів соціального розвитку колективів підприємств.

Інтенсивні дослідження проводяться в регіоні в галузі розробки проблеми «Комуністичне виховання студентської молоді». У рамках цієї проблеми колектив кафедри філософії Львівського університету успішно вивчає питання комплексного підходу до ідейно-виховної роботи серед студентської молоді в умовах розвинутого соціалізму, вплив соціалістичного способу життя на комуністичне виховання студентів

<sup>2</sup> Брагінець А. С. Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка.— Львів, 1956; його ж: Нариси історії філософії.— Львів, 1967; Кубланов Б. Г.— Гносеологічна природа літератури і мистецтва.— Львів, 1958; його ж: Мистецтво як форма пізнання дійсності.— К., 1967; його ж: В. І. Ленін і проблеми художньої творчості.— К., 1971; Пашук А. І. Соціологічні і суспільно-політичні погляди С. А. Подолінського.— Львів, 1965; Веремеєва О. П. Ленін про ідеологію революційного демократизму (Львівські методологічні принципи аналізу ідеології революційного демократизму).— Львів, 1971.

(здійснюється за планом АН УРСР і Мінвузу УРСР). Дослідницька робота кафедри в цьому напрямі проводиться в контакт з іншими кафедрами суспільних наук регіону, в тісному науковому співробітництві з Люблінським (ПНР) і Велико-Тирновським (НРБ) університетами. Результати цього дослідження знайшли своє відображення у виданому разом зі вченими Люблінського університету колективному збірнику «Марксистско-ленинское воспитание студентов» (Львов—Люблин, 1978), у зданій до виробництва колективній монографії «Комплексний підхід до ідейно-виховної роботи серед студентської молоді», а також у проведенні на базі Львівського держуніверситету Республіканської науково-методичної конференції «Комплексний підхід до ідейно-виховної роботи серед студентської молоді» (1978).

У центрі уваги учених стоять також особливості формування наукового світогляду молоді в умовах загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені (кафедра філософії і наукового комунізму Львівського медінституту), шляхи підвищення соціальної активності студентів (кафедра філософії Львівського інституту фізичної культури), питання формування атеїстичного світогляду студентської молоді (кафедра філософії Чернівецького університету), виховання нової людини як одне з головних завдань комуністичного будівництва (кафедра філософії і політекономії Ровенського педінституту), діалектика становлення нової людини (кафедра філософії і політекономії Івано-Франківського педінституту).

У тісній взаємодії з розробкою цієї проблеми працівники кафедри філософії Львівського політехнічного інституту висвітлюють тему «Єдність навчання, виховання і освіти в умовах НТР»<sup>3</sup>. Вивчення цієї теми кафедра провадить у тісному співробітництві з суспільствознавцями Вищої інженерної школи м. Цвіккау (НДР). Підготовлена до опублікування спільна монографія, присвячена 30-річчю утворення НДР «Комуністичне виховання студентів: його суть, структура й основні напрями».

Розробляються теми «Формування інтересів і потреб студентів до вивчення марксистсько-ленінської філософії» (кафедра філософії Ужгородського університету), «Наступність викладання суспільних наук» (кафедра філософії і політекономії Луцького педінституту), «Філософські основи викладання загальноосвітніх дисциплін в торгово-економічних вузах» (кафедра філософії і наукового комунізму Львівського торгового-економічного інституту).

Значне місце у філософських дослідженнях у регіоні посідають питання пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР, інтернаціонального і патріотичного виховання як об'єкта філософського аналізу, критики ідейних і соціально-політичних засад українського буржуазного націоналізму та буржуазної і релігійної ідеології<sup>4</sup>.

<sup>3</sup> Див.: Про ідейну і методологічну спрямованість викладання профілюючих дисциплін.— Львів, 1972; Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді.— Львів, 1976; Н. М. Дячкова. Науково-технічна революція і гуманізм.— Львів, 1972.

<sup>4</sup> Див.: Валькович Л. Е. Антикомунізм — зброя приречених.— Львів, 1975; Петляков П. А. Уніатська церква — ідейний ворог трудящих.— Львів, 1976; Акулов И. Б. Под маской «классового мира».— К., 1975; його ж: Поль Гольбах — критик релігійних догматів.— М., 1976; Засанський В. В. Збанкрутілі пророки.— Львів, 1978; Доля В. Е. Современное православие и мораль. Критика этической доктрины русской православной церкви.— Львов, 1968; його ж: Критика теологического понимания свободы.— Львов, 1973; його ж: О философских изысканиях клерикального антикоммунизма.— В кн.: Марксистско-ленинская мысль в СССР: исторический путь и проблемы ее исследования. К., 1978.

Певного розмаху набула розробка проблем марксистсько-ленінської теорії пізнання, логіки і методології наукового знання. Результати дослідження колективом кафедри філософії Львівського держуніверситету теми «Філософські і логічні проблеми теоретичного рівня розвитку науки» дістали своє відображення у збірнику на честь 70-річчя праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», монографії «Марксистсько-ленінська філософія і сучасне природознавство» (Львів, 1977), а також в індивідуальних монографіях<sup>5</sup>.

Інтенсивно розробляються теми «Закономірності і форми духовного освоєння дійсності» (кафедра філософії Чернівецького університету), «Проблеми художньо-естетичної творчості та виховання» (кафедра марксизму-ленінізму Львівської консерваторії)<sup>6</sup>.

Проведені філософами регіону наукові дослідження в галузі історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, конкретної соціології, естетики та наукового атеїзму мають прямий вихід у практику комуністичного будівництва.

Філософи західноукраїнських областей провели значну роботу з нагоди святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією, 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Керуючись історичними настановами XXV з'їзду КПРС про те, що нові завдання науки взагалі і філософської зокрема «можуть бути розв'язані,— як зазначав Л. І. Брежнев,— лише при умові найтіснішого її зв'язку з життям...»<sup>7</sup>, важливими положеннями про необхідність посилення зв'язку марксистсько-ленінської теорії і практики, сформульованими у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», вони вбачають своє головне завдання у дальшому піднесенні ідейно-теоретичного рівня філософських досліджень, у їх дедалі тіснішому зв'язку з життям.

Відділ філософії  
Інституту суспільних наук АН УРСР

Кафедра філософії  
Львівського держуніверситету

\* \* \*

В статье освещается развитие философской мысли в западных областях Украинской ССР за 40 лет Советской власти.

<sup>5</sup> Старченко Т. Я. Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології.— Львів, 1977; Семенов Э. П. Общенаучные категории и подходы к познанию.— Львов, 1978.

<sup>6</sup> В. Я. Чайковский, А. И. Бабий. Ленинская теория отражения как метод исследования специфики искусства.— Кишинев, 1978.

<sup>7</sup> Брежнев Л. И. Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 82.

## ЖИТТЕДАЙНА СИЛА ІДЕЙ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ У БОРОТЬБІ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ

Пролетарський інтернаціоналізм — один з найважливіших принципів міжнародного робітничого руху, революційно-перетворюючої діяльності комуністичних і робітничих партій. Основоположники марксизму-ленінізму висунули, обґрунтували і розвинули ідеї пролетарського інтернаціоналізму як могутній засіб згуртування всіх рушійних сил світового революційного процесу, єднання зусиль робітників, трудящих у боротьбі проти експлуататорів: «...Визволення праці — не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни...»,<sup>1</sup> — підкреслював К. Маркс. Гасло «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» стало основоположним принципом революційної боротьби робітників, широких трудящих мас проти соціального й національного гніту.

Розгорнутий В. І. Леніним у струнку систему ідей пролетарський інтернаціоналізм став одним з керівних принципів розробки стратегії і тактики партії більшовиків у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, дороговказом, за яким народи Радянської країни побудували розвинуте соціалістичне суспільство, будують комунізм.

Пролетарський інтернаціоналізм втілює принципову політичну ідею класового згуртування всіх революційних сил сучасності, визначає стратегію і тактику розгортання світового визвольного руху за умов, коли, за словами В. І. Леніна, «в міру розширення й поглиблення історичної творчості людей повинен зростати і розмір тієї маси населення, яка є свідомим історичним діячем.»<sup>2</sup> Він — жива душа, спрямовуюча і організовуюча сила непорушного бойового союзу комуністів, єдності їх світогляду, цілей, волі, принцип, теоретична обґрунтованість і політична далекоглядність якого доведені усією революційною практикою соціальних перетворень у нашій країні, в країнах соціалістичної співдружності.

Наочним підтвердженням життєдайної сили пролетарського інтернаціоналізму є спільна революційна боротьба трудящих різних національностей за визволення робітників і селян Західної України від соціального і національного гноблення, за возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській соціалістичній державі.

Непорушний союз України з Росією став тим історичним рубежем, з якого веде літопис возз'єднання споконвічних українських земель наш народ. «Нині, коли український народ у єдиній сім'ї народів-братів досяг небачених вершин соціального, економічного і культурного розвитку, коли він переживає справді золоту пору своєї історії,— підкреслив

<sup>1</sup> Маркс К. Тимчасовий статут товариства.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 14.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось?—Повне збір. творів, т. 2. с. 515.

член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський у доповіді на учасних зборах, присвячених 325-річчю воз'єднання України з Росією, — ми знову й знову звертаємось до глибинних джерел, до тих етапних віх, які визначили його світле майбутнє. Особливе місце серед них по праву належить воз'єднанню України з Росією»<sup>3</sup>.

Трудящі західноукраїнських земель, віками гноблені чужоземними можновладцями, насильно відірвані від своїх єдинокровних братів, чинили опір чужоземним поневоловачам. Сили і надію на визволення давало їм те, що жила і міцніла в союзі з російським народом більша частина народу українського. Жодні кордони не могли зруйнувати спільності, що дедалі більше утверджувалась у самосвідомості українських трудящих. «...Ми не забуваємо і не сміємо забувати,— писав І. Франко,—...що головне ядро нашого народу є в Росії, що там повстали і працювали та й працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, що там... виросло найкраще з усього, чим може нині повеличатися наша духовна скарбниця...»<sup>4</sup>.

Нерозривна єдність і дружба двох братніх народів — російського і українського — сповнилась нового змісту після перемоги Великого Жовтня, коли вперше на ділі втілилось велике інтернаціональне братерство народів. «З Жовтнем, його революційними ідеями,— говориться в постанові ЦК Компартії України «Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні»,— нерозривно зв'язані якнайглибше перетворення в усіх сферах життя українського народу...»<sup>5</sup> Велика Жовтнева соціалістична революція, яка поклала початок визволенню людства від експлуататорів і докорінно змінила хід суспільного розвитку, прискорила розгортання боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення, воз'єднання в єдиній Радянській соціалістичній державі. Ця боротьба не стихала на західноукраїнських землях з часу загарбання їх буржуазно-поміщицькою Польщею, правляча кліка якої намагалася перетворити всі загарбані землі на сировинно-аграрний придаток польського, а також американського, французького, німецького й англійського капіталу. Майже всі галузі промисловості Західної України, особливо після 1929 р., коли розпочалася економічна криза, не тільки не розвивалися, а навпаки — скорочували виробництво (якщо до 1929 р. на Львівщині працювало 493 підприємства, то в 1931 р.— тільки 280). Робочий день тривав 10—12 годин, практикувалася справді єзуїтська система штрафів робітників, причому штрафи сягали 70—80 процентів їх заробітної плати. 60 процентів селян були малоземельними, а 16 процентів господарств — безземельними. Соціальний гніт доповнювався національним. У 1938 р. у всій Польщі залишилося лише п'ять шкіл з українською мовою викладання — та й у тих третина предметів викладалася польською.

Невтомну боротьбу західноукраїнських трудящих проти соціального і національного гноблення очолила створена в лютому 1919 р. Комуністична партія Західної України, виникнення якої було економічним об'єктивним наслідком активізації робітничого руху на західноукраїнських землях, впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

<sup>3</sup> Щербинський В. В. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів.— Комуніст України, 1979, № 3, с. 16.

<sup>4</sup> Цит. за: Життя і слово, 1896, т. 5, кн. 3, с. 166.

<sup>5</sup> Про 60-річчя встановлення Радянської влади на Україні. [Виклад пост. ЦК КП України] — Під прапором лєнінізму, 1977, № 23, с. 2.

Революційний рух робітничого класу і трудового селянства Західної України відбувався у найтіснішому зв'язку з революційно-перетворюючою діяльністю трудящих Радянської України і Росії. Ця єдність фактично визначила весь хід історичного розвитку Західної України.

Використовуючи досвід ленінської партії більшовиків, комуністи західноукраїнських земель згуртовували трудящих під прапором міжнародної пролетарської солідарності, невтомно боролися за торжество ідей Великого Жовтня. Головне своє завдання вони вбачали у здійсненні соціалістичної революції, в поваленні буржуазно-поміщицької влади, встановленні на західноукраїнських землях влади Рад. Дороговказом для комуністів були слова В. І. Леніна: «Пролетарська справа — насамперед... бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»<sup>6</sup>. Вони повсякчас дбали про посилення зв'язків з комуністами Радянської України, СРСР. Так, зокрема, III з'їзд КПЗУ відзначив: «Партія повинна зміцнювати ідеологічний зв'язок з Комінтерном, ВКП(б) і КП(б)У, повинна рішуче боротися проти ворожої пролетаріату ідеології..., спроб посягти серед трудящих мас Західної України настрої недовір'я до пролетаріату СРСР, УРСР, який буде нове, соціалістичне суспільство»<sup>7</sup>.

КПЗУ закликала до глибокого вивчення історичного досвіду ВКП(б), КП(б)У, якого вони набули в боротьбі за соціалізм, поглиблювала контакти з КП(б)У, усвідомлюючи спільність завдань, що їх розв'язують комуністи, хоч в яких різних умовах вони діють. «Вся історія КПЗУ тісно зв'язана з історією бойового загону КППС — Комуністичної партії України і цілком закономірно є невід'ємною частиною історії боротьби українського народу за Радянську владу, за перемогу соціалізму і комунізму»,<sup>8</sup> — підкреслюється в редакційній статті журналу «Коммунист». Комуністи Радянської України, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, всіма силами підтримували боротьбу трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення, подавали їм велику допомогу щодо керівництва революційним рухом, ідейного і організаційного зміцнення їх лав, протидії ворожій ідеології і політиці українського буржуазного націоналізму. За ініціативою ЦК КП(б) України було створено закордонне бюро допомоги комуністам Галичини, яке організувало в Відні випуск центрального друкованого органу КПЗУ — газети «Наша правда».

Велику увагу посиленню контактів КПЗУ з КП(б)У приділяв Комінтерн. Це відображено у багатьох його рішеннях. На V конгресі Комінтерну (1924 р.) наголошувалося, що комуністи Західної України повинні підтримувати і зміцнювати зв'язки з КП(б)У. В «Резолюції з українського питання» було записано, що воно є «одним з найважливіших національних питань... розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як в Польщі..., так в усіх прилеглих країнах»<sup>9</sup>. Конгрес рішуче виступив проти лозунгу «автономії» західноукраїнських земель в складі буржуазних держав, який висували українські буржуазні націоналісти.

<sup>6</sup> Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.—Повне зібр. творів, т. 24, с. 126.

<sup>7</sup> Постанови III з'їзду КПЗУ. Львів, 1928, с. 61.

<sup>8</sup> За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины.—Коммунист, 1963, № 10, с. 40.

<sup>9</sup> Пятый Всемирный конгресс Коминтерна. Стенографический отчет, ч. II. М.: Госполитиздат, 1925, с. 126.

Значну допомогу комуністам західноукраїнських земель у боротьбі за соціальне і національне визволення надавав ЦК ВКП(б). У лютому 1920 р. у Центральному Комітеті було створено Галицьке бюро. В параді, яка відбулася в Москві в серпні 1920 р., активну участь взяли представники Галбюро і Галоркому КП(б) України. Тут було вирішено створити єдиний партійний центр — ЦК Комуністичної партії Східної Галичини. Питання, які стосувалися становища трудящих Західної України, неодноразово порушувались Радянським урядом на міжнародних нарадах. Уряд СРСР заявляв рішучий протест проти колоніальної політики, яку провадив польський буржуазно-поміщицький уряд на Західній Україні<sup>10</sup>.

Важливе значення для посилення боротьби трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення мали всебічна підтримка і допомога їм з боку народів Радянського Союзу. В СРСР, по Радянській Україні проходили мітинги, демонстрації протестів проти політики експлуататорів на Західній Україні, на захист прав західноукраїнських трудящих. Робітники і селяни Країни Рад розгорнули широку кампанію за звільнення політичних в'язнів, кинутих у тюрми буржуазним урядом Польщі. Це було яскравою демонстрацією солідарності народів Радянського Союзу з трудящими західноукраїнських земель, свідченням інтернаціональної підтримки їхньої героїчної боротьби за визволення від соціального та національного гніту. Це було разом з тим рішучим спростуванням різного роду буржуазно-націоналістичних «теорій» про «протилежність» шляхів розвитку, «незбіжність» класових інтересів трудящих різних національностей, «антагоністичність» українського і російського народів.

Боротьба комуністів за утвірдження ідей пролетарського інтернаціоналізму у свідомості трудящих західноукраїнських земель відбувалася у специфічних умовах. В 20—30-ті роки трудящі Західної України зазнавали подвійного гніту — соціального і національного. Строкатість національного складу населення західноукраїнських земель і тодішньої Польщі (45 проц. населення її складали національні меншості: українці, білоруси, литовці, євреї) імперіалістична буржуазія намагалася використати в своїх інтересах. Серед польського населення вона силкувалася насаджувати ідеї великодержавного шовінізму, трудящим інших національностей — прищепити націоналізм. На західноукраїнських землях діяли десятки політичних буржуазних партій і різного роду буржуазно-націоналістичних груп, буржуазних газет, свідомість трудящих силкувалось отруїти дурманом релігії тисячі католицьких костелів, уніатських церков і монастирів. Злісну антирадянську роботу розгорнула уніатська церква, яку очолював митрополит Шептицький.

Західноукраїнські комуністи спрямували вістря своєї ідеологічної діяльності проти буржуазної пропаганди, рішуче розвінчували шовінізм, український буржуазний націоналізм і сіонізм, виховували маси в дусі пролетарського інтернаціоналізму, згуртовували і організовували трудящих різних національностей у боротьбі за соціальне і національне визволення, за воз'єднання Західної України в єдиній Радянській соціалістичній державі. Заснована на принципах класової солідарності і пролетарського інтернаціоналізму, спільна боротьба Компартії Польщі і Компартії Західної України в інтересах польського і українського народів, проти капіталістів і поміщиків та їхніх націо-

<sup>10</sup> Див.: Внешняя политика СССР. Сборник документов. М.: Госполитиздат, т. 2, 1944, с. 321.

налістичних партій була важливим внеском у справу зміцнення дружби українського і польського народів. Комуністи у своїй діяльності керувалися настановами В. І. Леніна про непримиренність марксизму, пролетарського інтернаціоналізму до націоналізму. «Марксизм,— підкреслював В. І. Ленін,— непримиримий з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм...»<sup>11</sup>

Ідея інтернаціональної єдності трудящих різних національностей, і насамперед польських і західноукраїнських, червоною ниткою проходила через всю ідеологічну діяльність Комуністичної партії Польщі і Комуністичної партії Західної України. Польські комуністи пояснювали широким масам трудящих, що боротьба за соціальне і національне визволення українського народу — це боротьба і за незалежність і справжню свободу Польщі. В резолюції «За нашу і вашу свободу», прийнятій на II з'їзді партії (1923 р.), підкреслювалося, що «не може бути справжньої свободи для польського народу без повної свободи пригнічених народів»<sup>12</sup>, що завдання польських трудящих — «визнати й підтримувати прагнення українських робітників і селян звільнитися з-під гніту поміщицько-капіталістичної Польщі і приєднати свої землі до Радянської України»<sup>13</sup>.

У відозві Комуністичної партії підкреслюється, що «справа робітника і селянина Західної України — це наша справа, його боротьба — це наша боротьба, його ворог — це наш ворог... Ми не зламаємо фашистського насильства, не знищимо панування буржуазії, не встановимо робітничо-селянського уряду, якщо не оголосимо боротьби не на життя, а на смерть польському імперіалізму, який пригнічує Західну Україну і Західну Білорусь. Боротьба з польським імперіалізмом є загальною справою робітників і селян Польщі, Західної України і Західної Білорусії»<sup>14</sup>.

Виходячи з єдності класових завдань трудящих Польщі і Західної України, польські комуністи підтримували вимогу трудящих західноукраїнських земель щодо національного й державного самовизначення, що в тих конкретно-історичних умовах означало возз'єднання цих земель з Радянською Україною, підкреслювали, що ці вимоги відповідають так само інтересам народних мас цих земель, як і інтересам робітників і селян Польщі<sup>15</sup>.

Керуючись вченням В. І. Леніна про те, що перемога соціалістичної революції можлива лише тоді, коли в ній братимуть участь трудящі різних національностей, коли підтримуватимуть її пролетарі інших країн, Комуністична партія Західної України послідовно відстоювала ідеї пролетарської солідарності, закликала західноукраїнських робітників і селян стати разом з польськими трудящими на боротьбу за перемогу соціалістичної революції на Західній Україні, за возз'єднання її в єдиній Радянській соціалістичній державі. У рішеннях II з'їзду КПЗУ (1925 р.) відзначалося, що робітники й селяни Західної України повинні виховуватися в тому дусі, що без тісного союзу з польським революційним пролетаріатом і селянством, без найбільш тісного зв'язку з ре-

<sup>11</sup> Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 128.

<sup>12</sup> Див.: Постанови II з'їзду КРПП. Львів, 1923, с. 39.

<sup>13</sup> Там же, с. 40.

<sup>14</sup> Цит. за кн.: Швидак О. М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972, с. 46—47.

<sup>15</sup> Див.: Постанови III з'їзду КП Польщі. Львів, 1925, с. 66.



волюційною Варшавою не може бути й мови про перемогу; у відозві ЦК КПЗУ «За волю, за щасливе майбутнє українського народу» наголошувалося, що польські робітники й селяни, польська трудова інтелігенція мають спільні інтереси з українським народом. Польські трудящі не зацікавлені в підтриманні жорстокого національного пригноблення інших народів, «бо кайдани, якими скував окупаційний режим українців, білорусів, євреїв та інші пригноблені національності, принесли польським трудящим тільки погіршення власної долі»<sup>16</sup>.

В ідеологічній діяльності західноукраїнських комуністів велике місце посідало виховання трудящих польської національності в дусі пролетарського інтернаціоналізму, закріплення в їхній свідомості думки про те, що «тільки перемога революції в усій Польщі і воз'єднання Західної України з УРСР запевнить братерство націй та створить міцний ґрунт під будову соціалістичного ладу в робітничо-селянській Польщі»<sup>17</sup>.

Готуючись до революційних змін і всіляко наближуючи їх, комуністи керувались ленінськими настановами про збереження чистоти партійних рядів, якнайрішучіше звільнення їх від опотунізму і лівого доктринерства, суворе дотримання основних принципів комунізму<sup>18</sup> і застосування їх відповідно до конкретно-історичних обставин. Партійні організатори і пропагандисти КПЗУ висунули як одне з найважливіших завдань формування інтернаціоналістського світогляду трудящих, підготовку кадрів для пропаганди ідей інтернаціоналізму і боротьби з ідеологією буржуазного націоналізму. «Тільки виховавши загартовані і міцні ленінські кадри,— підкреслюється в постанові ІІІ з'їзду КПЗУ,— тільки ідейно виховавши їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму, тільки навчившись безпощадно боротися з проявами ворожої ідеології, партія зуміє об'єднати навколо себе широкі пролетарські і селянські маси і зробити їх здатними для успішної боротьби проти фашизму разом з трудящими масами всієї Польщі»<sup>19</sup>.

Всупереч буржуазно-націоналістичним намаганням експлуататорів, спрямованим на те, щоб притупити класову свідомість трудящих, роз'єднати їх з метою протягти політику угодовства із «своєю» національною буржуазією, створити «єдиний національний фронт» проти революційних робітників, комуністи вели боротьбу за створення єдиного пролетарського фронту для рішучих, беззавітно сміливих, революційних дій проти буржуазії, для її повалення, для боротьби за соціалізм. У цій боротьбі вони виходили з усвідомлення єдності інтернаціональної тактики робітничого руху, ленінської програми з національного питання. Комуністи роз'яснювали широким масам класову суть багатонаціонального пролетарського фронту, його мету і завдання: «Для нас, комуністів, одноцілий фронт — це одноцілий фронт боротьби проти буржуазії, одноцілий фронт робітників і селян без різниці національної, партійної, професійної приналежності навколо конкретних прагнень і закликів...»<sup>20</sup>.

Бойовим помічником КПЗУ у пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму, у розвінчанні ідеології і політики українських буржуазних націоналістів була її легальна та нелегальна преса. На сторінках газет і журналів комуністи показували підступну антинародну

<sup>16</sup> Цит. за кн.: З історії революційного руху у Львові — Львів, 1957, с. 632.

<sup>17</sup> ІІІ з'їзд КПЗУ. — Львів, 1928, с. 23.

<sup>18</sup> Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 74.

<sup>19</sup> Цит. за кн.: З історії революційного руху у Львові, с. 8.

<sup>20</sup> Там же, с. 485.

діяльність українських буржуазних націоналістів, ставили конкретні практичні завдання щодо інтернаціонального єднання трудящих Західної України у боротьбі за соціальне та національне визволення, за воз'єднання з Радянською Україною в складі СРСР.

У комуністичній пресі переконливо викривалася політика угодовства і запроданства, яка характерна для всієї історії українського буржуазного націоналізму, а також так звана нова його політика, що була по суті нічим іншим, як черговою зрадою класових і національних інтересів українського народу, пошуком хазяїв, яким можна якнайвигідніше продати своїх же робітників і селян. «Експлуаторські класи української нації,— писала газета «Воля народу» — орган масової легальної організації «Сельроб»,— є такими ж ворогами українського народу, як і польські капіталісти, поміщики, куркулі. Експлуаторські класи української нації тільки на словах борються за національне визволення українського народу, в дійсності вони ці інтереси запроднують іноземним окупантам, запроднують за теплі місця у державних установах, організаціях, за кусок білого хліба. Вся історія «боротьби» українського буржуазного націоналізму за «великі національні ідеали» — це зрада інтересів українського трудового народу»<sup>21</sup>.

Підкреслюючи, що лозунг К. Маркса і Ф. Енгельса «Пролетарі всіх країн, єднатися!» повинен стати бойовим закликом пролетарів західноукраїнських земель, газета «Сила» наголошувала на необхідності виховання у трудящих високої класової інтернаціоналістської свідомості, щоб вони єдиним фронтом боролись проти капіталу<sup>22</sup>.

Втіленню в життя ідеї єдиного пролетарського фронту на західноукраїнських землях сприяли звернення КПЗУ до трудящих різних національностей, відзначення революційних свят. У зверненні ЦК КПЗУ до робітників і селян Західної України з нагоди Міжнародного антивоєнного дня (1932 р.) комуністи закликали трудящих різних національностей об'єднати зусилля для спільної боротьби в єдиному пролетарському фронті «проти наступу капіталістів..., проти безробіття, за 7-годинний робочий день..., проти голоду, подорожань і війни з СРСР»<sup>23</sup>.

Важливим засобом формування інтернаціоналістської свідомості трудящих західноукраїнських земель, створення єдиного пролетарського фронту були страйки, політичні демонстрації. Страйки солідарності набирали особливого широкого розмаху напередодні революційних свят. Під керівництвом комуністів вони переростали в політичні демонстрації, в яких брали участь трудящі різних національностей Західної України. Орган ЦК КПЗУ «Земля і воля» писав зокрема: «Під революційними прапорами... йдуть робітничі і селянські маси продемонструвати свою солідарність з робітниками й селянами всієї Польщі для спільної і рішучої боротьби проти наступу капіталістів... Хай живе єдиний пролетарський фронт!»<sup>24</sup>.

Утвердженню ідей пролетарського інтернаціоналізму у боротьбі за соціальне і національне визволення західноукраїнських земель, за воз'єднання їх в єдиній Радянській соціалістичній державі сприяло натхненне слово прогресивних, революційних письменників Західної України. П. Козланюк, С. Тудор, О. Гаврилюк, Я. Галан та інші літератори і публіцисти, відкидаючи і спростовуючи націоналістичні теорії «безбуржуазності», «безкласовості», «єдиного потоку» в розвитку

<sup>21</sup> Воля народу, 1926, 23 трав.

<sup>22</sup> Див.: Сила, 1930, 14 вересня.

<sup>23</sup> Освіта, 1930, № 1, с. 253.

<sup>24</sup> Земля і воля, 1935, 1 трав.

української культури, з пролетарських позицій у художній переконливій формі показували у своїх творах процес класового розшарування в місті і в селі, зростання революційної енергії трудящих, їхньої свідомості і готовності йти до кінця в боротьбі за знищення не тільки національного, а й усякого гноблення. Вони обстоювали ідею інтернаціонального єднання робітників і селян, допомагали їм зживати національне недовір'я і розбрат, зрозуміти, що спільна революційна робота в ім'я соціалізму проти поміщиків і капіталістів усіх країн — єдино правильний шлях до соціального та національного визволення. Розвінчуючи націоналістські підступи буржуазії, виховуючи трудящих в дусі інтернаціоналізму, ленінських ідей дружби народів, пролетарська література зміцнювала віру народних мас у торжество історичної справедливості — воз'єднання Західної України в єдиній Радянській соціалістичній державі. «І тут і там, за Збручем та Дністром, — писав Петро Козланюк, — народ у нас один, одна наша земля — Україна, а коли ще візьмемо Росію, то одна у нас велика братня сім'я, єдина могутня Русьмати. Тепер ще наш народ роздертий надвое, але буде час., коли народ скине з себе всякі пута неволі, порве всі кайдани, і ми заживемо всі разом, як вільні брати у єдиній сім'ї»<sup>25</sup>.

Спільна боротьба КПП та КПЗУ за згуртування трудящих різних національностей перешкодила буржуазії роз'єднати їх, роздробити, розпалити недовір'я. Виступи робітників і селян Польщі, Західної України мали яскраво виражений інтернаціональний характер. Переконливим свідченням цього є Лиське збройне повстання, революційні виступи лодзінських робітників, страйк селян у селі Батятичі тощо.

Поширення ідей пролетарського інтернаціоналізму в революційно-визвольному русі на західноукраїнських землях відбувалося під безпосереднім впливом успіхів соціалістичного будівництва в Країні Рад, зокрема в УРСР. Пропаганда досягнень народів Радянського Союзу на ниві соціалістичних перетворень сприяла активізації боротьби трудящих Західної України за соціальне та національне визволення, за їх воз'єднання в єдиній Радянській соціалістичній державі.

Важливу роль у зміцненні «чуття єдиної родини» відіграли подіжки західноукраїнських трудящих до СРСР, популяризація ними практичних досягнень першої в світі країни соціалізму, між вільними вільної Радянської України. У газетах, журналах, які видавались на західноукраїнських землях, були відкриті спеціальні рубрики «Вісті з Радянської України», «По ту сторону Збруча».

Пропаганда успіхів Країни Рад була невіддільна від боротьби на захист СРСР, проти імперіалістських зазіхань на його свободу і незалежність. Очолована комуністами, вона охопила маси людей різних національностей, яких всупереч всякій буржуазній брехні, всяким наклепам на Радянську владу притягав і наснажував приклад СРСР, що на їх очах здобував перемогу за допомогою у мирній праці, в розвитку громадського життя, створенні нових, справді гуманних людських відносин.

Боротьбу на захист Союзу Радянських Соціалістичних Республік комуністи вважали своїм найпершим інтернаціональним обов'язком. Питання про підтримку Країни Рад було в центрі уваги з'їздів, конференцій, пленумів КПЗУ. Зокрема, в матеріалах її III з'їзду підкреслювалося, що через посилену підготовку імперіалістичних сил до здійснення агресивних намірів проти СРСР «всі питання без виїмку, що їх поставлено та обговорено на з'їзді, повинні бути розглянені з точки

<sup>25</sup> Козланюк П. Твори: В 3-х т. К.: Рад. письменник, 1960, т. 2, с. 307.

зору загрози імперіалістичної війни, у зв'язку з завданням боротьби проти військової небезпеки, завданням, що стануло на чолі цілої праці та цілої боротьби КПЗУ»<sup>26</sup>. Питання про боротьбу на захист СРСР перебувало в центрі ідеологічної роботи партії. Організацію масових мітингів, демонстрацій протесту проти посиленої військової і політичної підготовки сил реакції і фашизму до нападу на Радянський Союз комуністи вважали головним завданням сучасного моменту. З лозунгами «Геть руки від Радянського Союзу!», «Захистимо СРСР!» трудящі маси виходили на першотравневі демонстрації, широким відзначенням річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, дня народження В. І. Леніна, інших пролетарських свят демонстрували вони солідарність з робітниками і селянами Країни Рад.

Багатогранна діяльність комуністів західноукраїнських земель, спрямована на утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму в революційно-визвольному русі на західноукраїнських землях, їх тісне співробітництво з КПП, Комінтерном, ВКП(б), КП(б)У, братня допомога народів Радянського Союзу трудящим Західної України сприяли тому, що «український народ воз'єднав всі свої споконвічні землі в єдиній соціалістичній державі. Це був глибокий революційний поворот у долі населення західноукраїнських земель, поворот від соціального і національного гноблення, безправ'я і відсталості до свободи і всебічного прогресу»<sup>27</sup>. Збулась заповітна мрія, що володіла умами і серцями західноукраїнських трудящих протягом віків.

22 жовтня 1939 р. у Західній Україні відбулися вибори до Народних зборів. Це були перші справді вільні й демократичні вибори у Західній Україні. Вибори провадилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. У них взяла участь 92,83 проц. виборців. За кандидатів, висунутих селянськими комітетами, зборами робітників, інтелігенції, голосувало 90,93 проц. виборців, що взяли участь у голосуванні. Було обрано 1484 депутати, з них робітників — 415, селян — 766, представників інтелігенції — 270.

Народні збори Західної України, що зібралися 26 жовтня 1939 р., ухвалили: «Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу»<sup>27а</sup>.

Виплекані мрії трудящих Західної України знайшли яскравий вираз у чотирьох історичних деклараціях Народних зборів. У декларації про державну владу говорилось, що на території Західної України вся влада передається трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Населення західних областей України зразу ж відчуло животворну силу дружби радянських народів, згуртованих КППС в єдину інтернаціональну сім'ю. На розвиток народного господарства в цих областях УРСР Радянська держава асигнувала 700 млн. крб.<sup>28</sup> Усі братні народи СРСР допомагали трудящим воз'єднаних областей подолати економічну і культурну відсталість, здійснити соціалістичні перетворення. З усіх кінців СРСР у воз'єднані області УРСР прямували ешелю-

<sup>26</sup> III з'їзд КПЗУ, с. 11.

<sup>27</sup> Щербинський В. В. Під прапором Жовтня — до нових звершень. — Під прапором ленінізму, 1978, № 1, с. 14.

<sup>27а</sup> Під прапором Жовтня. Львів, 1966, с. 450.

<sup>28</sup> Развитие народного хозяйства и культуры Львовской области за годы Советской власти. — Львов, 1964, с. 19.

ни з машинами, устаткуванням, сировиною. Автоматизовані лінії для електролампового заводу надійшли з Москви, верстати для заводу «Львівсільмаш» надіслали підприємства Ленінграда, Уралу, Сибіру. Львівський завод автотранспорту був обладнаний устаткуванням із Свердловська, завод телеграфної апаратури — із Саратова, Іжевська та інших міст. У шахтному будівництві в західних областях УРСР взяли участь представники понад 20-ти національностей СРСР. Менше ніж за півроку було покінчено з безробіттям.

Безземельні і малоземельні селяни Західної України після возз'єднання з УРСР одержали 2 млн. га землі, яка належала раніше поміщикам і монастирям, близько 2 млн. га землі, відібраної в куркулів, а найбідніші селяни, крім землі, дістали худобу і кредит загальною сумою 5265 тис. крб.<sup>29</sup> На початку 1940 р. почали створюватися колгоспи, і не минуло ще півтора року, як їх кількість досягла 2589-ти<sup>30</sup>. У 1940 р. в західних областях УРСР уже працювало 6913 шкіл, в тому числі шість тисяч з українською мовою навчання.

Возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській соціалістичній державі, небувалий розквіт промисловості, сільського господарства, культури у західних областях УРСР, характерний для їх розвитку протягом останніх сорока років, — переконливий доказ правильності ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, який, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, є глибоким переконанням і нормою поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей<sup>31</sup>, одним з визначальних принципів ленінської політики КПРС, основою «чуття єдиної родини», притаманного народам Радянського Союзу, монолітної згуртованості трудящих СРСР навколо Комуністичної партії.

Це підтверджує і вся історія героїчної боротьби трудящих Західної України, очолюваних комуністами, за соціальне й національне визволення від чужоземного гніту, за возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Радянській соціалістичній державі, за побудову соціалізму й комунізму.

\* \* \*

Пролетарський інтернаціоналізм — один из важнейших принципов революционно-преобразующей деятельности рабочего класса, всех трудящихся, строящих под руководством коммунистов новое общество. Он отражает принципиальную политическую идею классового единения трудящихся в их борьбе против социального и национального угнетения за построение социализма и коммунизма.

Наглядным подтверждением жизненной силы пролетарского, социалистического интернационализма стала совместная революционная борьба трудящихся различных национальностей за освобождение от чужеземного ига рабочих и крестьян на западноукраинских землях, за воссоединение их в едином Советском социалистическом государстве. Развернувшаяся под влиянием победы Великой Октябрьской социалистической революции, успехом социалистического строительства в СССР, возглавляемая и направляемая коммунистами, она привела к воссоединению исконных украинских земель, к небывалому расцвету западных областей Советской Украины, характерному для их развития в течение последних сорока лет.

<sup>29</sup> Там же, с. 13, 15.

<sup>30</sup> Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях УРСР.—К.: Вид-во АН УРСР, 1962, с. 67.

<sup>31</sup> Див.: Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.—К.: Політвидав України, 1972, с. 24.

## В. І. ЛЕНІН ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «НАРОД» І «РЕВОЛЮЦІЙНИЙ НАРОД»

Сучасний світовий революційний процес переконливо підтверджує правильність марксистсько-ленінського вчення про об'єктивний характер законів суспільного розвитку. Однією з найважливіших рис суспільного розвитку є визначальна роль народних мас в історії. Наукове усвідомлення цієї риси стало можливим лише завдяки розробці матеріалістичного розуміння історії, яке спростувало уявлення філософів і соціологів домарксистського періоду про історію суспільства як результат філіації ідей, про вирішальну роль «героїв» в історичному процесі.

Основоположники марксизму-ленінізму довели, що зміни у продуктивних силах суспільства спричинюють заміну застарілих виробничих відносин на нові, прогресивні. Така заміна зумовлює перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш розвиненої. «Марксизм,— наголошував В. І. Ленін,— указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільно-економічних формацій, розглядаючи *сукупність* усіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначених умов життя і виробництва різних *класів* суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх, розкриваючи *корені* без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил. Люди самі творять свою історію, але чим визначаються мотиви людей і саме мас людей...— на все це звернув увагу Маркс...»<sup>1</sup>

Вчення марксизму-ленінізму про діалектику продуктивних сил і виробничих відносин тісно пов'язане зі з'ясуванням питання про суспільно-перетворюючу діяльність народних мас, про їх роль у соціальних революціях, про боротьбу пригноблених проти експлуатації як спосіб реалізації цієї діяльності за умов класово-антагоністичного суспільства.

Питання про роль революційних мас у розвитку суспільства важливе як у теоретичному, так і практичному розумінні. Воно завжди було у центрі уваги марксистсько-ленінських партій.

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» підкреслюється, що марксизм-ленінізм є «неперевіреним мистецтвом політичного керівництва революційною творчістю мас»<sup>2</sup>.

Всебічне розкриття питання про роль революційних мас у суспільних перетвореннях посідає чільне місце у ленінській теоретичній спадщині.

Слід, передусім, зауважити, що В. І. Ленін розрізняє такі поняття, як «народні маси», «народ», «революційний народ». Під народними масами В. І. Ленін завжди розуміє трудящі маси, які в класово-антагоністичному суспільстві пригноблюються пануючими класами. Що ж до поняття народу, то його зміст в умовах класово-антагоністичного

<sup>1</sup> Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне збір. творів, т. 26, с. 50—51.

<sup>2</sup> Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: [Пост. ЦК КПРС. 31 січ. 1977 р.]— К.: Політвидав України, 1977, с. 26.

суспільства обіймає не лише трудящих, а всі ті класи і соціальні прошарки, що протистоять пануючому класові і державі, яка виражає інтереси останнього. Поняття «народ» виявляється ширшим, ніж поняття «народні маси». Адже пануючому експлуаторському класові (класам) протистоять не лише народні маси — маси експлуатованих, трудящих, а й деякі верстви, прошарки, що до них не належать, але за певних конкретно-історичних умов прагнуть до знищення інститутів, які гальмують суспільний розвиток. У статті «Новий революційний робітничий союз» (1905 р.) В. І. Ленін писав, що «народ, який бореться з самодержавством, складається з буржуазії і пролетаріату»<sup>3</sup>. Там же В. І. Ленін характеризує проміжні між буржуазією і пролетаріатом верстви населення, а саме: селян, дрібну буржуазію та ін., які охоплюються поняттям народу<sup>4</sup>.

На певних етапах суспільного розвитку більша частина народу стає революційною. Глибина і ступінь цього процесу визначаються передусім об'єктивними умовами, зокрема гостротою конфлікту між продуктивними силами і виробничими відносинами, а також рядом суб'єктивних факторів.

Здійснюючи конкретно-історичний аналіз співвідношення зазначених факторів, основоположники марксизму-ленінізму завжди наголошували на необхідності всебічного врахування класової структури суспільства на кожному з конкретно-історичних етапів його розвитку.

Важливе значення має при цьому з'ясування взаємодії свідомості і стихійності в революційних рухах.

У низці творів В. І. Ленін глибоко розкриває, зокрема, стихійний характер селянських рухів, якого вони не позбулися навіть у першій половині XIX ст. Розглядаючи селянські рухи 60-х років XIX ст., В. І. Ленін писав, що їх учасники були «нездатні... ні на що, крім роздроблених поодиноких повстань, скоріше навіть «бунтів», не освітлених ніякою політичною свідомістю»...<sup>5</sup> Таким же залишається характер виступів доведених до відчаю селян в пізнішу добу, аж до першого десятиліття XX ст.<sup>6</sup>

Водночас В. І. Ленін обґрунтував спричиненість революційних ідей прогресивних мислителів Росії, зокрема В. Г. Белінського, революційними настроями селян. Про цю добу В. І. Ленін пише, що революційні думки про знищення поміщицької власності і влади «не могли не снувати в головах кріпосних селян»<sup>7</sup>. Викриваючи домисли реакціонерів, які на сторінках збірника «Віхи» заперечували зв'язок ідей В. Белінського з прагненнями селян-кріпаків, він наголошує на тому, що В. Белінський був не лише виразником інтересів цієї найбільш знедоленої частини народу, але й її настроїв. Утопічний соціалізм 40—70-х років XIX ст. В. І. Ленін називає селянським<sup>8</sup>, влучно визначаючи його суть. Селянські рухи, відзначає В. І. Ленін, несли в собі ідею знищення кріпосного права: «Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика, Олек-

<sup>3</sup> Ленін В. І. Новий революційний робітничий союз.— Повне збір. творів, т. 10, с. 267.

<sup>4</sup> Див.: там же, с. 265—266.

<sup>5</sup> Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція.— Повне збір. творів, т. 20, с. 164.

<sup>6</sup> Див.: Ленін В. І. Лев Толстой як дзеркало російської революції.— Там же, т. 17, с. 199—200.

<sup>7</sup> Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція.— Там же, т. 20, с. 164.

<sup>8</sup> Див.: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 1, с. 253—254.

сандра II, визнати, що краще звільнити *згори*, ніж чекати, поки скинуть *знизу*<sup>9</sup>.

Отже, за висновком В. І. Леніна, селянські маси самі не здатні подолати стихійність, несвідомість, зрозуміти, «якою боротьбою треба завоювати собі свободу, які керівники можуть бути у нього в цій боротьбі»<sup>10</sup>, але посилення революційності селянства, викликане століттями кріпосного гніту, розоренням, обезземеленням, неподільним пануванням самодержавства, становило ґрунт, на якому зростали ідеї повалення кріпосницьких порядків, революційно-демократичні тенденції в розвитку суспільної думки.

Розглядаючи співвідношення свідомості і стихійності в історії революційних рухів, В. І. Ленін переконливо доводить, що тільки з появою пролетаріату, який, за характеристикою К. Маркса, уособлює «соціальний розум» і «соціальне серце» трудового народу, його наукової ідеології, його авангарду — комуністичної партії — свідомий компонент стає домінуючим, а стихійний — підпорядкованим у революційному процесі.

Пролетаріат — перший клас, який здійснює свою революційно-перетворюючу діяльність на основі справді наукової соціальної теорії, клас, який має могутню духовну зброю для боротьби проти експлуататорів, для побудови нового, соціалістичного суспільства — марксизм-ленінізм.

Однією з найбільших заслуг В. І. Леніна є те, що він, творчо використовуючи і розвиваючи теорію К. Маркса і Ф. Енгельса, глибоко обґрунтував положення про з'єднання наукового комунізму з революційним робітничим рухом, всебічно розкрив роль партії як свідомого авангарду робітничого класу, найвищої форми політичної організації, здатної керувати революційною боротьбою, побудовою соціалістичного суспільства. «Свідомість передового загону в тому, між іншим, і проявляється, — підкреслював В. І. Ленін, — що він уміє організуватися. А організуючись, він дістає *єдину волю*, і ця єдина воля передової тисячі, сотні тисяч, мільйона *стає* волею класу»<sup>11</sup>.

З питанням про співвідношення свідомості і стихійності в революційному русі тісно пов'язане питання про зміст поняття «народ» і «революційний народ», з'ясуванню якого В. І. Ленін приділяв постійну увагу.

У статті В. І. Леніна «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» на основі аналізу конкретно-історичної класової структури суспільства чітко визначено поняття «революційний народ». Революційний народ характеризується як такий, що «здатний на боротьбу з насильниками»<sup>12</sup>, що «чинить суд і розправу, застосовує владу, творить нове революційне право»<sup>13</sup>. Йому властива не лише активність у боротьбі з ворогом, а й усвідомлення мети революційних перетворень.

Отже, поняття «революційний народ» стосується лише тих прогресивних класів чи їх окремих представників, які в той чи той конкретний історичний момент усвідомили корінний економічний і політичний інтерес свого класу, мету своєї революційної боротьби.

<sup>9</sup> Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. — Там же, т. 20 с. 163.

<sup>10</sup> Ленін В. І. Лев Толстой як дзеркало російської революції. — Там же, т. 17, с. 199.

<sup>11</sup> Ленін В. І. Як В. Засулч убиває ліквідаторство. — Повне збір. творів, т. 24, с. 34.

<sup>12</sup> Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії. — Повне збір. творів, т. 12, с. 298.

<sup>13</sup> Там же, с. 299.



Револуційний народ В. І. Ленін відрізняє від усього народу. Він, зокрема, зазначав, що весь народ не завжди здатний на революційні дії, на те, щоб застосувати владу, хоч такі дії і відповідають його корінним історичним інтересам. В. І. Ленін пише: «...в усьому народі, який терпить постійно і якнайтяжче від подвигів Аврамових (козачий офіцер — жорстокий придушувач селянського руху у 1905 р.— *О. В. М. К.*), є люди затуркані фізично, залякані, люди затуркані морально, наприклад, теорією про непротивлення злу насильством, або просто затуркані не теорією, а забобомом, звичаєм, рутиною, люди байдужі, те, що називається обивателі, міщани, які більше здатні відсторонитися від гострої боротьби, пройти мимо або навіть сховатися (коли б тут, у бійці, не влетіло!)»<sup>14</sup>. Характеризуючи риси соціальної, політичної поведінки таких людей, В. І. Ленін пише про їх здатність лише на «умовляння, повчання, уболівання, засудження, хникання і ниття»<sup>15</sup>, називаючи цю позицію «міщансько-обмеженою».

В. І. Ленін підкреслює, що «революційний народ... відкриває всьому народові причини своїх дій...»<sup>16</sup>

Найбільшою мірою ця здатність втілена у революційній діяльності пролетаріату та його авангарду — марксистсько-ленінської партії. Адже об'єктивне соціально-економічне становище головної ворога капіталу формує в ньому незрівнянно більші, ніж в інших класів, революційні можливості. Це, безумовно, прискорює, посилює процес революціонізації робітничого класу, сприяє поширенню цього процесу на інші класи і верстви народу, з яких виходить дедалі більше союзників пролетаріату. Саме робітничий клас і демократичні маси селянства як його союзника спочатку в буржуазно-демократичній, а потім у соціалістичній революції В. І. Ленін залічує до революційного народу.

Всесвітньо-історична роль робітничого класу зумовлюється його місцем і функціями у системі сучасного суспільного виробництва, характером і рівнем розвитку тих продуктивних сил, які створює пролетаріат, оскільки ці продуктивні сили переростають рамки приватної власності і вимагають успішнішого засобів виробництва. Умови життя і праці робітників спричинюють те, що пролетаріат виступає як найбільш організований, найбільш свідомий і послідовно революційний клас, інтереси якого збігаються з інтересами багатомільйонних мас народу.

Авангардом революційного робітничого класу і всього революційного народу є марксистсько-ленінська партія, яка об'єднує у своїх лавах найбільш свідомих, організованих і загартованих бійців за справу комунізму, спрямовує суспільно-перетворюючу діяльність широких мас трудящих. Тільки марксистсько-ленінська партія озброює революційний народ науковою суспільною теорією, обґрунтованою і послідовною програмою дій, націлює його на зміцнення союзу між пролетаріатом і демократичним селянством, широкими масами трудящих.

Ленінське вчення про народ, про шляхи і засоби піднесення його революційної активності, про необхідність зміцнення союзу революційних сил має велике практично-політичне й теоретичне значення. Воно дало змогу ленінській партії науково визначити стратегічні і тактичні цілі її діяльності на всіх етапах революційної боротьби за повалення самодержавства, зокрема під час революції 1905 року, Лютневої буржуазної революції та Великої Жовтневої соціалістичної ре-

<sup>14</sup> Там же.

<sup>15</sup> Там же, с. 298.

<sup>16</sup> Там же, с. 299.

волюції, сприяло вивченню розстановки класових сил і врахуванню специфічних особливостей на кожному з етапів революційної боротьби.

Завдяки цьому партія зуміла в процесі підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції консолідувати всі основні революційні сили, насамперед революційний пролетаріат і демократичні маси селянства, і організувати трудящі маси на переможну боротьбу за соціалістичні перетворення. Керуючись ленінським вченням, КПРС, братні комуністичні і робітничі партії виробляють і успішно здійснюють науково обгрунтовану програму, спрямовану на об'єднання в один загальний могутній революційний потік різних революційних загонів сучасності.

\* \* \*

Одна из важнейших особенностей общественного развития — определяющая роль народных масс в истории.

Всестороннее раскрытие вопроса о роли революционных масс в общественных преобразованиях содержится в ленинском теоретическом наследии. В. И. Ленин, в частности, разграничивает такие понятия, как «народные массы», «народ», «революционный народ». С этим непосредственно связано рассмотрение диалектики объективных и субъективных факторов в общественном развитии, диалектики сознательности и стихийности в революционном процессе. В. И. Ленин подчеркивает необходимость конкретно-исторического подхода к анализу классовой структуры народа, показывает, что только с появлением пролетариата, олицетворяющего, по словам К. Маркса, «социальный разум» и «социальное сердце» трудового народа, его научной идеологии, его авангарда — коммунистической партии — сознательный элемент становится доминирующим в революционном движении.

Г. Я. СТАРЧЕНКО

## ПРО ВСЕБІЧНИЙ ТА ГАРМОНІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИ

У зрілому соціалістичному суспільстві проблема всебічного і гармонійного розвитку особи набуває безпосереднього практичного значення. Розв'язання її є одним з головних завдань комуністичного будівництва, повсякденною турботою Комуністичної партії Радянського Союзу. У партійних документах, рішеннях з'їздів і пленумів постійно підкреслюється, що без високого рівня культури, освіти, внутрішньої зрілості людини неможливо успішно будувати матеріально-технічну базу комунізму, ефективно вдосконалювати соціалістичні суспільні відносини. XXV з'їзд КПРС висунув широку соціальну програму, одним з важливих аспектів якої є всебічний розвиток особи. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслює, що нині створюються «нові можливості для розв'язання основних соціально-економічних завдань, поставлених Програмою партії, останніми з'їздами. Це стосується... всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»<sup>1</sup>.

Нині на проблемі формування всебічно і гармонійно розвинутої людини зосереджена увага багатьох дослідників. Методологічною основою розробки цього питання є марксистська концепція особи. К. Маркс і Ф. Енгельс, виходячи з матеріалістичного розуміння історії, показали, що людина є одиничним уособленням суспільних відносин. Її сутність «не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»<sup>2</sup>.

Розглядаючи людину і суспільство в їх діалектичному взаємозв'язку, основоположники марксизму-ленізму підкреслювали активну, діяльну роль особи у формуванні своєї власної сутності. «Матеріалістичне вчення про те, що люди є продукти обставин і виховання, що, виходить, люди, які змінилися, є продукти інших обставин і зміненого виховання,— це вчення забуває, що обставини змінюються саме людьми і що вихователь сам повинен бути вихований»<sup>3</sup>. Вихідне сутнісне визначення людини через діяльність як субстанцію її суспільного буття сприяє розумінню особи не тільки як об'єкта, носія суспільних відносин, а й як їх творця, суб'єкта. Такий підхід націлює на вивчення тенденцій всебічного розвитку людини у зв'язку з основними способами її життєдіяльності, що у своїй сукупності складають її спосіб життя.

Розвиток особи в суспільстві зрілого соціалізму відбувається в умовах радянського, соціалістичного способу життя. Спосіб життя уособлює найістотніші, найтиповіші форми життєдіяльності, які формуються, складаються не за суб'єктивним бажанням людей, а на основі певного

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 484.

<sup>2</sup> Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2—3.

<sup>3</sup> Там же, с. 2.

суспільного ладу, зумовлені пануючим в суспільстві способом виробництва<sup>4</sup>.

Методологічне значення категорії «спосіб життя» полягає в тому, що вона сприяє пізнанню взаємозв'язку, взаємозалежності людини і суспільства, пізнанню тих механізмів і факторів, через які здійснюється процес формування особи. З'ясування особливостей взаємодії усіх елементів способу життя має істотне значення для пізнання і управління процесом формування нової людини.

Всемирний розвиток соціалістичного способу життя і формування всебічно і гармонійно розвиненої особи — це єдиний процес. Людина формується в постійній активній взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Визначальним фактором її розвитку є її власна індивідуальна діяльність. Тому мірою вдосконалення форм життєдіяльності людини, які сукупно складають спосіб життя суспільства, зростають можливості для розкриття всіх здібностей людини, що посилює соціальну активність і прагнення до самовдосконалення.

Життєва активність радянських людей, прагнення до творчості, духовного збагачення пов'язані із задоволенням їх матеріальних і духовних потреб. Соціалістичне суспільство, створюючи можливості для всемирного задоволення їх матеріальних потреб, сприяє і реалізації потреб у вільній творчій праці, самовиявленні, саморозвитку. А саме задоволення останніх зумовлює всебічний і цілісний розвиток особи. К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення».<sup>5</sup>

Розвиток людини як неповторної універсальної особи відбувається під безпосереднім впливом процесів спілкування. «...Розвиток індивіда, — підкреслювали основоположники марксизму, — зумовлений розвитком усіх інших індивідів, з якими він має прямі або посередні стосунки...»<sup>6</sup>. Що багатше, універсальніше це спілкування індивіда, то багатшою, індивідуальнішою особистістю він може стати, а отже, своїм існуванням і вільною діяльністю сприяти становленню і збагаченню інших особистостей.

Спілкування людей відбувається в колективах (великих і малих соціальних групах). Саме через них суспільство робить вплив на індивіда, спонукаючи його до активного включення в той чи той тип життєдіяльності, в систему соціальних відносин, що в кінцевому підсумку є неодмінною умовою його всебічного розвитку. Тому в процесі вдосконалення соціалістичного способу життя таке важливе значення має формування справжньої колективності, за якої «вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх» (К. Маркс).

Умови для формування справжньої колективності складаються в соціалістичному суспільстві на основі соціалістичних суспільних відносин, що забезпечують соціальну рівність людей. Кожний член суспільства розвинутого соціалізму має рівні з усіма права і обов'язки. У статті 34-й Конституції СРСР зазначається: «Рівноправність громадян СРСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя»<sup>7</sup>. Ця економічна і політична рівність громадян СРСР, їх ідейна єдність, спільність цілей і завдань створюють умо-

<sup>4</sup> Див.: Щербинський В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. — М.: Политиздат, 1977, с. 20.

<sup>5</sup> Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 24.

<sup>6</sup> Там же, с. 419.

<sup>7</sup> Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К.: Політвидав України, 1977, ст. 34, с. 16.

ви для міцної співдружності людей, зміцнення почуття колективізму і гуманізму у взаєминах людей.

У новій Конституції СРСР не тільки підсумовано реальні завоювання соціалізму, що забезпечують єдність суспільних і особистих інтересів трудящих, а й уперше в історії людства записано, що всебічний розвиток особи є головним завданням соціалістичної держави. «Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх»,— сказано у статті 20-й,— держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»<sup>8</sup>. Значну роль у цій важливій загальнодержавній справі відіграють соціалістичні виробничі колективи, які є найважливішим осередком ідейно-політичного, трудового, морального виховання радянських людей. Наділені широкими повноваженнями, беручи участь в обговоренні і розв'язанні державних і громадських справ, питань управління підприємствами, установами, вони водночас і виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації.

У соціалістичних трудових колективах формуються такі високі соціальні якості соціалістичного типу особи, як комуністичне ставлення до праці, що характеризується творчістю і працелюбністю, бажанням діяти в інтересах всього суспільства, почуттям колективізму, відповідальності за спільну працю, соціалістичний патріотизм й інтернаціоналізм.

В умовах науково-технічної революції, коли відбуваються великі якісні зміни у змісті і характері трудової діяльності людей, зростає значення трудових колективів як фактора морального виховання, метою якого є формування активної життєвої позиції особи. Міцність цієї позиції є запорукою не тільки підвищення ефективності і якості праці, а й творчого ставлення до неї, умовою раціонального використання досягнень науково-технічної революції, насамперед вивільнення з їх допомогою часу в інтересах розвитку особи.

Беручи активну участь у плануванні і організації виробництва, трудові колективи приділяють велику увагу процесам вдосконалення праці, залучають широкі маси трудящих до винахідництва і раціоналізаторства, інших видів творчості.

Розуміння всебічно і гармонійно розвиненої особи з погляду основних форм її життєдіяльності, притаманних соціалістичному способу життя, дозволяє виділити найістотніші риси її духовного світу. До них потрібно залічити передусім марксистсько-ленінський світогляд, вірність комуністичним ідеалам, високу політичну свідомість, ідейну переконаність, інтернаціоналізм і патріотизм, високий професійний рівень і комуністичне ставлення до праці, високу громадянськість і активну життєву позицію та ін.

Означені найважливіші риси всебічно розвиненої особи становлять основу її духовного світу, вони виявляються в будь-якому з властивих їй видів діяльності. Завдяки високому інтелектуальному, політичному, морально-емоційному рівню розвитку особа «робить доступними для себе всі сфери людської культури, піддає свою свідомість їх детермінації і здобуває можливість сконцентрувати в своїй спеціальній діяльності всю свою цільність — і геній свого розуму, і професійне мислення, і високий накал емоцій, і тренувану силу волі»<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> Там же, с. 11—12.

<sup>9</sup> Яценко А. И. Целеполагание и идеалы.— Киев: Наук. думка, 1977, с. 187.

XXV з'їзд КПРС визначив головні, магістральні напрями роботи партії в галузі формування нової людини. Одним з найважливіших теоретичних висновків з'їзду є необхідність комплексного підходу до комуністичного виховання, «забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»<sup>10</sup>. Визначені також головні етапи здійснення багатогранного завдання виховання нової людини, які відповідають основним етапам розвитку нашого суспільства. На перших етапах становлення соціалізму ставилося завдання залучення широких мас трудящих до управління державою, докорінної перебудови свідомості людей, зміни уявлень про роль і значущість особи в суспільному житті, про соціальну цінність людини загалом, виховання нового ставлення до праці і трудової дисципліни. Головним підсумком цього періоду було утвердження в свідомості людей комуністичних ідеалів, зростання соціальної активності трудящих, загальноосвітнього і культурного рівня населення, зміцнення у повсякденному житті принципів колективізму, патріотизму, інтернаціоналізму та ін. Зародження комуністичного ставлення до праці змінило уявлення про критерій цінності особи. Відтоді головним критерієм соціальної значущості людини стає праця на благо суспільства.

У розвинутому соціалістичному суспільстві, що становить дальший закономірний щабель соціально-економічної зрілості соціалізму, конкретним виявом завдання формування всебічно і гармонійно розвинутої особи є досягнення високої якості всіх видів людської діяльності.

Якість людської діяльності є об'єктивним показником духовної зрілості соціалістичного суспільства, виявом дійового характеру марксистсько-ленінського світогляду радянських людей, розуміння ними свого громадянського обов'язку і неодмінною умовою розв'язання економічних, соціально-політичних, моральних та інших завдань комуністичного будівництва.

Боротьбу за ефективність і якість товариш Л. І. Брежнев визначив і як таку, що набуває величезного соціально-економічного значення у зв'язку з вихованням нової людини. Це — не тільки ключове завдання нинішньої п'ятирічки, а й визначальний фактор нашого економічного і соціального розвитку на багато років вперед і програма виховання цілого покоління радянських людей<sup>11</sup>.

Досягнення високої якості діяльності значною мірою залежить від рівня зрілості кожної людини, розуміння нею свого суспільного обов'язку, її активності, цілеспрямованості, ініціативи, енергії. Цим зумовлюється орієнтація процесу комуністичного виховання на постійне і неухильне підвищення якості діяльності.

Вихідними методологічними принципами філософського дослідження якості діяльності є розкриття загальних властивостей діяльності як такої, її соціально-класового змісту в суспільстві зрілого соціалізму, виявлення структури кожного з конкретних видів діяльності.

Одним з аспектів такого дослідження є визначення конкретних цілей, завдань, які стоять перед розвинутим соціалістичним суспільством, а також ціннісної і нормативної характеристики діяльності кожної людини.

Значення нормативної свідомості у практичному досягненні високої якості діяльності всіх трудівників соціалістичного суспільства по-

<sup>10</sup> Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики..., с. 523.

<sup>11</sup> Див.: Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді.— Рад. Україна, 1978, 26 квіт.

лягає в тому, що вона завдяки науково обгрунтованим нормам, які відображують і об'єктивно і суб'єктивно можливий рівень якості окремих видів людської діяльності, дозволяє всім членам даного колективу домогтися кількісно і якісно високих результатів. Цьому має бути підпорядкована і виховна робота, спрямована на формування ідейних, моральних мотивів діяльності, а отже — на виконання цих норм.

У цінностях виявляється вибіркове ставлення особи до умов життєдіяльності, до інших людей. «Водночас,— відзначає Л. П. Буєва,— це ставлення може бути суто «споглядальним», не реалізованим у поведінці»<sup>12</sup>. На відміну від цінностей норми виступають як регулятори реальної поведінки і діяльності людей. Але обгрунтування будь-якої норми неминуче спирається на систему цінностей, що панують у суспільстві.

Норми ціннісної свідомості не тотожні нормам наукового знання. Нормативна теоретична діяльність є процес «обгрунтування і розробки нормативної свідомості суспільства, різних систем норм, за допомогою яких організується, регулюється і конкретизується спільна діяльність людей»<sup>13</sup>. Поміж них слід виділити техніко-організаційні, функціональні норми для різних видів діяльності, норми адміністративного управління, правові і моральні.

Техніко-організаційні, правові, моральні норми, які регулюють якість діяльності в умовах розвинутого соціалізму, виходять з тих характерних рис, які властиві соціалістичному способу життя. Це, насамперед, спрямованість усіх видів життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства на дальше зміцнення соціалізму, втілення в життя ідеалів комунізму, дружне співробітництво між усіма класами і соціальними групами, творче ставлення до праці, соціальна і моральна відповідальність особи.

Постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» передбачає широкий комплекс заходів, спрямованих на дальше вдосконалення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих з урахуванням їхніх запитів, зростаючого рівня освіти і професійної підготовки.

Ця постанова має велике принципове значення для вдосконалення виховного процесу в учбових закладах. «ЦК КПРС ставить перед Міністерством освіти СРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Державним комітетом СРСР по професійно-технічній освіті, Академією педагогічних наук СРСР завдання добиватись органічної єдності навчального і виховного процесів, формування у учнів і студентів наукового світогляду, високих морально-політичних якостей, працьовитості. Прищеплювати молоді, яка вчиться, інтерес до політичних знань, всемірно розвивати її громадську активність»<sup>14</sup>.

Саме в такому напрямі орієнтована комплексна система управління якістю підготовки спеціалістів, розроблена Львівською радою ректорів і запроваджувана у вузах Львова. Вона поєднує в собі науково обгрунтовані вимоги до всіх видів і форм процесу професійної підготовки і виховання майбутніх спеціалістів, активних учасників комуністичного будівництва. За основу вона має визначення критеріїв, за якими робиться висновок про спеціаліста високої якості, дане товаришем Л. І. Брежневим на Всесоюзному зльоті студентів (1971 р.)<sup>15</sup>. Ці

<sup>12</sup> Див.: Буєва Л. П. Человек: деятельность и общение.— М.: Мысль, 1978, с. 92.

<sup>13</sup> Там же.

<sup>14</sup> Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Пост. ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р.]— К.: Політвидав України, 1979, с. 13—14.

<sup>15</sup> Див.: Брежнев Л. І. Вчиться, працювати і боротися по Леніну: Пром. на

критерії враховують обсяг і зміст вимог, які ставляться до таких спеціалістів, а також комплексність у доборі конкретних шляхів і засобів їх підготовки.

Положення, висунені товаришем Л. І. Брежневим, дістали організаційно-методичне втілення у вимогах, з одного боку, до роботи деканатів, кафедр і викладачів щодо забезпечення високого наукового і ідейно-методологічного рівня всіх видів навчального процесу та науково-дослідної роботи, з другого — до різних видів студентської праці, її організації, якості, результативності. Розробка цих вимог здійснювалася на основі узагальнення кращого досвіду вузів Львова та інших міст країни.

Ефективність і якість людської діяльності щодо їх суб'єктивної сторони багато в чому залежить від рівня свідомості і громадянської відповідальності особи.

Тому виховання найважливіших соціальних якостей у студентської молоді має відбуватися на шляху перетворення знань в ідейні переконання, вироблення активної життєвої позиції, що є неодмінною умовою підготовки радянського спеціаліста і дальшого зростання якості праці в масштабах усього суспільства.

Комплексна система управління якістю підготовки спеціалістів орієнтує всі види діяльності вузу на формування у студентів наукового, марксистсько-ленінського світогляду, на який покладається провідна роль «у соціальній орієнтації людини, в розвитку духовної культури особи, її громадянських почуттів і моральних сил, її ідеалів і способу життя»<sup>16</sup>. Для піднесення ідейно-виховного рівня навчального процесу рекомендується ввести у плани роботи кафедр розділ «Ідеологічна робота», де визначаються завдання щодо високого ідейно-теоретичного забезпечення лекційних курсів, практичних і семінарських занять із суспільних і профілюючих дисциплін, науково-дослідної діяльності, а також ідейно-виховної роботи із студентами у вільний від навчання час. Індивідуальні плани роботи викладачів мають відображувати завдання ідеологічної роботи кафедри. Положення про контроль за якістю читання лекцій, проведення семінарських занять та інших видів навчального процесу відповідно до цього повинне включати до критеріїв її оцінки не тільки характеристику методологічного рівня, а й ідейно-теоретичної спрямованості цієї діяльності.

Вирішальний вплив на формування наукового світогляду, ідейної переконаності студентів робить марксистсько-ленінська філософія. Водночас великого значення тут набувають профілюючі дисципліни: суспільні, гуманітарні, природничі і технічні,— завдяки висвітленню в основних і спеціальних курсах цих наук їхніх методологічних, світоглядних аспектів.

Умовою здійснення комплексності у формуванні наукового світогляду є взаємодоповняльність суспільних, природничих і технічних наук. Цьому чималою мірою сприяє розробка змістових структурно-логічних схем для забезпечення їх взаємозв'язку у навчальному і виховному процесі на кожному факультеті.

У положеннях про організацію і оцінку навчання, наукової і громадсько-політичної роботи студентів передбачені, поряд з оцінкою їхніх знань з профілюючих наук, вимоги щодо оволодіння ними марксистсько-ленінським світоглядом і методологією наукового пізнання, уміння застосовувати останню у своїй практичній роботі.

Всесоюз. зльоти студентів, 19 жовт. 1971 р.—У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1972, т. 3, с. 407—408.

<sup>16</sup> Див.: Человек и мир человека.— Киев : Наук. думка, 1977, с. 7.



Забезпечення високого рівня підготовки спеціалістів на основі науково обгрунтованих організаційних норм і вимог сприятиме успішній реалізації поставленого партією завдання всемірного і повсюдного піднесення ефективності і якості, міцно пов'язаного з формуванням всебічно і гармонійно розвиненої особи. «Головна увага вищої школи,— підкреслюється у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»,— повинна бути зосереджена на всебічному поліпшенні якості професійної підготовки та ідейно-політичного виховання спеціалістів, зміцненні зв'язку з виробництвом, практикою комуністичного будівництва»<sup>17</sup>. Постанова націлює на «дальше вдосконалення виховання студентів в дусі беззавітної відданості Комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, прищеплення їм почуття особистої відповідальності за захист великих завоювань соціалізму.

Слід виховувати у студентства,— зазначається у цьому важливому документі,— високу політичну і моральну культуру, принципи встановлення до відхилень від норм комуністичної моралі, проявів споживацьких міщанських настроїв та інших пережитків минулого...»<sup>18</sup>

У розв'язанні цього завдання вирішальне значення має тісна єдність організаційної, господарської і ідеологічної роботи. В постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» підкреслюється, що реалізація програмних цілей партії в галузі формування комуністичної свідомості людей, всебічного і гармонійного розвитку особи, вимагає забезпечення високого наукового рівня пропаганди і агітації, посилення її діловитості і конкретності, зв'язку з життям, з рішенням господарських і політичних завдань, розвитку її наступального характеру. «КПРС розглядає комуністичне виховання трудящих як важливий фронт боротьби за комунізм. Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи дедалі більше залежать хід економічного, соціально-політичного і культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму, здійснення ленінського зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу, зміцнення його міжнародних позицій»<sup>19</sup>.

Все це зумовлює актуальність теоретичної розробки проблеми якості ідейно-виховної роботи, пошуків конкретних форм реалізації її впливу на підвищення рівня трудової, громадсько-політичної активності радянських людей.

\* \* \*

Развитие личности в обществе зрелого социализма происходит под влиянием всей совокупности присущих ему социально-экономических процессов, качественно новых форм общения, потребностей, норм и ценностей социалистического образа жизни. Изучение специфики конкретных видов жизнедеятельности индивидов, механизмов и форм, посредством которых формируется личность, является важной стороной решения задачи повышения эффективности и качества воспитательной работы. Это обстоятельство необходимо учитывать в деятельности кафедр и преподавателей.

В статье рассматривается под этим углом зрения разработанная Львовским советом ректоров и внедренная в вузах Львова комплексная система управления качеством подготовки специалистов, в которой сочетаются задачи идейно-политического, трудового и нравственного воспитания молодежи.

<sup>17</sup> Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів: [Викл. пост. ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР].— Рад. Україна, 1979, 12 лип.

<sup>18</sup> Там же.

<sup>19</sup> Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, с. 6.

Б. П. БУЙВОЛ, С. О. ЦАПОК

## СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ

Економічна стратегія партії, розроблена XXV з'їздом КПРС, спрямована на неухильне поліпшення матеріального і культурного рівня життя радянських людей, піднесення ефективності суспільного виробництва і якості в усіх ланках господарського життя. Чільне місце серед цих завдань посідає підвищення продуктивності праці і якості продукції. «...На підвищення якості продукції,— зазначав товариш Л. І. Брежнев,— повинні бути націлені весь механізм планування і управління, вся система матеріального і морального заохочення, зусилля інженерів і конструкторів, майстерність робітників»<sup>1</sup>. Листопадовий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС надав великого значення питанню про відповідальність за своєчасне і ефективне виконання заходів, спрямованих на вдосконалення різних ділянок соціалістичного господарства. Пленум визначив конкретні шляхи боротьби за зростання ефективності суспільного виробництва, підвищення якості роботи, створення «в усіх трудових колективах атмосфери творчої і дружньої роботи, в якій кожен трудящий міг би повніше виявити свої здібності, відчував високу відповідальність за результати як своєї праці, так і праці колективу»<sup>2</sup>.

На це націлює і постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», в якій, зокрема, підкреслюється: «Радянська людина повинна ясно усвідомлювати суспільну значимість своєї особистої участі у виконанні народногосподарських планів, прискоренні науково-технічного прогресу...»<sup>3</sup>

Висока якість продукції є не тільки показником ефективної і сумлінної роботи, вона акумулює в собі високу якість праці. Серед досліджень економічних і соціальних умов, які забезпечують ефективну, якісну роботу, важливе значення має вивчення психологічних чинників, «людського фактора» високоякісної праці. К. Маркс зазначав, що «всі людські відносини і функції, в якій би формі і в чому б вони не проявлялися, впливають на матеріальне виробництво і більш або менш визначально діють на нього»<sup>4</sup>.

На всіх етапах господарського розвитку країни партія приділяла велику увагу проблемі якості. Але нині, поставлена в безпосередній зв'язок з різким підвищенням ефективності суспільного виробництва, вона набула особливої актуальності. «Проблема якості, якщо на неї дивитися широко,— має не тільки економічне, а й соціальне, політичне значення,— підкреслив на XXV з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербицький. — Вона охоплює економію праці і матеріальних ресурсів, прямо зв'язана з задоволенням найрізноманітніших запитів наших людей, якщо хочете,— з престижем нашої радянської марки. Ось

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 489.

<sup>2</sup> Про проекти Державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і Державного бюджету СРСР на 1976 рік: [Пост. Пленуму ЦК КПРС] — Рад. Україна, 1978, 28 листоп.

<sup>3</sup> Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи.— [Пост. ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р.]— К.: Політвидав України, 1979, с. 7.

<sup>4</sup> Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 265.

чому і підхід до розв'язання цієї проблеми повинен бути комплексним»<sup>5</sup>.

Системи управління якістю, які дістали велике поширення в різних сферах нашого господарського життя, забезпечують органічне поєднання якості роботи в усіх ланках виробничого циклу з якістю виготовленої продукції.

Систематичні методи підвищення якості виробів застосовуються в нашій країні з середини 50-х років, коли була розроблена і впроваджена саратовська система бездефектного виготовлення продукції і здачі її з першого подання (БВП). За допомогою такого якісного показника, як процент продукції, зданої з першого подання, було здійснено оцінку і порівняння якості праці колективів і окремих працівників. Однак система БВП дозволяла оцінювати якість праці аж ніяк не всіх зайнятих на виробництві, а тільки тих, хто безпосередньо виготовляє продукцію.

Дальший розвиток ідей, закладених в саратовській системі, відбувався на шляху врахування якості праці не тільки безпосередніх виробників, а й інженерно-технічних працівників, обслуговуючого персоналу та ін. (Львівська система бездефектної праці — СБП).

Завданням сучасного виробництва найбільше відповідає комплексна система управління якістю продукції (КСУЯП). Це — комплекс постійно діючих і взаємопов'язаних технічних, організаційних, економічних і соціальних заходів, спрямованих на досягнення і підтримання високого рівня якості продукції на всіх стадіях — від розробки (проекування) і виробництва до обігу (реалізації) і експлуатації.

Основу КСУЯП становлять організаційні структури управління якістю, що включають ланки різного ієрархічного рівня (вищі, середні, нижчі), відповідно спрямовані на виконання стратегічних, тактичних і оперативних функцій. Засоби управління якістю продукції спираються на розроблену систему стандартів. Вона може модифікуватися під впливом попиту споживачів. Це — рухома система, яка розвивається, передбачає перегляд, оновлення, вдосконалення стандартів (як і інших нормативів), що регламентують виробничу діяльність.

Ефективність техніко-економічних і організаційних заходів, що базуються на стандартах, багато в чому залежить від того, наскільки враховано соціально-психологічні фактори впровадження і функціонування КСУЯП. Особливої ваги вони набувають під час дослідження впливу на якість кінцевого продукту проміжних (часткових) результатів колективної праці, зв'язку якості праці окремого працівника і всього колективу.

Соціально-психологічні аспекти управління якістю праці є поки що найменш розробленою частиною комплексної системи управління якістю продукції. Спеціалісти визнають, що проблему дальшого вдосконалення КСУЯП «не можна розв'язувати без урахування такого найважливішого факту, як людська діяльність, тобто того елемента, на який в кінцевому підсумку спрямовані всі керівні дії системи»<sup>6</sup>. Серед основних напрямів цього вдосконалення деякі автори називають розробку і застосування соціально-психологічних нормативів планування і оцінки ефективності трудової діяльності та її стимулювання<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> Щербницький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їзду Комуністичної партії України.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К.: Політвидав України, 1976, с. 31.

<sup>6</sup> Петровський С. О., Іваненко І. Б. Комплексная система управления качеством труда и продукции.— М.: Экономика, 1978, с. 98.

<sup>7</sup> Удовиченко Е. Т., Бандровский Г. И. Разработка и внедрение комплексной системы управления качеством продукции.— М.: Изд-во стандартов, 1977, с. 70.

Науково обгрунтоване управління формуванням свідомого ставлення працівників до своїх обов'язків, прагнення бездоганно виконувати завдання повинно здійснюватися комплексно, з урахуванням трьох найголовніших соціально-психологічних аспектів людської діяльності—пізнавального, емоційного та дійового. Такий підхід найповніше відображує основні сторони взаємодії людини з виробничим та соціальним середовищем, оскільки в процесі своєї діяльності вона пізнає це середовище, переживає значущі для неї явища та події, нарешті, практично змінює умови діяльності, створює продукти праці. Конкретний зміст зазначених аспектів трудової діяльності, які вбирають соціально-психологічні фактори управління якістю продукції, можна розкрити таким чином:

а) пізнавальний — система даних, що формують уявлення працівника і колективу про працю та її якість, їх соціальну та індивідуально людську цінність, про види і форми трудової діяльності і можливості оволодіння ними, а також про основні характеристики особистого трудового внеску і реальні резерви підвищення якості праці;

б) емоційний—переживання працівника і колективу (у формі відносно короткочасних емоцій, а також стійких і глибоких почуттів), пов'язані з трудовою діяльністю загалом і конкретними ситуаціями в процесі цієї діяльності. Сюди належать переживання, зумовлені задоволеністю або незадоволеністю якісними результатами праці, ступенем реалізації очікувань працівника щодо її змісту, умов, винагороди за виконану роботу;

в) дійовий (практичний) — форми і способи реалізації працівником і колективом моральних принципів, здібностей, нахилів і професійного вміння у справі підвищення якості праці. Відповідно до цього мають програмуватись засоби впливу на людей, на економічні, соціальні, фізичні умови їхньої праці.

Група соціальних психологів Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР, розпочинаючи вивчення впливу соціально-психологічних факторів на якість продукції, поставила перед собою такі завдання: виявити ставлення працівників до КСУЯП, соціально-психологічні наслідки її запровадження у трудову практику колективів, дослідити ефективність впливу на працівників тих методів і засобів цієї системи, які спираються на закони функціонування і розвитку соціально-психологічної структури колективів, визначити характер впливу на ефективність і якість роботи трудових установок особи, особливо її ставлення до кінцевого продукту своєї діяльності, до умов, які забезпечують високу якість цього продукту; сформулювати теоретичні і практичні висновки, потрібні для подальших розробок, скласти рекомендації для заводських соціологічних служб щодо впровадження і вдосконалення КСУЯП.

Дослідження здійснювалось у Львівському виробничому об'єднанні «Електрон»<sup>8</sup>. Було відібрано 800 чоловік, які пропорційно репрезентували всі професійні групи і категорії працівників, зайнятих на основних етапах формування якості продукції. За метод дослідження правив метод спрямованого інтерв'ю. Для зменшення суб'єктивності в оцінках факторів, що впливають на якість продукції на різних етапах її виробництва, працівників поділили на групи за професійно-кваліфікаційними

<sup>8</sup> Авторський колектив дослідження — працівники відділу соціологічних проблем управління Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР О. П. Баглицька, Б. П. Буйвол (керівник), Х. Р. Копистянська, Т. С. Порошина, Й. А. Семен, С. О. Цапко.

ознаками<sup>9</sup>. Порівнювались відповіді тих, які працюють з особистим клеймом і без нього, а також відповіді двох колективів, кваліфікованих адміністрацією як «кращий» і «гірший». За відповідний пункт дослідження правив головний принцип комплексної системи управління якістю продукції — принцип залежності якості продукції від якості роботи на всіх етапах її виготовлення. Відповідно до цього соціально-психологічні фактори КСУЯП досліджувались у зв'язку з її функціями. Таких функцій у КСУЯП чотири: 1) інформативна — якнайповніше ознайомлення працівників з процесом виготовлення продукту, способами формування високої якості його, конкретним місцем учасників виробництва у цьому процесі; 2) ціннісно-орієнтаційна — всіляке сприяння тому, щоб кожний працівник зрозумів значення високоякісної праці, бездефектного виготовлення продукту, тобто щоб відбулася якнайшвидша інтерналізація трудових норм і цінностей; 3) планова; 4) контрольна.

Відомо, що знання основних етапів виготовлення продукції допомагає працівникові глибше усвідомити роль і значення своєї робочої операції, своєї праці, внеску в трудові здобутки колективу. Проте відповіді показали, що в цьому напрямі належить зробити ще чимало. Тільки 20,5 проц. опитаних можуть докладно розповісти про основні етапи виготовлення продукції, 23,2 проц. знають про деякі етапи, 32,2—про те, що відбувається у їхньому цеху або відділі, а 24,1—тільки про те, що роблять самі. Найвищий рівень обізнаності щодо виробництва — в осіб, що мають стосунок до проектування продукції (40,6 проц. інженерів-проектувальників були готові докладно розповісти про виробничий цикл підприємства). На етапі виготовлення продукції тільки один з шести опитаних виявив достатню обізнаність з цього питання, причому найкраще знали процес виготовлення продукції керівники підприємств і первинних колективів, найгірше — працівники на конвеєрі і ті, які зайняті некваліфікованою фізичною працею, а також обслуговують машини і механізми.

Адміністрація підприємства, врахувавши ці дані, передбачила заходи для посилення інформаційного забезпечення колективів, професійних груп та окремих працівників щодо вузлових питань процесу виготовлення продукції, ролі різних ланок організаційної і виробничої структур підприємства у формуванні її якості.

Обізнаність, про яку йшлося, певною мірою залежить від розподілу професійних ролей у колективі. Рольове взаєморозуміння, чіткий розподіл посадових прав і обов'язків є важливою умовою ефективності роботи колективу, створення сприятливого соціально-психологічного клімату в ньому. Права і обов'язки працівника, їх правильне розуміння і активне виконання становлять ту базу, на якій формуються соціально-психологічні установки людей, уявлення про своє робоче місце, рівень професійних претензій, найважливіші елементи професійної етики.

Незбіг реального змісту професійної ролі і її суб'єктивного образу в свідомості працівника спричинює зниження його внутрішньої готовності до бездефектної праці, ускладнення стосунків з колективом, емоційні і моральні втрати. Розв'язання цієї суперечності — серйозне завдання адміністрації підприємства, його громадських організацій. Під час дослідження зазначеного питання виявилось, що 67 проц. опитаних відзначили цілковиту відповідність своєї роботи уявленню про посадові

<sup>9</sup> Принцип та схеми поділу робітників за професійно-кваліфікаційними ознаками взяті з кн.: Соціальні проблеми виробничого колективу / З досвіду соціологічних досліджень. — К.: Наук. думка, 1972, с. 32—33.

функції, 27,5 — вважають таку відповідність частковою, решта — або не змогли сказати нічого певного або відзначили невідповідність.

Це означає, що в досліджуваному колективі основна маса людей, його професійне ядро добре уявляють свої функції. За таких умов, як відомо, поліпшується ставлення до роботи. Тільки людина «на своєму місці» здатна до творчої ініціативи, постійного вдосконалення своєї майстерності, ділових і професійних якостей. Отже, результати дослідження свідчать про те, що сукупна інформація про показники функціонування ланок організаційної і виробничої структур підприємства, а також техніко-економічні дані вироблення продукту повинні доповнюватись інформацією, яка розкрила б професійне і соціальне значення трудових операцій у загальному процесі формування якісної продукції.

Істотним елементом ефективної і високоякісної роботи є внутрішня готовність працівників не допускати браку. Із суб'єктивного боку така готовність означає глибоку переконаність у тому, що помилку можна уникнути. З цього погляду цікаві результати зіставлення відповідей, які дали представники «кращого» і «гіршого» колективів: у першому серед опитаних виявилось 92,3 проц. упевнених в тому, що можна працювати без браку, в другому — тільки половина. Зв'язок психологічної установки на бездефектність праці з результатами трудової діяльності тут виступає особливо яскраво. Аналіз здобутих даних показав також, що серед факторів управління якістю праці важливе місце посідає надання права самоконтролю кращим працівникам. По-перше, ті працівники, які здають продукцію без ВТК, більше впевнені в можливості працювати без браку, ніж решта. По-друге, надання права самоконтролю є своєрідним каталізатором, що активізує роботу всього колективу, спонукає його до змагання, виявлення нових резервів поліпшення якості праці.

Водночас опитування підтвердило, що, усвідомлюючи можливості бездефектної праці, деякі члени колективу можуть не реалізувати їх на практиці, припускати брак, відступи від стандартів. Навпаки — є такі працівники, які досягають високих результатів і якості в своїй роботі, але вважають, що в ній не можна уникнути браку. Це свідчить про те, що мотиваційна структура діяльності в соціально-психологічних факторах її формування потребує дальшого глибокого дослідження. Її вивчення допоможе, зокрема, розробити заходи для посилення ідейно-виховної роботи в колективі, формування моральної та психологічної готовності до бездефектної праці.

КСУЯП є одним з дійових засобів виховання комуністичного ставлення до праці. Здійснюючи ціннісно-нормативне орієнтування робітників на конкретні показники якісної роботи, вона сприяє утвердженню у свідомості працюючих соціальної цінності якості продукції, виховує глибоке почуття причетності членів колективу до економічних досягнень нашої країни.

З'ясовуючи рівень «персональної причетності» до якості продукту, що його випускає підприємство, дослідники поставили працівникам питання: чи залежить якість кінцевого продукту від якості їхньої особистої роботи? Майже три чверті опитаних відзначили безпосередність такого зв'язку; 21,4 проц. вважають його побічним; незначна частина опитаних дала негативну відповідь.

Впевненість більшості працівників у міцному зв'язку між їхньою трудовою активністю та якістю роботи колективу підприємства свідчить про те, що впровадження техніко-організаційних та соціальних заходів КСУЯП стало важливим організуючим фактором, сприяло закріплен-

ню почуття колективізму, зближенню трудових орієнтацій представників різних професійних груп.

Проте виявилось, що серед тих, які заперечують зв'язок між їхньою роботою і якістю виготовленої продукції, є, на жаль, і керівники первинних колективів. На кожному з етапів КСУЯП це відобразилось у таких показниках: пряму залежність якості продукції від якості особистої праці відзначили 46,3 проц. опитаних на етапі проектування; 72,8 — на етапі виготовлення; 49,3 — на етапі зберігання і транспортування. Частковий, непрямий зв'язок вбачають (відповідно по етапах) 36,7; 17,7 і 17,8 проц. опитаних. Заперечують усякий зв'язок відповідно 16,3; 8,8 і 32,9 проц. опитаних. Отже, міра усвідомлення зв'язку особистої роботи з якістю продукції визначається безпосередньою участю у виготовленні продукції.

Порівняння результатів опитування членів двох колективів, що виконують тотожну роботу (цех головного підприємства і цех одного з філіалів) показало, що пряма залежність якості продукції від якості особистої праці краще усвідомлюється там, де виконавці стоять ближче до кінцевого продукту, бачать, «відчувають» його.

Для кращого усвідомлення всіма працівниками залежності якості кінцевої продукції від їхньої роботи широко практикується укладення договорів про соціалістичне змагання між колективами та окремими працівниками, що зайняті на різних етапах виробничого процесу, організація ділових зустрічей представників різних колективів підприємства, проведення днів якості на загальнозаводському рівні, ознайомлення нових робітників з усім виробничим циклом підприємства тощо.

Дослідження питання про мотиви високоякісної праці свідчить про те, що поряд з матеріальною заінтересованістю важливе місце посідають моральні фактори (робітнича честь, відповідальність перед колективом, бажання принести йому якомога більшу користь, усвідомлення важливості продукції, яка випускається, задоволеність роботою, прагнення здобути авторитет). Питома вага їх серед інших мотивів якісної праці становить майже три чверті, матеріальної заінтересованості — 18,9 проц. Установки негативного характеру, наприклад, побоювання покарання, набрали в структурі мотивації колективу вельми незначну питому вагу. Цим ще раз підтверджується єдність інтересів всього суспільства з інтересами окремих колективів і працівників, висока громадянська свідомість трудящих, що їх забезпечує соціалістичне господарювання.

Формування у працівника всебічного розуміння соціальної значущості якості праці є важливим завданням КСУЯП. Людина, упевнена в тому, що працює в ім'я високих цілей, значно глибше усвідомлює свою моральну відповідальність за якість продукції. Показове щодо цього ставлення працівників до питання про те, на кого буде покладена найбільша відповідальність за брак. 35,1 проц. опитаних вважають, що на них особисто, 26,2 — що на колектив, 14,1 — на безпосереднього керівника, 24,6 проц. — на підприємство.

Наведені дані свідчать про те, що багато працівників ще недостатньо усвідомлюють залежність якості продукції від їхньої особистої роботи.

До деякої міри це пояснюється і тим, що якість праці розуміється по-різному. Можна навести три види розуміння її як соціальної цінності: а) переважно особистого, б) групового, в) суспільного характеру.

Розуміння якості праці як соціальної цінності формується, як видно, не тільки під впливом загальних соціальних умов, а також значною мірою під впливом безпосереднього оточення, колективу, Саме від

моральної і психологічної атмосфери, що склалася в колективі, залежить усвідомлення праці як головної соціальної цінності. Якщо в колективі непримиренно ставляться до браку — моральний осуд і адміністративне стягнення, що їм піддано бракороба, є ефективними засобами боротьби за високу якість продукції.

І хоча, як показало опитування, більшість працівників переконані, що в разі припущення ними браку колектив їх засудить, є й такі, які вважають, що в їхньому колективі порушникам технології не відмовлять у співчутті (адже «таке може трапитися з кожним») або поставляться до браку байдуже. Усе це ще раз засвідчує необхідність удосконалення ідейно-політичного, морального і трудового виховання в колективі.

Морально-психологічне ставлення до плануючої функції КСУЯП найпослідовніше виявилось в оцінках працівниками наслідків упровадження цієї системи в своєму колективі. Здобуті дані оброблялись двома способами: пе-перше, у кожній конкретній відповіді визначався основний оцінний компонент і зіставлявся з плановим наслідком; подруге, була здійснена класифікація різноманітних часткових змін, що відбулися після впровадження КСУЯП. 70,1 проц. тих, хто дав відповідь, відзначають позитивний напрям змін, 12,4 — не згодні з цим, 14,5 проц. — не вбачають жодних змін.

Значну групу склали ті відповіді, в яких висловлено думку про поліпшення організації праці і планування колективних та індивідуальних завдань після впровадження КСУЯП. Працівники вважають, що підвищилась відповідальність усіх працівників — від рядового виконавця до керівника колективу, дійовішим стало матеріальне та моральне заохочення, в ряді первинних колективів поліпшився психологічний клімат. І нарешті, як стверджують респонденти, підвищилась якість продукції, яку виготовляє підприємство.

У дослідженні психологічної ефективності плануючої функції КСУЯП як контрольне було поставлене питання про міру трудності денного завдання. Для 20,5 проц. опитаних воно виявилось дуже важким, для 23,2 — не дуже важким, для 32,2 — легким, а 24,1 проц. не змогли висловити своє ставлення. З цього видно, що міра трудності виконуваних завдань у суб'єктивному переживанні працівників коливається у досить широких межах — від «дуже важкого» до «легкого». Мабуть, відсутність добре продуманого порядку операцій і посадових обов'язків на робочих місцях дістає вираження у «граничному завантаженні» одних і «недовантаженні» інших.

Зрозуміло, ретельне, точне виконання посадових функцій, чітке уявлення кожного робітника, спеціаліста, інженера про свої обов'язки є важливою умовою їх високоякісної роботи.

Психологічна ефективність контрольних функцій КСУЯП є також одним з найважливіших факторів забезпечення високої якості продукції і створення сприятливого морально-психологічного клімату в колективі.

Система контролю за якістю праці людей передбачає поряд з функціонуванням відділу технічного контролю підприємства розвиток такої нової форми, як самоконтроль: колектив, зважаючи на моральну і професійну зрілість працівників, дає їм право ставити на свій виріб особисте клеймо, без перевірки ВТК.

Отже, аналіз показав, що в соціально-психологічному плані питання про якість продукції є передусім питанням про якість ставлення до своєї роботи, до своєї професії, до свого колективу, до кінцевого продукту колективної діяльності.



Нині для усвідомлення нерозривного зв'язку якості особистої роботи і якості продукції, яку випускає колектив, самих уявлень про «проміжні» результати праці недостатньо, оскільки потреби людей за сучасного поділу праці задовольняються не цими проміжними результатами, а часткою продукту їх сукупної діяльності. Призначення КСУЯП саме в тому і полягає, щоб поєднати проміжні, часткові результати трудової діяльності й інтереси окремих осіб, професійних груп, колективів у єдине ціле і цим забезпечити як техніко-економічні й технологічні, так і соціально-психологічні умови поетапного виготовлення високоякісного продукту.

Значною мірою, як уже відзначалося, реалізація програм КСУЯП залежить від ціннісних орієнтацій працівників. Аналіз показав, що на підприємстві, яке обстежувалося, переважає прошарок людей, які орієнтуються на успіх усього колективу, на високу якість кінцевого продукту. Такий тип орієнтації ми називаємо соціоцентричним. Він відіграє головну роль в успішній реалізації програм КСУЯП. Два інші типи — алоцентричний (орієнтація працівника на бездефектну роботу в межах контактної групи) і егоцентричний (коли особистим успіхом, результатом особистої роботи обмежується мета виробничої діяльності) посідають в КСУЯП підпорядковане місце.

Під час визначення рівня ціннісних орієнтацій колективу, його груп і окремих працівників бралися до уваги показники державної оцінки продукції, що випускається підприємствами, результати, досягнуті відмінниками виробництва, новаторами і раціоналізаторами, працівниками, що здобули право самоконтролю (об'єктивні ознаки). До суб'єктивних ознак залічувались дані опитування, що відображували ставлення до виконуваної роботи, до свого колективу, розуміння суспільної значущості своєї праці, впевненість у можливості її бездефектного виконання.

На основі здійснених досліджень можна подати таку типологію орієнтацій працівників у трудовій діяльності:

1) глибоке розуміння індивідуальної і суспільної значущості особистої роботи, неповна задоволеність (на даний момент) рівнем її якості, тверда впевненість у можливості працювати без браку, прагнення досягнути досконалості у своїй справі, постійний інтерес до діяльності підприємства;

2) глибоке розуміння індивідуальної і суспільної значущості своєї роботи, неповна задоволеність рівнем її якості, відсутність твердої впевненості у можливості уникнути дефектів;

3) орієнтація на індивідуальну роботу, високий ступінь задоволеності її якістю, надання переваги матеріальним стимулам, слабкий інтерес до діяльності інших підрозділів виробництва;

4) слабе усвідомлення індивідуальної і суспільної цінності своєї праці, невдоволеність роботою за спеціальністю, байдуже ставлення до її якості, абсолютизація ролі матеріальних стимулів, відсутність інтересу до діяльності інших колективів.

Найбільш представницькими виявилися два перші типи орієнтацій. Переважання суспільних мотивів діяльності у досліджуваному колективі свідчить про якісно новий, зрслий рівень соціальної активності людей, їх моральну готовність чесно трудитись, а також про економічну і соціально-психологічну ефективність упровадження КСУЯП.

Ставлення до конкретної праці, її якості і якості кінцевого продукту детермінується насамперед змістом трудової діяльності. Проте, як показало дослідження, часто-густо на це ставлення робить домінуючий вплив форма організації праці, віддаленість здійснюваного працівником трудового процесу від завершальної стадії виготовлення продукції,

ступінь автономності функцій, виконуваних первинним колективом у загальному виробничому циклі.

Важливим засобом поліпшення якості продукції є поширення такої форми роботи, як робота на самоконтролі. Вона стимулює прагнення уникнути помилок у тих, хто зайнятий малозмістовними, механічними видами праці, сприяє глибшому усвідомленню суспільної значущості своєї справи в осіб, чия праця сповнена значного творчого змісту. І в тому і в тому випадку вона робить позитивний вплив на мотивацію трудової діяльності в кінцевому підсумку сприяє досягненню високої якості продукції.

Техніко-економічні, організаційні і соціальні заходи КСУЯП можуть дати очікуваний економічний ефект тільки в тому разі, якщо вони спираються на розуміння місця і ролі «людського фактора» у цій системі, на знання соціально-психологічних передумов здійснення трудових процесів. Тому, впроваджуючи КСУЯП, колектив, громадські організації повинні насамперед посилити ідейно-виховну роботу, широко й активно пропагувати основні цілі, завдання і принципи цієї системи, показувати переваги, які вона дає виробникам і споживачам продукції. Важливе місце у цій роботі має належати контактам представників підприємства, причетних до кожного з етапів КСУЯП, із споживачами продукції, відвіданню споживачами основних цехів і відділів підприємства.

Ефективність роботи КСУЯП багато в чому залежить від розв'язання кадрового питання. Будь-який недолік у профорієнтації і профвідборі, у доборі і розстановці кадрів може призвести до того, що працівники за своїми моральними установками і психофізіологічними особливостями будуть невідповідні або недостатньо підготовлені до виконання своїх функцій.

Привернути увагу колективу підприємства до питань, пов'язаних із доборою і розстановкою кадрів, у період підготовки до впровадження КСУЯП — важливе завдання заводських соціологів. Вони мають роз'яснити роль стандартів, які регламентують права і обов'язки членів колективу, сприяти додержанню правової, технологічної і економічної дисципліни, що має велике значення для різкого поліпшення якості роботи.

Комплексна система управління якістю продукції передбачає профілактичні заходи для запобігання дефектам на всіх етапах формування високоякісного продукту. Ці заходи спрямовуються на виявлення і ліквідацію умов, що породжують брак. Негативні санкції можуть вживатися тільки у виняткових випадках і завжди мають спиратися на підтримку колективу.

Якщо можливості посадового просування низькі (або працівник не знає наявних можливостей) і немає умов для професійного зростання, творчі здатності працівника не дістають достатнього розвитку, інтерес до праці зменшується, знижується якість роботи. Тому кожний працівник, особливо щойно прийнятий на підприємство, має знати про реальні можливості професійного і посадового зростання. Ознайомлення людей з безпосередніми виробничими завданнями на найближчі дні і перспективними планами, залучення їх до вироблення рішень сприяють міцнішому поєднанню інтересів окремих працівників з інтересами свого колективу, всього підприємства загалом.

Своєчасне інформування працівників про виробничі справи, якість продукції допомагає уникнути типових помилок, дає змогу кожному виробничнику глибше відчувати зв'язок своєї роботи із загальними завданнями колективу.

Надзвичайно важлива роль соціологічної служби підприємства в оперативному підведенні підсумків здійснення заходів КСУЯП, виявленні конкретних соціально-психологічних особливостей її функціонування. Тут соціологам можуть допомогти стандартизовані інтерв'ю, регулярні опитування працівників із дотриманням норм вибірки, прийнятих у соціології, і врахуванням характерних для цього підприємства пропорцій між групами і категоріями працюючих.

Такі опитування потрібно націлювати на з'ясування думки колективу про характер впливу КСУЯП на виробничу діяльність і якість праці, рівень усвідомлення працівниками їх ролі і місця у виробничому процесі, на ставлення до праці і якості продукції, розуміння негативних наслідків дефектів у роботі для себе особисто, колективу і суспільства, а також на ступінь готовності працівників працювати без браку. Водночас рекомендується враховувати ті об'єктивні дані про добросесність, ініціативність, дисциплінованість працівників, що свідчать про ставлення до праці і її якості.

Забезпечення якості — проблема багатогранна, комплексна, в якій поєднуються наукові, технічні, економічні, соціальні та інші аспекти діяльності трудових колективів. Створення тільки технічних можливостей, необхідних для забезпечення випуску сучасних виробів високої якості, не може повністю розв'язати цю проблему. Як свідчить досвід виробничого об'єднання «Електрон», забезпечення високої якості продукції вимагає залучення до цієї справи широких мас робітників, інженерно-технічних працівників, виховання у кожного члена колективу почуття високої відповідальності за якість своєї роботи і честь заводської марки. Цілеспрямована організаційна та масово-політична робота партійних організацій, адміністративно-господарського апарату у цьому напрямі повинні підкріплюватися створенням у колективі такого психологічного клімату, який би спонукав кожного працівника до безперервного пошуку в галузі вдосконалення виробництва і випуску високоякісної продукції. Дуже важливо використовувати досвід і знання ветеранів праці, наставників, увесь позитивний набуток передових підприємств у поліпшенні якості конкретних видів продукції і дальшому зростанні ефективності суспільного виробництва.

\* \* \*

Одним из важных аспектов исследования экономических и социальных условий, обеспечивающих эффективность, качественную работу, является определение психологических «параметров», изучение человеческого фактора высококачественной деятельности. В настоящее время проблема качества поставлена в непосредственную связь с возрастанием эффективности общественного производства, задачам которого наиболее соответствует комплексная система управления качеством продукции (КСУКП). Вместе с тем социально-психологические аспекты управления качеством труда являются пока наименее разработанной частью этой системы.

Научно обоснованное управление формированием сознательного отношения работников к своим трудовым обязанностям как неперемное условие совершенствования КСУКП предполагает изучение социально-психологических факторов трудовой деятельности в трех аспектах: познавательном, эмоциональном, непосредственно действенном. Исходя из этого, авторы, социальные психологи Львовского отделения Института экономики АН УССР, рассматривают в статье социально-психологические последствия внедрения КСУКП в трудовую практику коллективов, определяют характер влияния на эффективность и качество работы и на ее конечный продукт психологических установок личности, проводят количественный сравнительный анализ достигнутых результатов исследования.

Г. Ю. КИКЕЦЬ

## РЕВОЛЮЦІЯ В НАУЦІ ЯК ІСТОРИЧНА ЄДНІСТЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВІ І ПРИРОДОЗНАВСТВІ

Прогрес сучасної науки, актуалізувавши її багатогранні змістові і функціональні зв'язки з матеріальним виробництвом, соціально-політичною, художньо-творчою діяльністю суспільства, дозволяє не тільки конкретизувати уявлення про перспективи розвитку наукового пізнання, але й глибше переосмислити його минуле, виявити в ньому ті грані й відношення, які раніше чітко не проглядалися. Щодо цього особливий інтерес становить таке явище в історії науки, як «наукова революція».

Епоха НТР, процеси, які відбуваються в матеріальному виробництві, соціально-економічній діяльності суспільства загалом, свідчать, що наукова революція — це далеко не внутрішньонаукова проблема, яка розв'язується засобами самої логіки науки; вона детермінована глибокими соціальними змінами, що стосуються насамперед матеріально-виробничої діяльності.

Органічне злиття революційних змін у науці з революційними змінами в техніці, що характеризує такий синтез теоретичного і практичного освоєння світу в матеріальному виробництві, коли наука перетворюється у безпосередню продуктивну силу, розкриває спільні основи усіх сфер наукового знання, включаючи суспільствознавство і природознавство, єдині закономірності революційних змін в обох цих сферах.

Такою основою є предметно-практична перетворювальна діяльність щодо освоєння природи і суспільства.

Аналіз наукової революції і пов'язаних з нею якісних змін у пізнанні та практиці показує, що в сучасних умовах співвіднесення поняття «наука» лише з суто пізнавальними актами і його остаточними результатами — готовими знаннями не може розцінюватися як правомірне. Наука сьогодні — це не тільки наявні знання і навіть не лише система наукових понять і пропозицій про явища і закони природи й суспільства, але і сам процес набуття знань і їх використання у практичній діяльності. Сучасний стан науки характеризується тим, що вона є «системою суспільної діяльності щодо виробництва знання»<sup>1</sup>.

Цілком очевидно, що таке визначення потребує і відповідного аналізу структури науки, яка вже не може розглядатися з боку лише різних предметних областей знання, а також оцінки тих якісних змін, яких вони зазнають. У цьому зв'язку структура науки як специфічної виробничої діяльності характеризується за аналогією зі структурою процесу матеріального виробництва такими елементами: 1) предмет праці (в цьому разі науково-дослідної) або ж об'єкт дослідження; 2) знаряддя виробництва, якими в даному контексті виступають експериментальні і логіко-пізнавальні засоби, методологічні принципи, понятійний апарат, мова науки (те, що часто називається методологічним інструментарієм); 3) суб'єкт наукової діяльності — люди, які складають наукові угруповання, що здійснюють пізнавальну діяльність;

<sup>1</sup> Волков Г. Н. Наука и общество.— М.: Знание, 1967, с. 13.

4) характер поділу праці в самій сфері наукового виробництва, співвіднесення процесів диференціації і інтеграції різних галузей наукового знання; 5) продукт наукового виробництва — система знання, що історично склалася.

Відповідно і визначення наукової революції має охоплювати різні параметри науки і не може бути обмежене лише такими її структурними елементами, як поява якісно нового об'єкта і формування нового «бачення світу», хоча вони, безперечно, становлять істотні елементи цього процесу.

Очевидно, що мірою того, як наука дедалі чіткіше виявляє себе як певний різновид соціальної діяльності, спрямованої на вироблення і реалізацію знання, поняття революції в науці набуває ширшого змісту—стосується не тільки об'єкта пізнання, методологічних і логіко-пізнавальних принципів наукового знання, але й характеризує науку з боку змін її структури, механізму розвитку, співвідношення диференціації і інтеграції, її ціннісних установок і критеріїв. Тому в найбільш загальному вигляді революцію в науці можна визначити, як якісні перетворення у її змісті, функціях, структурних зв'язках. Але ці перетворення можуть охопити науку загалом (її методологічні принципи, механізм розвитку, функціональні зв'язки з матеріальним виробництвом, з такими сферами духовного життя, як світогляд, філософія, політика) і можуть, як це спостерігалось в історії науки, стосуватися лише окремих її елементів і функцій.

У цьому напрямі і можна конкретизувати уявлення про місце революції у природознавстві ХІХ—ХХ ст. під кутом зору визначення загальних основ розвитку і революційних змін у двох таких галузях наукового знання, як суспільствознавство і природознавство. Вже та обставина, що революція у природознавстві розглядається як процес формування нового ладу мислення, свідчить про те, що аналіз її не може обмежитися якоюсь однією галуззю наукового знання. Йдеться про лад мислення, тобто про те, що не має локального характеру, а зумовлене способом практичної діяльності, який історично склався і в кінцевому підсумку становить результат всієї життєдіяльності суспільства на певному етапі його розвитку. «Теоретичне мислення кожної епохи,— підкреслював Ф. Енгельс,— а значить і нашої епохи, це — історичний продукт, що набирає в різні часи дуже різних форм і разом з тим дуже різного змісту»<sup>2</sup>.

Очевидно, що нові логіко-пізнавальні засоби, які становили основу нового бачення світу, сприяли перебудові системи знання, не могли бути виробленими у сфері природничонаукового знання. Відомо, що всі спроби з'ясувати зміст категорій «матерія», «рух», «простір», «час», «причинність», «розвиток» та ін. лише засобами природничонаукового знання рано чи пізно виявляли свою неспроможність, а це означає, що здійснення революції в природознавстві потребувало наявності таких методологічних принципів, такого типу мислення, спираючись на які можна було б зробити переворот в усталеній картині світу.

Логічно припустити, що сферою знання, яка мала можливість для вироблення загальнометодологічних принципів, виступало соціальне знання, предметна область якого безпосередньо пов'язана з суспільно-історичною діяльністю. Так, розвиток суспільно-історичної діяльності, який визначив матеріальні й теоретичні передумови діалектико-матеріалістичного погляду на світ, був соціальною базою того докорінного

<sup>2</sup> Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 344.

перетворення всієї системи філософського знання, яке пов'язане з виникненням марксизму.

Ця соціальна база характеризувалася насамперед виходом на арену політичної боротьби пролетаріату. Поступове розширення пролетарського руху практично поставило питання про наукове обґрунтування мети цього руху і засоби його досягнення. А з теоретичного боку логіка формування (становлення) діалектико-матеріалістичного вчення відображала ту послідовність, внутрішній зв'язок у дослідженні різних предметних областей дійсності (природи і суспільства), яка потім була відтворена в революційній перебудові наукового знання.

Ця послідовність полягає в тому, що предметною областю, яка визначила в 30—40-х роках XIX ст. спрямованість творчої думки К. Маркса і Ф. Енгельса на створення діалектико-матеріалістичної теорії, була спочатку сфера суспільного життя. Нове світорозуміння, як про це пише Ф. Енгельс, вперше виступило перед світом у «Злиденності філософії» і «Комуністичному маніфесті»<sup>3</sup>. Причому важливо підкреслити, що йдеться не лише про соціально-політичні погляди, а саме про «світорозуміння».

Що ж стосується природознавства, то йому основоположники нового світорозуміння змогли приділити спеціальну увагу лише в 70—80-х роках, поставивши перед собою мету «і на частковостях переконатися в тій істині,— як пише Ф. Енгельс,—... що в природі крізь хаос незліченних змін прокладають собі шлях ті самі діалектичні закони руху, які і в історії панують над позірною випадковістю подій,—ті самі закони, які, проходячи червоною ниткою і через історію розвитку людського мислення, поступово доходять до свідомості мислящих людей»<sup>4</sup>.

Отже, саме з аналізу соціально-політичних явищ, що приводить до встановлення їх зв'язку з економічним ладом суспільства і далі — до розкриття «механізму» суспільно-історичного розвитку, і починається процес формування діалектико-матеріалістичних принципів, які дозволили здійснити «добудову матеріалізму доверху», провести докорінні революційні перетворення у сфері соціального знання, політекономії, філософії і визначити дальшу перебудову всієї системи теоретичного освоєння світу.

Причому важливо те, що синтез цих різних галузей науково-теоретичного освоєння світу відбувається на основі ідеї всесвітньо-історичної місії пролетаріату. Саме ця ідея була вихідною логічною основою революційного перевороту, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом у всьому людському світорозумінні. «Вона,— підкреслює В. І. Шнікарук,— вихідний пункт і кінцевий результат марксистської теорії як єдності марксистської філософії, марксистської політекономії і марксистського наукового соціалізму»<sup>5</sup>.

Досить порівняти події 40-х років XIX ст., які ознаменували переворот у соціальному знанні, з процесом, що відбувався в галузі природничонаукового знання на межі XIX і XX ст., щоб переконатися в наявності загальної закономірності взаємного зв'язку революції в суспільствознавстві і революції в природознавстві. Це зіставлення дозволяє насамперед виявити загальність гносеологічної ситуації, в якій здійснювалася революційна перебудова знання.

<sup>3</sup> Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К.; Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 10.

<sup>4</sup> Там же, с. 13.

<sup>5</sup> Див.: Шнікарук В. І. Єдинство діалектики, логіки и теорії познання.— Київ: Наук. думка, 1977, с. 344.

Як у першому, так і в другому випадках революціям передував стан кризи. Більше того, сама ситуація, що склалася внаслідок кризи класичного раціоналізму в 30-х роках XIX ст., як нам уявляється, багато в чому аналогічна до тієї, яку викликала криза природознавства на межі XIX і XX ст. Грунтовний аналіз того стану, в якому перебували фізика, хімія і біологія наприкінці XIX ст., міститься в працях Б. М. Кедрова «Ленін і революція в природознавстві XX ст.», «Класика» і сучасність (історичні паралелі в розвитку природознавства)»<sup>6</sup>; він переконує у правомірності такої аналогії.

З одного боку, спостерігається розкол серед прибічників старої методологічної орієнтації, одна частина яких намагається будь-що обстоювати систему усталених поглядів і уявлень, незважаючи на їх очевидну невідповідність фактам, і скоріше відкинути ці факти, ніж піднесу ними в абсолют теорію. Інші силкуються пристосувати стару теорію до нових потреб і фактів і в зв'язку з цим модернізувати її, зберігши, однак, при цьому основні методологічні установки. Виникає, нарешті, і такий крайній напрям, для якого виявлення неспроможності традиційної (класичної) позиції рівнозначне повному краху усіх наукових принципів.

Отже, назрівання революції супроводжується крайнім загостренням ідеологічної боротьби різних філософських напрямів: як у природознавстві, так і в суспільствознавстві. Революції в природничих науках та соціальному пізнанні передувала криза традиційних, усталених поглядів на дійсність; вона виникла внаслідок виявлення неспроможності механістичних, метафізичних принципів пізнання. Відповідно, революція вимагала не часткової відмови від застарілих уявлень на певне коло явищ, а докорінної перебудови всієї методології, всіх її принципів та вироблення діалектико-матеріалістичних засобів пізнання.

В обох випадках лише діалектико-матеріалістичне розв'язання питання про співвідношення розуму і дійсності, теорії і практики могло вказати реальний шлях виходу з кризи з тією тільки різницею, що сфера дослідження спільно-історичної практики була достатньою основою для вироблення діалектико-матеріалістичних методологічних висновків, тоді як природознавство ґрунтувалось на обмеженому досвіді, який стосується лише однієї зі сторін багатоманітної людської діяльності. Через це природознавство не могло здійснити своїми власними засобами докорінну перебудову методології.

Отже, саме з відкриття закономірностей людського способу буття і починається епоха революцій у науці. Саме тут, у соціальному знанні, виявили насамперед свою відносність ті вихідні логічні принципи, які потім були спростовані новітнім природознавством. Це — принцип механістичного детермінізму, що полягає у визнанні жорстких однозначних каузальних зв'язків, принцип лінійного еволюціонізму, поширений в домарксистській соціології, а також у біології. І кінець кінцем принцип елементаризму, який ґрунтується на визнанні вихідної незмінної і безструктурної елементарної основи.

Причому сфера соціального випередила сферу природничонаукового знання не тільки щодо виявлення неспроможності методологічних принципів, які тоді панували в науці, але й щодо вироблення логіко-пізнавальних засобів, які дозволили подолати гносеологічний бар'єр, що виник у науці.

<sup>6</sup> Див.: Проблемы взаимосвязи организации и эволюции в биологии. Советско-польское исследование.— М.: Наука, 1978.

Зміст революції не вичерпується, як відомо, лише негативною, руйнівною діяльністю. Заперечуючи старі методологічні принципи, вона створювала нові. Так, замість уявлення про соціальну систему як сукупність одночасно існуючих елементів та застиглих, незмінних структурних зв'язків між ними, що було поширене в буржуазній політ-економії і соціології, К. Маркс створює модель складних, динамічних системних утворень, елементи яких перебувають у часових зв'язках. Ця модель дозволила встановити послідовність історичного розвитку і руйнування систем. З'ясувалося, що явища, сприймані емпіричним пізнанням як такі, що існують одночасно, насправді становлять різні стадії досліджуваної системи, тобто не рівнозначні і не-одночасні.

Для того, щоб зробити такий висновок, слід було переглянути ustalений в буржуазній соціології принцип, який фіксував природну послідовність подій у часі і за яким минуле розглядалось лише як не до кінця сформоване теперішнє, а весь історичний процес — як безперервний, однолінійний, такий, що виключає які б то не було суперечності. За такого трактування майбутнє системи в принципі не відрізнялося від її вихідної основи. Розвиток тлумачився в плоско-еволюційному дусі.

К. Маркс у розробці принципу історизму виходить з визнання складності, багатоплановості розвитку, що допомагало розкрити діалектичний характер зв'язку між його різними ступенями. Внаслідок такого аналізу теперішній стан системи постав як історично вищий ступінь розвитку конкретного, яке включає в себе своє минуле, в тому числі умови розвитку, в «знятому» вигляді.

Тому виявилось можливим через логічний аналіз системи з'ясувати процес її становлення, побачити історію і механізм її руху. Ця можливість була реалізована К. Марксом у розкритті законів історії суспільства; відкриті ним принципи мали загальнометодологічний характер і становили вихідну теоретичну основу для розробки методу піднесення від абстрактного до конкретного.

З позиції діалектики К. Маркс переглядає субстанціональний підхід до визначення основи системи, який склався на той час. Він докорінно змінив його зміст, показавши, що такою основою суспільного розвитку є не абстрактний індивід, а матеріально-виробнича діяльність людей. Ця нова основа всупереч вимогам принципу елементаризму мала складну структуру, що в свою чергу виключала уявлення про однолінійний розвиток. Отже, відкинутий ще один із принципів старої метафізичної методології — принцип елементаризму. На ньому ґрунтувалося все попереднє емпіричне знання про суспільство як сукупність індивідів (соціальний атомізм) і про фізичну будову світу. Все це мало істотне значення для формування нового методу пізнання.

При переході на теоретичний рівень пізнання виникла потреба виробити таку логічну форму руху думки, яка дозволяла б подати об'єкт як систему зв'язків, що перебуває в розвитку. Такою логічною формою виступило вироблене К. Марксом поняття «клітинка». Клітинка — це вихідний момент розвитку, те, що в абстрактній формі містить у собі можливість становлення якісно конкретної системи.

З певного боку «клітинка» — це той же «атом», але тільки з новим змістом, що виходить за рамки метафізичних уявлень. Це той атом, який був відкритий теоретичною фізикою ХХ ст., атом, що містить у собі у «віртуальному» стані якісно розмаїтий світ, різні системи зв'язків (відношень), тобто світ, про існування якого в епоху розробки К. Марксом нових логіко-пізнавальних засобів не було відомо.



Знаходження «клітинки» потребувало перегляду гносеологічних можливостей аналітико-синтетичного методу пізнання, що полягало у розкладі об'єкта на складові частини і у виявленні законів їх зв'язку у єдине ціле. Незвідність цілого до частини, його специфічність щодо частини свідчила про те, що синтез не може бути повним, якщо виходити з наявного стану елементів системи. Загальні закони зв'язку можуть бути встановлені лише в тому разі, коли в основу їх пошуку буде покладений принцип розвитку. Тільки таким чином можна встановити той елемент системи, який містить у собі загальне і становить системоутворюючу основу.

В. І. Ленін, аналізуючи процес формування матеріалістичного розуміння історії, відзначає, що специфіка методу, застосовуваного К. Марксом для з'ясування структури суспільно-економічної формації, полягала в тому, що зі всієї сукупності суспільних відносин він виділив виробничі відносини і розглянув їх як базис суспільства<sup>7</sup>. Це дозволило знайти ту спільну основу в структурному зв'язку елементів системи, той критерій повторюваності, поза яким історія уявлялася хаотичним нагромодженням випадкових явищ. Отже, були вироблені принципи пізнання об'єкта за законами самого об'єкта, що становило одну зі специфічних особливостей нового теоретичного методу дослідження, який дістав своє застосування спочатку в сфері соціального пізнання.

Потребу в нових методологічних принципах і логічних способах побудови наукової теорії природознавство почало відчувати у зв'язку з переходом у сферу дослідження внутрішніх, прихованих від безпосереднього спостереження сутнісних відношень, зумовлених відкриттям явищ, що не вписувалися в усталену механістичну картину світу.

Цей перехід потребував відмови від тих логічних основ, якими визначалася ця картина, і насамперед — від принципу елементаризму як визнання вихідної безструктурної основи. Дослідження «елементарних» частинок приводило до результатів, що потребували відмови від механістичного розуміння руху як однозначно детермінованого, визнання нового (дискретного) характеру взаємодії у сфері мікросвіту, внаслідок чого виявило свою неспроможність і уявлення про систему як механістичний конгломерат складових частин.

Аналогічні труднощі відчувала у ході своєї теоретизації і біологія, зокрема така найбільш теоретизована її галузь, як генетика. Якщо в першій чверті ХХ ст. учені, визначаючи ген як вихідну дискретну основу в розвитку організму, описували його як елементарну, неподільну частинку спадковості, то в 30-ті роки ген вже характеризувався як складне структурне утворення. Дослідження наступних років підтвердили цю характеристику. Вдалося встановити, що ген зі структурного і біохімічного погляду — це відкрита, а не замкнена і ізольована від обмінних процесів, що відбуваються в організмі, система. Дальший напрям революції в біології характеризувався тенденцією теоретичного синтезу принципу розвитку з сучасною генетикою.

Долаючи механіцизм і абстрактний історизм у дослідженні переходу від неорганічної матерії до органічної, біологія так само, як і фізика, хімія та інші галузі природничонаукового знання, відчуває потребу саме в тих засобах побудови теорії, які були вироблені К. Марксом і Ф. Енгельсом на основі теоретичного узагальнення суспільно-історичної практики. Саме ці засоби відіграють ту синтезуючу роль,

<sup>7</sup> Див.: Ленін В. І. Нові господарські рухи в селянському житті.— Повне збір. творів, т. 1, с. 31.

без якої неможливими були б побудова нових теорій і тим більше інтеграція різних галузей знання, що приводить до утворення «однієї» науки, науки про людину, передбачену К. Марксом.

Однак відзначимо, що у створюваних на початку ХХ ст. нових фізичних теоріях (зокрема, в теорії відносності) ці методологічні принципи реалізувалися лише частково. Процес їх «введення» в інструментарій природничонаукового знання надзвичайно складний і суперечливий. Тут дає себе взнаки недооцінювання значення соціального знання, що спостерігається і досі серед природодослідників, абсолютизація специфічності різних галузей знання, а також і та неабияка обставина, що послідовне застосування діалектико-матеріалістичного інструментарію потребує солідної філософської освіти, засвоєння «результатів, досягнутих розвитком філософії протягом двох з половиною тисячоліть»<sup>8</sup>.

Ми не говоримо вже про глибші причини ідеологічного характеру, які ускладнюють пошуки наукової методології у середовищі буржуазних учених. І все ж таки цей пошук відбувається, при всій його складності і суперечливості. Теоретичне природознавство, як це показав В. І. Ленін, на початку ХХ ст. починає здійснювати перехід на позиції діалектичного матеріалізму, на шляху якого те, що переживала фізика на межі двох століть, становить лише «тимчасовий зигзаг, минулий хворобливий період в історії науки, хвороба росту...»<sup>9</sup>

Аналіз радянськими філософами процесу створення таких природничонаукових теорій, як теорія відносності, квантова механіка, значною мірою допомагає осягнути механізм стихійного «входження» діалектико-матеріалістичних принципів у методологічний інструментарій природодослідників. Виникнення нового знання розглядається як результат евристичної взаємодії різних галузей наукового знання, як процес, в якому співвіднесення категоріальних структур з фундаментальними природничонауковими теоріями виступає як «ідеальна норма наукового пошуку»<sup>10</sup>. І тоді, коли природодослідник у створенні наукової теорії свідомо не використовує діалектико-методологічного інструментарію, не можна не взяти до уваги того, що «справді творчий розум здатний до інтуїтивного вичленування категоріальної структури, яка відповідає досягнутому рівню знання»<sup>11</sup>.

Можливо, саме ця здатність і була причиною того, що А. Ейнштейн значно наблизився до включення практичної діяльності людини в поняття «фізична реальність», пов'язавши просторово-часові характеристики з процедурою виміру, хоча навряд чи є підстави твердити, що у створенні теорії відносності він свідомо керувався матеріалістичною діалектикою.

Як відомо, коло філософських інтересів А. Ейнштейна було досить широке — від праць Лейбніца, Спінози до Маха. Однак у деяких з цих філософів його привертати не суб'єктивно-ідеалістичні ідеї, як справедливо зауважує Д. П. Грибанов, а «їх відступи від загальноприйнятої метафізичної гносеології»<sup>12</sup>.

Нині, коли популярність діалектико-матеріалістичної філософії так зросла, що з її змістом не можуть не рахуватися навіть наші відверті ідеологічні супротивники, коли ленінська ідея союзу марксистів-філософів і природодослідників, довівши свою плідотворність, стала

<sup>8</sup> Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 16.

<sup>9</sup> Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 298.

<sup>10</sup> Диалектический материализм — методологическая основа естествознания.— К.: Наук. думка, 1976, с. 72.

<sup>11</sup> Там же, с. 76—77.

<sup>12</sup> Грибанов Д. П. Философские взгляды А. Эйнштейна.— Вопросы философии, 1979, № 2, с. 16.

визнаним у середовищі прогресивних учених способом розв'язання методологічних проблем, процес «входження» діалектико-матеріалістичних принципів у природничонаукове знання стає дедалі більш усвідомленим. І саме в цих умовах посилюється можливість методологічного впливу на природознавство з боку соціального знання.

Якщо взяти до уваги те, що потреба методологічного забезпечення розвитку сучасної наукової картини світу, усвідомлення діалектико-матеріалістичного змісту революційних перетворень у природознавстві дедалі актуалізується, то виходить, що інтеграція соціального та природничого знання є об'єктивною необхідністю культурно-історичного прогресу, розвитку духовного виробництва. Як ми бачили, ця потреба в синтезі природознавства і суспільствознавства виникла не випадково, а підготовлювалась усім ходом революційних перетворень в соціальному знанні та революцією в науковому розумінні природи. На наш погляд, є всі підстави вважати, що революція у соціальному знанні не просто передувала революційній ломці класичної природничонаукової картини світу, а багато в чому впливала на її зміст та протікання.

У зв'язку з викладеним можна зробити висновок, що перед нами не дві різні революції, розділені в часі, а єдиний процес революційного перетворення наукового знання, процес перетворення знання в єдину систему на основі загальних методологічних принципів, початок якого припадає на період революції у сфері соціального знання і збігається не тільки в часовому, але й змістовному плані, з «добудовою матеріалізму доверху», з якісним перетворенням усього філософського знання.

Згідно з цим революцію в науці на основі визначення тих змін, які сталися в ній, можна уявити як послідовність відповідних етапів. Перший етап — це революція у сфері соціального знання. Він пов'язаний зі створенням соціальної науки як теоретичної системи, заснованої на діалектико-матеріалістичних методологічних принципах, що і є початком якісного перетворення всієї системи наукового знання. Її другим етапом є методологічна перебудова всієї сфери природничонаукового знання, початок якої окреслюється межею ХІХ ст. Початком третього етапу слід вважати 50-ті роки ХХ ст. За своїм змістом цей етап збігається з науково-технічною революцією і пов'язаний з перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу, з її структурними зрушеннями, зміною ціннісних орієнтирів і соціальної ролі. Саме в цей період внаслідок посилення дії інтегративних процесів виникають необхідні умови для синтезу науки і практики, для створення єдиної науки, орієнтованої на потреби гармонійно розвиненої особи комуністичного суспільства. Зі створенням такої науки завершується революція, зумовлена переходом від емпіричного рівня до теоретичної системи знання.

Все сказане свідчить про те, що наукова революція — це процес, в кінцевому підсумку детермінований глибокими соціальними змінами, що відбуваються у світі. Поза зв'язком цього процесу з революційно-перетворювальною діяльністю в галузі матеріального виробництва, соціально-політичних відносин не можна осмислити не тільки особливості розвитку науки загалом як соціального феномена, але й тих якісних змін, які стаються у сфері наукового знання.

\* \* \*

Тенденція інтеграції соціального і естествознавчого знання підготовлена всім ходом революційних преобразованій в соціальному знанні і революційей в розвитку наукової картини природи. По мнению автора, революция в социальном знании не просто предшествовала революционной ломке классического естествознания, а су-

ществено впливала на весь ход ее протекання. Здесь имеет место единый процесс революционного преобразования научного знания в целостную систему на основе общих методологических принципов диалектико-материалистического мировоззрения.

Е. П. СЕМЕНЮК

## СТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОНАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ І ПІДХОДІВ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Під впливом науково-технічної революції в наш час відбувається помітне посилення інтегративних процесів у пізнанні, які виступають необхідним діалектичним доповненням протилежних процесів у розвитку науки — її диференціації. Така тенденція відповідає самій природі науки, об'єктивним внутрішнім потребам її дальшого розвитку і тому стає важливою передумовою науково-технічного прогресу. Відзначаючи цю обставину, товариш Л. І. Брежнев наголошував у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, що «нові можливості для плідних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру відкриваються на стику різних наук, зокрема природничих і суспільних. Їх слід використовувати повною мірою»<sup>1</sup>.

Однією з якісно нових форм поглиблення взаємозв'язку і взаємодії різних галузей знання в умовах науково-технічної революції (а також їхньої взаємодії з суспільною практикою) є виникнення специфічного типу понять, проблем, підходів до вивчення дійсності, які дістали в нашій філософії назву загальнонаукових засобів пізнання<sup>2</sup>. До них належать, зокрема, поняття системи, елемента, структури, функції, інформації, моделі, ймовірності, визначеності, невизначеності, симетрії, асиметрії та інші подібні до них поняття загального (в межах власне наукового пізнання) обсягу, які на базі філософських категорій відіграють важливу роль в конкретному механізмі взаємозв'язку філософського та спеціальних знань у сучасній науці.

Відзначимо, що нерідко в нашій літературі загальність розуміється як відмітна особливість лише філософського знання і на цій підставі деякі автори виступають проти виділення таких типів наукових засобів пізнання, які, незважаючи на свою загальність, не підносяться до рівня філософських категорій, мають нефілософську природу. Безперечно, філософське знання за самою своєю суттю завжди має загальнонаукове значення: адже предметом філософії є вивчення найзагальніших закономірностей розвитку природи, суспільства і пізнання. Проте специфіка філософського знання, його істотна відмінність, від нефілософського полягає не стільки в його загальнонауковому характері, скільки в самому підході до реальності з погляду основного питання філософії, тобто під кутом зору суб'єктно-об'єктних відношень. Саме такий підхід до світу і розкриває на рівні діалектико-матеріалістичного роз-

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 81.

<sup>2</sup> Див.: Готт В. С., Урсул А. Д. Общенаучные понятия и их роль в познании.— Коммунист, 1974, № 9; Бирюков Б. В. Кибernetика и методология науки.— М.: Наука, 1974, с. 202—206; Готт В. С., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. Общенаучные формы и средства познания.— Философские науки, 1977, № 6, 1978, № 1.

в'язання основного питання філософії методологічний статус філософських категорій з погляду єдності діалектики, логіки і теорії пізнання. Ця риса визначає сутність філософських категорій, принципів, законів незрівнянно більшою мірою, ніж їх загальнонаукове значення, тобто застосування лише в межах науки.

Інакше кажучи, для філософських категорій загальнонауковість — похідна від світоглядної природи філософії ознака. Властивість загальнонауковості не можна вважати синонімом належності до філософії. Адже філософські категорії визначаються не лише в межах специфічно наукового знання, а характеризуються всезагальними гносеологічними закономірностями, що властиві і художнім і іншим формам духовного та практичного освоєння світу. З другого боку, загальнонаукове значення можуть мати поняття і методи математики, хоч вони і характеризуються однією орієнтацією на пізнання лише специфічних кількісних відношень та просторових форм явищ об'єктивного світу. В певному розумінні загальнонаукова значущість притаманна і таким поняттям, як система, елемент, структура, функція, інформація, модель, імовірність та ін.; вона виражає можливості їхнього продуктивного використання в різних галузях конкретнаукового знання. Виділення такого типу загальнонаукових понять як своєрідного різновиду логічних засобів конкретних наук і є однією з нових ситуацій у розробці філософсько-методологічних питань на сучасному етапі<sup>3</sup>. Ця ситуація пов'язана саме з працями радянських філософів, що є ще одним підтвердженням евристичної цінності, методологічної плідності марксистсько-ленінської теорії.

Безперечно, проблема становлення загальнонауковості як властивості певних наукових засобів пізнання є досить складною і багатогранною, в ній чимало ще не з'ясованих питань і аспектів. Вона відображає процес поступової зміни наукового статусу окремих різновидів пізнавальних засобів, динаміку їхнього розвитку, а цей процес, дуже складний і внутрішньо суперечливий, потребує глибокого дослідження.

Природно, що в рамках концепції загальнонаукових понять, яка останнім часом розвивається досить швидко, висловлюються чимало дискусійних тверджень. Наприклад, тепер немає повної однастайності навіть у самому уявленні про загальнонауковість: його залічують як до засобів, застосовуваних в будь-якій галузі наукового пізнання, так і до тих, що можуть продуктивно використовуватися лише в деяких фундаментальних науках. На нашу думку, більш адекватним є перше розуміння, тоді як пізнавальні засоби другого типу точніше називати регіональними.

Можна констатувати також певне «розщеплення» поняття загальнонауковості як щодо властивостей самих об'єктів дійсності, так і стосовно властивостей наук, що їх вивчають. Не викликає, проте, сумніву, що втілення загальнонауковості у сфері нефілософського знання пов'язане з поняттями першого типу.

Саме серед таких понять доцільно, на наш погляд, особливо виділити групу загальнонаукових категорій, тобто категорій власне наукового пізнання, що загальні для усього предметного поля науки.

Зауважимо, що питання критеріїв категоріальності наукових понять взагалі (тобто визначення тієї основи, на якій стає можливою диференціація категорій і некатегоріальних понять, причому не лише у філософії, але і в спеціальних галузях знання) — одне з недосить розроб-

<sup>3</sup> Див.: Урсул А. Д. Интегративно-общенаучные тенденции познания и философия. — Вопросы философии, 1977, № 1, с. 125.

лених в методології науки. Проте воно заслуговує на увагу дослідників.

За словами В. І. Леніна, «категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»<sup>4</sup>. Відповідно до цього критерієм категоріальності наукових понять доцільно визнати їхню необхідність для розвитку наукового знання (детерміновану кінець кінцем потребами суспільної практики), фундаментальність їхньої логіко-гносеологічної і методологічної ролі в пізнанні, що пов'язано з досить високим рівнем узагальнення в таких поняттях. Ці властивості наукових понять мають суто якісний характер, їм не можна дати точної кількісної оцінки, і саме в цьому полягає причина можливих розбіжностей у розв'язанні науковцями питання про категоріальність того або іншого конкретного поняття. Однак рано чи пізно практика наукової діяльності все ж виробляє таку оцінку статусу кожного окремого поняття в науці, яка стає загальновизнаною або близькою до цього внаслідок своєї адекватності об'єктивному станові речей.

У цьому розумінні такі поняття, як система, елемент, структура, функція, інформація, модель, імовірність, визначеність, невизначеність, симетрія, асиметрія та ін., в їхньому сучасному тлумаченні є досить фундаментальними (і за характером своєї предметної області і за логіко-методологічним значенням у пізнанні), тому їх можна залічити до розряду категорій, тобто основоположних понять науки. Об'єктивною основою становлення категоріальності згаданих понять є помітне підвищення ролі позначуваних ними явищ дійсності в сучасній суспільній практиці, а також дедалі поглиблюване усвідомлення цієї ролі наукою.

Мабуть, поняття, які досягають справжньої загальнонауковості виправдано вважати категоріальними. Якщо цього не можна з певністю стверджувати про всі поняття, які визнаються тепер загальнонауковими (доводиться зважати на те, що практично вже склалася багатозначність у застосуванні цього терміна), то, в усякому разі, найважливіші з них (система, елемент, структура, функція, інформація, модель, симетрія, асиметрія, визначеність, невизначеність та ін.) доцільно вважати категоріальними. Ось чому найвиправданішою назвою для цього якісно нового типу понять, що виник у сучасній науці, є, на нашу думку, саме термін «загальнонаукові категорії». Зрозуміло, загальнонаукові поняття — це ще не філософські категорії, але ступінь їх відмінності від них (за мірками загальності та широтою використання у науці та практиці) визначається реальним історичним розвитком пізнання.

Філософські категорії характеризуються насамперед у плані єдності діалектики, теорії пізнання та логіки, що і робить їх найважливішими засобами не лише наукового пізнання, а й людського мислення взагалі, східцями духовного та практичного освоєння світу. Тому вони іманентно притаманні саме філософському знанню і виступають засобами усвідомлення основного питання філософії та аналізу дійсності в аспекті розкриття суб'єктно-об'єктних відношень. З цим пов'язана і та особливість філософських категорій, що вони функціонують у конкретних науках не самі по собі, а потребують опосередкування через предметні поняття спеціальних галузей знання. Адже на відміну від конкретних наукових понять філософські категорії відображають не структуру окремих об'єктів чи їх сукупностей, а найзагальніші властивості, зв'язки і відношення матеріальної дійсності як такої. Внаслідок

<sup>4</sup> Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 81.

цього філософські категорії і відіграють роль методологічних принципів вивчення будь-яких явищ.

Порівняння загальних засобів науки з цими особливостями категоріальних засобів філософії приводить до висновку про перехідний, проміжний характер загальнонаукових категорій: вони поєднують в собі окремі властивості категоріальних понять як філософії, так і спеціальних, конкретних наук. Момент перехідності понять системи, елемента, структури, функції, інформації, моделі та ін. між основними традиційними концептуальними засобами конкретних наук та філософії відзначається В. С. Готтом і А. Д. Урсулом<sup>5</sup> як своєрідна логіко-методологічна характеристика цих понять.

Хоча співвідношення філософських і конкретнонаукових ознак в кожному з таких понять є різним, індивідуально неповторним, всі вони об'єднуються двома найістотнішими спільними рисами (що і дозволяє говорити про становлення якісно нового типу категорій в сучасній науці). Перша з цих рис — вихід продуктивного використання кожного такого поняття за межі не лише окремої спеціальної науки, але й цілого регіону пізнання, поступова еволюція в напрямі загальнонауковості. Друга ж специфічна ознака — формування на основі всіх подібних понять особливих підходів до вивчення найрізноманітніших явищ дійсності (саме такими є, наприклад, системний, структурний, функціональний, інформаційний, модельний, імовірнісний підходи).

Семантичним ядром, серцевиною кожного такого підходу виступає саме відповідна категорія, що дає йому назву, оскільки вона фіксує якийсь важливий аспект різноманітних феноменів дійсності (їхня системність, структурність, функціональність, інформативність, модельованість, імовірнісний характер тощо), виділяючи тим самим той загальний кут зору, під яким відбувається в даному випадку вивчення об'єктів.

Методологічна специфіка загальнонаукових підходів до пізнання (їхня відмінність від усіх інших можливих підходів науки) детермінована насамперед особливостями статусу тих категорій, на яких вони ґрунтуються. Саме тому всезагальність цих інструментів науки в одному відношенні (загальнонауковий характер їхнього використання) поєднується з суто спеціальним, одностороннім характером підходу до розгляду явищ, спрямованості дослідження. Інакше кажучи, з одного боку, загальнонаукові підходи до пізнання є універсальними, а з другого — ні. І в цьому аспекті вони демонструють перехідність типу загальнонаукових категорій щодо їхньої евристичної функції в пізнанні, яскраво показуючи тим самим двоїстість, внутрішню суперечливість їхньої гносеологічної природи.

Згадані властивості принципово відрізняють загальнонаукові категорії від фундаментальніших понять не лише кожної окремої галузі знання, але й навіть від регіональних категорій. Водночас за багатьма ознаками такі категорії тепер неправомірно вважати філософськими, як це роблять деякі автори. Найбільш адекватним, як нам здається, буде трактування їх як нового, раніше не відомого, якісно своєрідного типу понять, тобто як певних загальнонаукових категорій, характерною рисою яких і виступає саме їх перехідне, проміжне положення між рівнями спеціальнонаукового та філософського знання.

Поява таких перехідних між конкретно- та загальнонауковим (філософським) знанням феноменів пов'язана з поглибленням в наш час процесів теоретизації наукового знання. Справді, неодмінною озна-

<sup>5</sup> Див.: Готт В. С., Урсул А. Д. Общенаучные понятия и их роль в познании.— Коммунист, 1974, № 9.

кою теоретичного знання є те, що воно відображає безліч конкретних, індивідуальних об'єктів через посередництво узагальненого і, головне, специфічно абстрагованого від емпіричного рівня пізнання ідеального об'єкта (і це приводить до утворення не тільки окремих концептуальних моделей, але й цілого своєрідного світу пізнавальних засобів — теоретичного світу науки). Високий ступінь ідеалізації об'єкта теорії неминуче зумовлює досить широкий обсяг поняття, що його виражає.

Серед основних чинників формування цього специфічного типу загальних (за обсягом) понять чи наукових категорій слід відзначити також математизацію і кібернетизацію науки, розвиток міждисциплінарних досліджень, інтегративних процесів у науці, зміну самого стилю наукового мислення в наш час. Важливе значення в усвідомленні загальнонаукових понять мав і має прогрес філософсько-методологічних досліджень в сучасній радянській філософській літературі.

Розробка філософсько-методологічних питань аналізу загальнонаукових категорій визначається потребами методологічного забезпечення науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму і завданнями ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Відомо, що адепти неопозитивізму, як показав XVI Всесвітній філософський конгрес, не припинили своїх намагань протиставити загальнонаукові поняття категоріям матеріалістичної діалектики<sup>6</sup>.

Фундаментальне значення в становленні загальнонаукових категорій мають насамперед соціальні чинники. Адже об'єктивну основу найважливіших процесів сучасної науки становлять соціальні зміни, спричинені органічним поєднанням науки з виробництвом (з практикою в найширшому розумінні) в ході науково-технічної революції.

Взагалі, рушійні сили розвитку загальнонаукових категорій діють в єдності, комплексно, визначаючи найважливіші тенденції сучасного прогресу. Крім того, детермінація процесу становлення загальнонаукових категорій не є односторонньою: вже в процесі свого формування такі категорії і собі здійснюють зворотний вплив на подальший розвиток математизації і кібернетизації науки, на міждисциплінарні дослідження, на трансформацію стилю наукового мислення.

Ця багатоплановість взаємодії, що характеризують детермінацію процесу становлення загальнонаукових категорій, визначає і багатоманітність тих суперечностей, які притаманні конституюванню та розвитку нового типу понять. Це — суперечності між понятійними системами різних галузей знання (і поняттями, які входять до складу різних таких систем), між різними аспектами змісту загальнонаукових категорій — онтологічним та гносеологічним, якісним та кількісним, змістовим та формальним, між монодисциплінарністю та полідисциплінарністю наукових досліджень (в ширшому плані диференціацією та інтеграцією науки).

Отже, становлення загальнонаукових засобів пізнання не може бути усвідомлене відірване від усієї розмаїтості інтегративних процесів сучасної науки. Будучи значною мірою викликані до життя могутніми інтегративними тенденціями в пізнанні, загальнонаукові категорії і підходи, ледве зародившись, стають у свою чергу дуже істотним чинником дальшого розвитку, розширення і поглиблення процесу інтеграції науки. Слід насамперед наголосити на значенні даного типу категорій і підходів у справі вироблення єдиної мови науки, які могла б продуктивно обслуговувати всі галузі знання. Поряд з категоріями філософії та

<sup>6</sup> Див.: Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1978, № 12, 1979, № 1.



регіональними поняттями загальнонаукові засоби стають важливим, якісно новим знаряддям універсалізації мови науки як своєрідної альтернативи «цехової» замкненості науковців, що посилюється під впливом прогресуючої спеціалізації мов різних галузей пізнання. Іншим аспектом інтегративної ролі загальнонаукових категорій і підходів є їхня активна участь у зближенні наукових дисциплін різних типів — філософських і конкретнонаукових, гуманітарних, природничо-математичних і технічних, фундаментальних і прикладних.

Істотно пов'язана також інтегративно-синтетична функція розглядуваних засобів зі становленням у сучасній науці комплексних, міждисциплінарних проблем і напрямів досліджень (таких, наприклад, як автоматизація і кібернетизація виробництва, космічні і екологічні програми, проблеми людини, управління, прогнозування, інформації та ін.). В граничному випадку такі проблеми і напрями дослідження теж набувають характеру загальнонауковості. Нсважко пересвідчитися, що не лише розв'язання комплексних проблем, але й саме їхнє усвідомлення, висунення, адекватне формулювання є неможливим без категорій системи, елемента, структури, функції, інформації, моделі, ймовірності, визначеності, невизначеності, симетрії, асиметрії та тих уявлень, які на них ґрунтуються.

Аналіз інтегративної функції категорій і підходів загальнонаукового статусу дозволяє зробити висновок про їхню якісну своєрідність і важливість в загальній системі засобів і механізмів інтеграції науки. Цей бік їхньої методологічної ролі в пізнанні набуває особливого значення в сучасних умовах, коли XXV з'їздом КПРС перед радянськими вченими поставлено кардинальне завдання — «посилити взаємозв'язок суспільних, природничих і технічних наук»<sup>7</sup>.

Важливо при цьому враховувати, що інтеграція наук на базі комплексних досліджень надзвичайно актуалізує передусім фундаментальні методологічні і світоглядні проблеми, осмислення яких, як підкреслюється в редакційній статті журналу «Комуніст», потребує загальнофілософського аналізу<sup>8</sup>. Евристичні можливості такого аналізу виявляються, зокрема, під час розгляду питання про інтегративну функцію загальнонаукових категорій.

\* \* \*

К специфическому типу общенаучных средств познания нефилософского характера, формирующихся в условиях научно-технической революции, принадлежат общенаучные категории (система, элемент, структура, функция, информация, модель, вероятность, определенность, неопределенность, симметрия, асимметрия и т. д.), а также особые подходы к познанию действительности, базирующиеся на этих категориях, — системный, структурный и др. Важнейшей их особенностью (и основным противоречием, составляющим внутренний источник их дальнейшего развития) является своеобразное сочетание в каждом таком феномене отдельных свойств как частнонаучного, так и философского знания. Становление общенаучных категорий и подходов к познанию лежит на пересечении ряда важнейших тенденций в развитии современной науки — интеграции научного знания, его прогрессирующей теоретизации, математизации, кибернетизации и т. п. Поэтому всесторонний анализ специфики этих средств познания и их роли в современной науке представляет собой актуальную задачу марксистско-ленинской философии как всеобщей методологии науки.

<sup>7</sup> Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки: —У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 240.

<sup>8</sup> Див.: Укреплять взаимосвязь общественных, естественных и технических наук.— Коммунист, 1977, № 1, с. 69.

## ЕСТЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ: ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ, СПЕЦИФІКА СТРУКТУРИ

Нині, коли радянський народ під керівництвом партії розв'язує завдання «поступового перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, виховання людей у дусі комуністичної свідомості»<sup>1</sup>, актуалізуються дослідження суспільної свідомості, зокрема механізму формування, специфіки змісту і функціонування всіх її елементів. Здійснення такого аналізу дозволяє свідомо спрямовувати розвиток духовного життя соціалістичного суспільства, сприяє формуванню комуністичної суспільної свідомості. У виявленні закономірностей розвитку духовної культури суспільства, шляхів формування нової люднини великого значення набуває й аналіз специфіки естетичної свідомості.

Актуальність дослідження серед інших форм суспільної свідомості саме естетичної зумовлена зростанням її ролі в умовах постійного збагачення духовного життя, всебічного розвитку художньої культури розвинутого соціалістичного суспільства. У наш час естетичне проникає в усі сфери трудової та суспільної діяльності; надалі «художнє начало ще більше одухотворить працю, прикрасить побут і облагородить людину»<sup>2</sup>.

З огляду на це важливим є теоретичне осмислення суті естетичної свідомості. Аналізові процесу її формування та структури й присвячується ця стаття.

Відзначимо, що донині в нашій літературі естетична свідомість традиційно розглядається як окрема форма суспільної свідомості<sup>3</sup>. Поряд з цим визначилась тенденція вважати мистецтво істотним, але не єдиним компонентом такої сфери духовного життя, як естетична свідомість. Цей підхід до структури суспільної свідомості, зокрема до її естетичної форми здобуває собі щоразу більші права. Аргументовано доводиться, що мистецтво — ядро, вищий ступінь, центральний елемент естетичної свідомості; у ньому естетичне конструюється найбільшою мірою, — це форма об'єктивації та закріплення свідомості, її концентроване вираження.

Сфера естетичного, поширюючись на всі ділянки суспільного життя, не обмежується мистецтвом як специфічним різновидом духовно-практичної діяльності людини, особливою формою освоєння об'єктивної реальності<sup>4</sup>. Так, зміст мистецтва як ідеологічного утворення, з одного боку, не зводиться лише до естетичної сутності; в ньому відоб-

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік.—К.: Політвидав України, 1977, с. 5.

<sup>2</sup> Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.—К.: Політвидав України, 1964, с. 316.

<sup>3</sup> Див., наприклад: *Формы общественного сознания*.—М.: Изд-во МГУ, 1960, с. 19; *Основы марксистско-ленинской философии*.—3-е изд.—М.: Политиздат, 1974, с. 398—403; *Ковальзон М. Я., Макешин Н. М. Общественное сознание и общественные науки*.—М.: Знание, 1973, с. 24—26. Див. також праці про мистецтво як форму суспільної свідомості Журавльова В. В., Куликова Л. О., Старовойтова В. І. та ін.

<sup>4</sup> Див.: *Мазепа В. І. Художня творчість як пізнання*.—К.: Наук. думка, 1974, с. 75; *Уледов А. К. Структура общественного сознания*.—М.: Мысль, 1968, с. 125.

ражується все багатство світу, воно виражає реальну суспільну свідомість певної епохи і саме тому вимагає включення в предметне поле широкого філософського аналізу. З другого боку, мистецтво, будучи пов'язаним з окремою формою свідомості, виражаючи найбільше естетичне відношення, в кінцевому підсумку не вичерпує всього естетичного багатства дійсності.

Естетичне відношення людини до природної та суспільної дійсності охоплює найрізноманітніші явища реального світу, сфери людської життєдіяльності. Естетичне виявляється у всіх галузях практичного і духовного освоєння світу, виступаючи «як важлива і необхідна, але підпорядкована сторона людської діяльності, залежна від її головної мети. І тільки в художній діяльності естетичне відношення набуває значення основного — системоорганізуючого і цілепокладаючого — принципу»<sup>5</sup>. Головною рисою мистецтва як форми свідомості вважають художньообразне відображення дійсності, але специфічність відображення об'єктивності в естетичній свідомості все ж не вичерпується образністю відображення в мистецтві. Зміст мистецтва набирає художності завдяки його організації за принципами естетичної діяльності. Концентруючи в собі результати естетичної оцінки дійсності, виражаючи естетичний ідеал, несучи певні ідеї, твори мистецтва естетично організовують духовне багатство людини, світ її почуттів, емоцій, переживань. Осмислене таким чином мистецтво вже не може розглядатися як якась суверенна форма суспільної свідомості, а має трактуватися як частина ширшої сфери духовного життя — естетичної свідомості, як вищий ступінь в розвитку естетичної практики людства<sup>6</sup>.

Визначення мистецтва як форми свідомості недостатнє, щоб розкрити його специфічну природу як мистецтва на відміну, скажімо, від філософії, моралі, права, політики та ін.<sup>7</sup>

Під цим кутом зору, як засвідчує теоретичний досвід вітчизняної літератури, слід уточнити поняття «форми суспільної свідомості».

Очевидно, характеризуючи форми суспільної свідомості, правильніше буде замість термінів «релігія», «мораль», «мистецтво» вживати відповідні означення: «релігійна свідомість», «моральна свідомість», «естетична свідомість», як ми звичайно іменуємо політичну і правову свідомість.

Такий підхід до розуміння структури суспільної свідомості, на наш погляд, забезпечує послідовне проведення принципу єдності гносеологічного та соціологічного аспектів аналізу. Потрібно зважити також на те, що кожна форма свідомості представлена ідеологічним та суспільно-психологічним рівнями. Ігноруючи суспільно-психологічний рівень в структурі естетичної свідомості, ми тим самим гносеологізуємо мистецтво, яке як насамперед ідеологічне утворення не може ввібрати всієї сутності форми свідомості. Нині відбувається поглиблення уявлень про естетичну свідомість, збагачується розуміння естетичного, одночасно змінюється ставлення суспільства до мистецтва, а мистецтва — до дійсності. Зважаючи на це, слід визнати правомірним висновок, що мистецтво не може вичерпувати цілком всього змісту естетичної форми свідомості. На теоретичному рівні воно «доповнюється естетикою і теорія-

<sup>5</sup> Мазепа В. І. Підвищення ролі художньої культури в розвинутому соціалістичному суспільстві.— Філософська думка, 1978, № 1, с. 45.

<sup>6</sup> Харчев А. Г. Искусство как ценность.— Проблема ценности в философии.— М.: Наука, 1966, с. 86. Див. також: Егорова А. Искусство и общественная жизнь.— М.: Сов. писатель, 1959, с. 9.

<sup>7</sup> Див.: Павлов Т. Некоторые методологические вопросы эстетики.— В кн.: Проблемы эстетики.— М.: Изд-во АН СССР, 1958, с. 16.

ми окремих видів мистецтва, а на суспільно-психологічному — соціальними естетичними емоціями, масовими судженнями про естетичне...»<sup>8</sup>.

Естетична свідомість більше, ніж інші форми свідомості, пов'язана з суспільною психологією (насамперед завдяки сприйняттям, емоціям, почуттям, переживанням). Саме тому вона потребує вивчення не тільки в рамках аналізу мистецтва, але й на рівні масової свідомості. «Явищами художньої свідомості,— пишуть В. П. Іванов і В. І. Мазепа,— слід визначити не тільки твори мистецтва як матеріалізовані продукти художньої творчості, але й цілу низку суб'єктивних психічних форм відображення, породжених суспільним буттям людей і втілених у художніх поняттях, оцінках, поглядах, ідеалах тощо»<sup>9</sup>.

Естетичне є атрибутом не тільки процесу художньої діяльності, але й усій суспільної життєдіяльності людини. Власне, самому процесові художньої творчості передував розвиток елементів свідомості у сфері суспільної психології, й лише на певному ступені розвитку виробництва виникає потреба в мистецькому відображенні дійсності..

Нарешті, про необхідність широкого розуміння змісту естетичної свідомості свідчить сама практика суспільства розвинутого соціалізму. Завдання формування всебічно розвинутої особи зумовлює кончу потребу виявлення естетичного феномена в усіх галузях виробництва і суспільного життя. Людину естетично формує вся навколишня дійсність. За допомогою мистецтва здійснюється власне художнє виховання, а естетичне досягається в багатогранному досвіді практичної діяльності людини. Інакше кажучи, естетичне виховання — це цілеспрямоване формування естетичної свідомості особи, виховання духовно багатої людини, розвиток її творчих здібностей, здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх галузях життєдіяльності.

Природно, що мистецтво не може бути єдиним засобом розв'язання цієї проблеми, адже естетичне виховання здійснюється головним чином в ході практичного життя. Саме тому, підкреслюючи велике значення мистецтва в естетичному вихованні, ми не абсолютизуємо його ролі в цьому процесі. Тому поряд з широким поняттям «естетична свідомість» щодо мистецтва застосовується і поняття «художня свідомість», а мистецькі твори розглядаються як форма буття естетичної свідомості.

Методологічною основою дослідження виникнення і формування естетичної свідомості є діалектико-матеріалістичне розуміння процесу освоєння світу людиною, передусім — сутності її трудової діяльності. Згідно з цим естетична свідомість є продуктом історичного розвитку суспільної практики. Вона виникає разом з естетичною діяльністю як відображення процесу і результатів цієї діяльності. Деякі автори, розглядаючи структуру естетичної свідомості, наголошують, що в суспільному житті в процесі естетичної діяльності складаються естетичне відношення і естетична свідомість. На основі останньої виникає художня творчість, з'являються твори мистецтва, які у свою чергу сприяють формуванню змісту самої естетичної свідомості<sup>10</sup>. Такий підхід до естетичної свідомості є, на наш погляд, плідним.

<sup>8</sup> Демичев В. А. Общественное бытие и общественное сознание, механизм их взаимодействия.— Кишинев: Изд-во ЦК Компартии Молдавии, 1969, с. 111.

<sup>9</sup> Іванов В. П., Мазепа В. І. Художня свідомість і суспільно-культурна функція мистецтва.—В кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції.—К.: Наук. думка, 1976, с. 351.

<sup>10</sup> Див.: Проблемы исторического материализма.—М.: Изд-во МГУ, 1974, с. 60; Проблемы марксистско-ленинской эстетики и эстетического воспитания.—М.: Изд-во МГУ, 1975, с. 32—37; Методическое пособие по курсу «Марксистско-ленинская философия». Исторический материализм.—М.: Мысль, 1976, ч. 2, с. 136—142; Этическое и эстетическое.—Л.: Изд-во ЛГУ, 1971, с. 99—108; Основы марксистско-ленинской эстетики.—

В естетичній свідомості естетичне відношення втілює її ціннісну природу, її духовно-практичну, активно-діяльнісну спрямованість, орієнтацію свідомості на реальне перетворення дійсності відповідно до естетичних ідеалів, поглядів, смаків. Отже, уособлюючи єдність естетичної свідомості та естетичної діяльності, естетичне відношення опосередковує їх взаємовідношення і в генетичному, і в функціональному планах.

Естетична свідомість пов'язується з естетичним відношенням людини до природної та суспільної дійсності, на основі естетичного осмислення предметів і явищ складається відношення до них. Щоб визначити поняття «естетичне», його потрібно пов'язувати з поняттям «відношення». Естетичне відношення зумовлюється суспільною практикою. Воно виступає як вираження особливого ставлення до навколишньої дійсності, сприйняття якої викликає глибоке переживання, високу духовну насолоду, формується на певному етапі розвитку суспільної діяльності, коли людина, пізнавши об'єктивні закони систематичної творчості, створює свій предметний і духовний світ. Початкові естетичні уявлення людей були безпосередньо пов'язані з відображенням практичної користі. «Людина спочатку дивиться на предмети і явища,— писав Г. В. Плеханов,— з точки зору утилітарної і тільки згодом стає у своєму відношенні до них на естетичну точку зору»<sup>11</sup>.

Естетичне відношення виникає на вищому ступені духовного розвитку як більш досконалий тип усвідомлення людиною свого буття в природі та суспільстві, разом із зародженням у неї духовних потреб і почуттів, внаслідок звільнення пізнавальної діяльності від утилітарної спрямованості. Предмети і явища навколишнього світу стають естетично значущими для людини, що має естетичну потребу, здатність сприймати, засвоювати, переживати і насолоджуватись навколишнім. З цього випливає, що естетичне відношення визначається змістом об'єкта і активністю суб'єкта, їх взаємодією. Об'єкт естетичного — це найповніше виявлення суспільного змісту в предметах і явищах, вираження їх реальної досконалості, багатой сутності. Об'єкт — це також та реальність, яка перебуває в певному відношенні до людини. Охоплюючись людською діяльністю, він викликає установку на естетичне сприйняття. Отже, підкреслюючи об'єктивність естетичного, слід наголосити, що естетичне відношення також є результатом і активності суб'єкта (тут наявний процес активної взаємодії об'єктивного і суб'єктивного). Ті чи ті явища і предмети об'єктивної реальності можуть бути естетично значущими, якщо вони трансформовані у світлі людських почувань і потреб. «Суб'єкт знаходить в об'єкті лиш те, що відповідає його власним духовним і практичним можливостям, зміст предмета належить йому настільки, наскільки він може утвердити в ньому свої потреби»<sup>12</sup>. Суб'єкт не тільки сприймає і пізнає світ, але й оцінює його; від нього залежить рівень естетичної цінності об'єкта, адже «виробництво створює через це не тільки предмет для суб'єкта, але також і суб'єкт для предмета»<sup>13</sup>.

Отже, у процесі діяльності, на основі естетичного осмислення дійсності складається відношення до неї, а саме естетичне відношення ви-

М.: Мысль, 1973, с. 32. Гольдентрихт С. С., Гальперин М. П. Специфика эстетического сознания.— М.: Высшая школа, 1974, с. 8—26.

<sup>11</sup> Плеханов Г. В. Письма без адреса.— Плеханов Г. В. Избр. филос. произведения.— М.: Соцэкгиз, 1958, т. 5, с. 354.

<sup>12</sup> Иванов В. П. Практика і естетична свідомість.— К.: Мистецтво, 1971, с. 36.

<sup>13</sup> Маркс К. Вступ (3 економічних рукописів 1857—1858 років).— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 12, с. 676.

значає естетичну свідомість людей, відображуючи насамперед творчу сутність суспільної діяльності, вона пов'язана з емоціональністю, почуттєвістю, глибокими переживаннями й насолодою, які на основі оцінок і смаків оформлюються в сукупність переконань і уявлень, що впливають на естетичне розуміння дійсності, на весь процес освоєння світу людиною.

Естетична свідомість — одна із форм суспільної свідомості, яка відображує і емоційно освоює явища реальної дійсності через естетичні сприйняття, почуття, переживання, уявлення, судження, оцінки, переконання, смаки, ідеали, погляди і дістає свій найвищий вияв в мистецтві і естетичних теоріях. Причому названі перші елементи становлять суспільно-психологічний рівень естетичної свідомості; мистецтво, естетичні теорії та концепції відображають насамперед її ідеологічний рівень. Естетична свідомість є єдністю ідеологічного і психологічного способів відображення суспільного буття. Усі елементи, що входять в суспільну психологію, представлені на емоційному рівні, мистецтво охоплює духовно-практичний рівень свідомості, естетичні теорії й концепції — теоретичний. Поглиблення взаємозв'язку ідеологічних і психологічних моментів — важлива тенденція розвитку гармонійної єдності соціалістичної суспільної свідомості в ході її переростання в комуністичну.

Конкретизуючи розуміння структури естетичної свідомості, слід також виділити в складі її дві сфери, що впливають з двох форм сприйняття і засвоєння явищ дійсності: емоційну і раціональну. Вони взаємопроникають одна в одну, бо раціональне завжди пов'язане з почуттям, за його допомогою раціональне проектується на індивідуальному рівні. У свою чергу, почуттєве пов'язане зі знанням, з активністю свідомості. За словами В. І. Леніна, «...без «людських емоцій» ніколи не було, нема і бути не може людського *шукування* істини»<sup>14</sup>. Практичне освоєння людиною дійсності обов'язково супроводжується тими чи іншими емоційними процесами, бо «не тільки в мисленні, але й усіма почуттями людина утверджує себе в предметному світі»<sup>15</sup>.

Естетична свідомість виступає і як єдність індивідуального та суспільного. В індивідуальній свідомості відображаються різні характеристики дійсності індивідом, в суспільній — спосіб суспільного відношення до світу. Проте суспільна естетична свідомість не є механічною сумою свідомості особистостей, а індивідуальна не включає всієї суспільної свідомості, зокрема естетичні теорії та концепції.

Тісний зв'язок між названими рівнями свідомості, які взаємопроникають один в одного, взаємодіють, не свідчить про їх тотожність. Суспільну естетичну свідомість як певну цілість найбільше представляють художні твори і естетичні теоретичні концепції, індивідуальна свідомість виявляється в тих зв'язках, в яких вона виступає в духовному світі індивіда. Треба розрізняти естетичну свідомість як певну форму зв'язку індивіда з дійсністю на рівні практичної діяльності, конкретно-чуттєвого досвіду відображення і оцінку явищ дійсності як теоретичне осмислення цих явищ, всієї духовної практики людини. На рівні сприйняття, почуттів, переживань, оцінок, смаків тощо естетична свідомість є частиною буденної свідомості; на рівні ідей, естетичних теорій та концепцій — теоретичної свідомості. В першому випадку вона супро-

<sup>14</sup> Ленін В. І. Рецензія. Н. А. Рубакін. Среди книг...— Повне зібр. творів, т. 25, с. 109.

<sup>15</sup> Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів, с. 551.

воджує людину в її повсякденному житті та діяльності, в другому — осмислюється в естетичних теоріях, концепціях і вченнях.

Отже, аналіз структури естетичної свідомості дозволяє розглядати її як єдність ідеологічного і психологічного, емоційного і раціонального, суспільного та індивідуального. У зв'язку з характеристикою структури естетичної свідомості доцільно також спинитись на визначенні тих її «зрізів», які відображають характеристики тих компонентів свідомості, що є формами суб'єктивного зв'язку з дійсністю на рівні конкретно-чуттєвого досвіду людини. Це ті духовні утворення чуттєвого характеру, що виникають у свідомості людини в результаті пізнання і відображення дійсності: сприйняття, емоції, почуття, переживання, насолода, оцінки, смаки, ідеали тощо.

Становлячи загальну структурну картину естетичної свідомості як результату естетичної діяльності, усвідомлення естетичного відношення, характеризуючи внутрішні зв'язки і переходи, логіку співвідношення, ці елементи відображають сам процес формування свідомості, є ключем до з'ясування особливостей її функціонування. Дослідження структури свідомості в цих параметрах має важливе теоретичне і практичне значення.

У теоретичних дослідженнях питання про місце того чи іншого елемента в структурі естетичної свідомості, про співвідношення і «стикування» його з іншим компонентом визначається по-різному; здебільшого увага акцентується на одному з них (естетичному смакові, насолоді, почутті, потребі тощо)<sup>16</sup>. Однак таке трактування, відображаючи провідні тенденції у змісті окремого елемента, приводить до його широкої оцінки, включення в специфіку одного компонента особливостей іншого. Але ж кожний елемент у відведеній йому мірі висвітлює ту чи іншу сторону естетичної свідомості як цілісного утворення, але не вичерпує повністю її. Не заперечуючи думки про те, що в структурі естетичної свідомості слід виділити основну організуючу категорію (вважаємо, що такою є естетичний ідеал), слід також розтлумачувати кожне поняття з погляду окремих елементів, зважаючи на те, як вони народжуються в естетичній діяльності, виявляються в почуттєво-емоційному досвіді індивіда, відображаються і закріплюються в мистецтві й осмислюються в естетичних теоріях. У цьому зв'язку заслуговує на увагу схема структури естетичної свідомості, подана О. В. Ларміним, Л. О. Зеленовим в колективній праці ленінградських дослідників «Етичне і естетичне» (ред. М. С. Каган і В. Г. Іванов), а також в посібнику з основ марксистско-ленінської естетики за редакцією М. Ф. Овсянникова<sup>17</sup>. Позитивним у цих працях є те, що їх автори всі елементи естетичної свідомості розглядають у їх функціональності, активних взаємозв'язках як ті чи інші ступені складного процесу естетичного пізнання і освоєння дійсності.

Однак згідно з концепцією О. В. Ларміна дещо окремо в загальній структурі естетичної свідомості стоїть художня свідомість.

<sup>16</sup> Див.: Белік А. П. Эстетика и современность.— 2-е изд.— М.: Госполитиздат, 1967, с. 72—74; Юлдашев Л. Г. Эстетическое чувство и произведение искусства.— М.: Мысль, 1969, с. 159—160; Джидарьян И. А. Эстетическая потребность.— М.: Наука, 1976, с. 144—145; Яковлев Е. Г. Эстетическое сознание, искусство, религия.— М.: Искусство, 1969, с. 65 та ін.

<sup>17</sup> Див.: Лармин О. В. Обыденное эстетическое сознание и процесс коммунистического воспитания.— В кн.: Общественная психология и коммунистическое воспитание.— М.: Изд-во МГУ, 1967, с. 115—120; Зеленов Л. А. Методологические проблемы эстетики.— Горький, 1971, с. 50—67; Этическое и эстетическое.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1971, с. 100—107; Основы марксистско-ленинской эстетики.— М.: Мысль, 1978, с. 25—40 та ін.

Л. О. Зеленов, який вважає, що структура естетичної свідомості може бути представлена як відзеркалення структури естетичного відображення, естетичної суб'єктивації, все ж поза увагою залишає чимало важливих компонентів, як, наприклад, естетичні погляди, теорії, концепції, мистецтво. У колективній праці «Етичне і естетичне» при, здавалося б, найвдалішому аналізі естетичної свідомості за суспільним та індивідуальним рівнями, за трьома сферами (суспільна психологія як масова свідомість, ідеологія як самосвідомість суспільства, наука як визначальний духовний продукт суспільного розвитку) авторами не включається у свідомість естетичний ідеал, а індивідуальна свідомість (до речі, вдало розчленована за емоційно-вольовим і раціональним рівнями) замикається естетичним смаком. У названому посібнику з основ марксистсько-ленінської естетики головне місце відведено естетичним категоріям, які разом з іншими поняттями застосовуються для найбільш загального теоретичного тлумачення естетичних явищ дійсності та мистецтва.

Вважаємо, що структура естетичної свідомості має вивчатися як за найбільш загальними шарами, що складають її сфери, рівні, ступені, так і за тими утвореннями, що виникають у свідомості людини у процесі конкретно-почуттєвого досвіду. Вона повинна включати особисту оцінку естетичного індивідуом, передумови естетичної орієнтації, результати контакту суб'єкта з об'єктом, вираження естетичного в художній творчості та мистецтві, а також його теоретичне осмислення в теоріях і концепціях. Аналізуючи функціонування естетичних форм свідомості, треба з'ясувати ту роль, яку вона відіграє в суспільному житті, будучи зумовленою естетичними потребами суспільства.

У центрі уваги соціалістичного суспільства стоїть людина, її всебічний та гармонійний розвиток. Духовний розвиток особи передбачає наявність у неї різних естетичних потреб, інтересів та здібностей, розвинутого художнього смаку, вміння сприймати, відчувати, переживати і оцінювати красу життя та мистецтва, зіставляти явища дійсності з комуністичним естетичним ідеалом. Звідси й зростає значення формування масової естетичної свідомості, яка виражає практичні потреби людини і суспільства.

Найважливішою тенденцією розвитку естетичної свідомості на сучасному етапі є динамічний рух різних елементів її структури, їх взаємозбагачення і взаємозближення. Загалом, всі елементи свідомості всебічно розвиваються, глибше виявляють свої іманентні властивості у гармонійній єдності, у функціонуванні суспільної свідомості взагалі. Отже, йдеться про важливу загальну тенденцію зближення всіх форм суспільної свідомості.

\* \* \*

Анализ структуры эстетического сознания позволяет рассматривать его как единство идеологического и психологического, эмоционального и рационального, общественного и индивидуального.

Воплощая общую структурную картину эстетического сознания как результата эстетической деятельности, осознание эстетического отношения человека к действительности, эти элементы в своей совокупности отображают сам процесс формирования эстетического сознания.



Я. М. СТРАТИЙ

## ВЧЕННЯ ПРО ПРИЧИНИ РУХУ У ФІЛОСОФСЬКИХ КУРСАХ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ ТА СЛОВ'ЯНО-ГРЕКО-ЛАТИНСЬКОЇ АКАДЕМІЙ XVII ст.

Теоретичне мислення кожної епохи, відзначали основоположники марксизму, це конкретно-історичний продукт, що набирає «в різні часи дуже різних форм і разом з тим дуже різного змісту»<sup>1</sup>. Тому дослідження провідних філософських і природничонаукових концепцій минулого має важливе значення для розкриття специфіки і конкретних форм теоретичного освоєння світу, притаманних тій чи іншій історичній епосі, особливостей її духовної культури. Це і собі дає можливість проникнути в суть її філософського світоусвідомлення і уявлення про способи пізнання істини, виявити і розкрити методологію підходів і трактувань завдань самої філософії, яка завжди виступає духовною квінтесенцією свого часу.

Конкретно-історична своєрідність уявлень про специфіку філософсько-теоретичного опанування дійсністю, що склались у вітчизняній філософії в першій половині XVII ст., визначалась їх перехідним від середньовіччя до науки нового часу характером. Сформувавшись в період істотних зрушень у соціально-економічному базисі суспільства в умовах зародження ранньокapіталістичних відносин, ці уявлення відзначалися складністю, суперечливістю, оскільки в процесі творчого осмислення, переробки і розвитку синтезували елементи різних світоглядних систем. Філософські концепції розглядуваного періоду суперечливо поєднували безпосередньо-дослідне вивчення дійсності та її умоглядне абстрактно-логічне тлумачення, зі спробами «раціонального» обґрунтування релігійних проблем.

Розвиток ремесел і зародження мануфактурного способу виробництва дедалі більше стимулювали інтерес до адекватного пізнання світу. В середині XVII ст. вітчизняна філософська думка, відповідно до запитів суспільної практики, почала переорієнтовуватися від «богопізнання» до пізнання природи і людини. У зв'язку з цим набуває поширення, поступово утверджуючись, раціоналістичний погляд про самостійну незалежну від теології цінність філософії, посилюється тенденція до інтенсивної критичної переробки і переосмислення досягнень античної і середньовічної філософської думки. Чи не найяскравіше втілення дані тенденції знаходять у зростанні інтересу вітчизняних мислителів до натурфілософської проблематики, у поступовому відході філософів даною періоду від «авторитарної» форми мислення.

Провідні вчені Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії робили помітні спроби вийти за межі схоластичного методу з його орієнтованістю на аргументування теологічних питань, починали усвідомлювати переваги досвідного пізнання природних явищ, трактуючи останні як ланцюг самостійно діючих природних причин. Пізнання різноманітних явищ природи здійснюється, на їхню думку, за допомо-

<sup>1</sup> Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 344.

гою аналізу тих конкретних даних, які органи чуттів постачають людському розуму. Істотно важливо, що в раціональному аналізі чуттєвого досвіду визначального значення вони надавали не авторитетові, а доводам розуму і, зокрема, сумніву, який розглядався як крок до істинного знання<sup>2</sup>. «Під час диспуту,— стверджує І. Гізель,— слід звертатися не так до авторитетів, як до доводів розуму... Людський авторитет нічого не доводить... Не треба нікого любити так, щоб заради любові до нього нехтувати правдою» (І. 319).

Першими з відомих нам філософських курсів Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії, де простежується дослідження закономірностей природи у формі натурфілософської проблематики, здійснюване, з одного боку, на основі раціонального аналізу даних чуттєвого досвіду, а з другого — через теоретичне переосмислення вчення Арістотеля та провідних природничо-наукових шкіл і напрямів західноєвропейської філософії XIV ст., були філософський курс І. Гізеля, прочитаний ним протягом 1645—47 року, та анонімний курс філософії 1684 року<sup>2а</sup>. Зміст названих курсів був спрямований на розв'язання такої важливої для того часу натурфілософської проблеми, як проблема руху кинутих тіл. Розробка цієї проблеми сприяла створенню передумов для формування елементів механістичної картини світу, що значною мірою утвердилася в теоретичному мисленні у XVIII ст. і відіграла важливу роль в обґрунтуванні та зміцненні матеріалістичних тенденцій вітчизняної філософії.

У трактуванні руху викладачами Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії можна простежити дві основні тенденції. Перша, філософською основою якої було вчення неоплатонізму, пов'язана зі спробами ототожнити природу з внутрішнім принципом фізичного руху і водночас з богом. Останній, згідно з тогочасними уявленнями, діяв через цільові причини як іманентна матеріальним речам закономірність, як внутрішня мета, закон або принцип дії діючих причин, що визначав певний образ результату руху — актуалізацію, виведення з матерії тієї чи іншої форми або потрапляння тіла у його природне місце. Вітчизняні мислителі XVII ст., спираючись на панівні в античній і середньовічній філософії уявлення про рух, головну увагу зосереджували на з'ясуванні суті руху і розглядали його як завершений у собі процес, в якому відбувається зближення протилежностей: матерії і форми, кількості і якості, акту і потенції, матеріальної, формальної, цільової і діючої причин. Внесення джерела руху у світ матеріальних речей і явищ наближало притаманні даному періодові погляди філософів до ідеї саморуку. Історична обмеженість цих поглядів виявляється в тому, що визнання загальних закономірностей та зв'язків в природі здійснюється тут в теологічному плані, непослідовно.

Друга тенденція у трактуванні руху вченими Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії пов'язана з наявністю елементів дійсного світорозуміння, з трактуванням бога як першопричини і першорушії, який, вичерпавши себе актом творення, «дає можливість» вторинним або природним причинам діяти самостійно, відповідно до властивої їм закономірності. Останнє сприяло створенню концепцій, зав-

<sup>2</sup> Див.: Giesel I. *Opus totius philosophiae*.— Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр Мел, М/П 128, 323 зв. (Раніше цей філософський курс зберігався під шифром МАК/П 127) в дужках позначатимемо сторінки цієї праці, ставлячи перед тм цифрою 1).

<sup>2а</sup> Анонімний філософський курс 1684 року зберігається у відділі рукописів Бібліотеки ім. В. І. Леніна у Москві. Очевидно, цей курс був прочитаний або правив за учбовий посібник для учнів Слов'яно-греко-латинської академії в період її заснування, коли «законоспаскі школи» реорганізовувались в школу вищого типу.

дання яких полягає у поясненні механізму рухів природних тіл природними ж чинниками. Вони розробляються на основі теоретичного переосмислення аристотелівської теорії руху і природничонаукових концепцій відомого французького оккаміста Жана Бурідана та його послідовників. В руслі такого переосмислення вітчизняними мислителями XVII ст. здійснювалися спроби створення цілісної (хоча насправді вона була компромісною) концепції руху кинутих тіл, яку історики науки трактують як перехідну від динаміки Арістотеля до динаміки Галілея<sup>3</sup>.

Варто коротко розглянути історичні, концептуально-філософські передумови становлення теорії руху у вітчизняній філософії.

Проблема руху кинутих тіл була об'єктом пильної уваги вчених, починаючи від античності. Відтоді, як і пізніше (в епоху середньовіччя і в період переходу від середньовіччя до Нового часу), філософи і природодослідники намагалися з'ясувати механізм вимушених рухів, тобто встановити, з яких причин продовжують рухатися кинуті тіла після їх відокремлення від предметів, що приводять їх до руху. Поділяючи рух на природний і вимушений, а також вважаючи саморух властивістю лише наділених душею живих істот, античні мислителі, зокрема, стверджували: все, що рухається, обов'язково має рухатися чимсь іншим<sup>4</sup>. У діалозі «Тімей» Платон описав характер вихрового руху, який дістав назву «антиперістасис» (зворотний тиск)<sup>5</sup>. За допомогою цієї концепції деякі античні філософи, як свідчить Арістотель, пояснювали рух кинутих тіл. Не погоджуючись з концепцією Платона<sup>6</sup>, Арістотель створив іншу теорію, відповідно до якої кинуте тіло, відірвавшись від предмета, який його рухає, продовжує рухатися внаслідок підштовхування його середовищем, яке також прийшло до руху внаслідок поштовху. Арістотель вважав, що середовище, маючи здатність до передачі руху (таким, на його думку, виступають повітря і вода), саме зберігає отриманий від тіла, що рухає, імпульс (поштовх), а тому переносить цей імпульс на рухомий предмет<sup>7</sup>. Аристотелівської концепції руху кинутих тіл дотримувались Олександр Афродізіський (III ст. н. е.), Темістій (320—390 роки н. е.), а також значною мірою Сімпліцій (VI ст. н. е.).

У VI ст. Іоан Граматик, або Філопон, закладає основи вчення, яке всупереч Арістотелю пояснювало вимушений рух тіл їх здатністю отримувати і зберігати передану їм предметом, що рухає, кінетичну енергію (напір). У філософських трактатах середньовіччя ця здатність дістала назву «імпетус». Концепцію Філопона відродив у XIII ст. Пітер Джон Оліві<sup>8</sup>. Однак свого найбільшого поширення вона дістала у працях Жана Бурідана (1300—1358 роки). Зосередившись на розробці різноманітних філософських проблем, яка, на його думку, має здійснюватись на основі вільного і незалежного у своїх судженнях від теології людського розуму<sup>9</sup>, Бурідан піддав критиці аристотелівську теорію руху кинутих тіл і сформулював одне з найбільш ґрунтовних понять переренесансної натурфілософії — набутої сили, застосувавши до нього

<sup>3</sup> Див.: Спасский Б. И. История физики в двух частях.— М.: Изд-во Московского ун-та, 1963, ч. 1, с. 56.

<sup>4</sup> Див.: Платон. Соч. в трех томах.— М.: Мысль, 1971, т. 3, ч. 1, с. 500.

<sup>5</sup> Див.: там же, с. 525.

<sup>6</sup> Див.: Аристотель. Физика.— М.: Соцэґиз, 1937, с. 206.

<sup>7</sup> Див.: там же, с. 85.

<sup>8</sup> Див.: У и т р о у Дж. Естественная философия времени.— М.: Прогресс, 1964, с. 165.

<sup>9</sup> Див.: Filozofia polska XV wieku, Praca zbiorowa pod redakcją Ryszarda Palacza.— Warszawa.: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1972, s. 277.

той же термін «*impetus*»<sup>10</sup>. Проводячи різні досліди (Бурідан спостерігав запуснену дзигу під час обертання, рух точильного каменя, списа з гострою і тупою хвостовими частинами), він прийшов до важливого висновку, що вимушений рух тіл не відбувається внаслідок підштовхування їх навколишнім середовищем<sup>11</sup>. Цей рух, на думку Бурідана, здійснюється внаслідок застосування до рухомого тіла сили. Що ж стосується середовища, яке оточує тіло, то воно, гадає він, більше перешкоджає, ніж сприяє рухові кинутого тіла.

Вітчизняна філософська думка XVII ст. своєю розробкою проблеми руху кинутих тіл конкретизувала дійстичну ідею про самостійну, залежну від природної закономірності, а не від бога, дію вторинних причин. У викладі концепції вимушеного руху тіл учені вищої школи, як правило, поєднували традиційну аристотелівську інтерпретацію цієї проблеми зі вченням Жана Бурідана. Останньому, проте, що дуже важливо, надавалася перевага.

Поділяючи панівні для того часу уявлення, Гізель, зокрема, вважає: все, що рухається, приводиться до руху за допомогою чогось іншого, оскільки саморух властивий тільки живим істотам (I, 314). У розділі його філософського курсу «Про імпульс або про рух кинутих тіл» йдеться про «якість», що зовні приходить до рухомого тіла і надає йому руху» (I, 426 зв). З погляду Гізеля, ця якість надається предметові, який кидають, у той момент, коли він ще затримується, наприклад, рукою і потім приводиться до руху. Після того ж, як кинуте тіло, скажімо, камінь, запущений рукою, відривається від руки, він немов би набуває саморуху. Виходячи з цього, Гізель висновує, що камінь, запущений рукою, приводиться до руху «нічим іншим, як якоюсь наданою йому рушійною якістю (*qualitas motiva*)». Цю якість дістає, за переконанням Гізеля, не безпосередньо повітря, а рухоме тіло (див. I, 426 зв.). Отже, стверджуючи, що рушій надає рухомому предметові (а не навколишньому середовищу) певної сили, рушійної якості, яка зумовлює і підтримує рух тіл тоді, коли на них перестає діяти зовнішній чинник, Гізель рішуче відходить від аристотелівського трактування проблеми руху кинутих тіл.

Порівняймо його концепцію з концепцією Бурідана. «Як твердить Бурідан, рушій, приводячи до руху тіло, здатне перемішуватися, застосовує до нього якусь властиву цьому тілові рушійну силу, що діє в тому ж напрямі, в якому рушій рухає переміщене тіло. Чим скоріше рушій рухає тіло, яке переміщується, тим більшої сили воно набуває. Саме завдяки цьому камінь продовжує рухатись після того, як той, що кидає, перестає його рухати»<sup>12</sup>. Отже, Гізель, пояснюючи спосіб набуття тілом, яке переміщується, рушійної сили, що дає йому змогу здійснювати свій рух без допомоги рушій, явно надає перевагу концепції Бурідана.

Гізель доходить висновку, що певна рушійна якість, яка потенціально і природно властива схильним до природних і вимушених рухів тілам, виявляється, однак, не сама по собі, а внаслідок застосування зов-

<sup>10</sup> Див.: Курантов А. П., Стяжкин Н. И. Уильям Оккам.— М.: 1978, с. 151.

<sup>11</sup> Бурідан, зокрема, звернув увагу на те, що дзига під час обертання, як і точильний камінь, рухається, не покидаючи свого місця; спис з гострою хвостовою частиною (всупереч теорії Аристотеля, згідно з якою гостра хвостова частина списа є перешкодою для підштовхування ратища повітрям) летить так само добре, як і з тупою. Див.: Дорфман Я. Г. Всемирная история физики с древнейших времен до конца XVIII века.— М.: Наука, 1974, с. 102.

<sup>12</sup> Moody E. A., Clagett M. The Medieval Science of Weights, p. 534—535.— Цит. за: Дорфман Я. Г. Згадана праця, с. 103

нішньої сили, яка приходить від предметів, що рухають. Отже, він вважає, що рушійна сила, з одного боку, зовні приходить до тіла в стані руху від предмета, що його рухає, а з другого — вона немов потенціально присутня у схильних до різних рухів тілах. Завдяки цій присутності, точніше, потенціальній схильності здатних до руху тіл приймати і зберігати застосовану до них силу, рух триває і після того, як не існує вже впливу зовнішнього чинника.

Аналогічну по суті інтерпретацію проблеми руху кинутих тіл бачимо в анонімному курсі філософії 1684 року, де надається вирішального значення буріданівському вченню. «Загальновідомо,— зауважує анонімний автор,— що рух кинутих (тіл). виникає внаслідок наданої якості, або напору, який кидаюче тіло впроваджує в тіло кинуте. Останнє рухається безпосередньо і само по собі завдяки напору, впровадженого в нього кидаючим тілом»<sup>13</sup>. Подібно до Гізеля, анонімний автор визначає «імпетус» як рушійну якість, притаманну тілові в процесі локального руху (II, 355) і вважає, що вона надається предметові, що перебуває в русі, в момент його зіткнення з тілом, яке його рухає, стає для цього предмета внутрішньою силою, яка й забезпечує його саморух.

Як і Гізель, анонімний автор дотримується тієї думки, що в процесі механічної взаємодії різних тіл одне тіло кидає або штовхає інше тіло, надаючи йому рушійної сили, під дією якої воно здійснює рух у тому або іншому напрямку. Ця рушійна сила, прийшовши до схильного до різних рухів тіла від зовнішнього чинника, після його відокремлення від останнього, стає внутрішньою силою тіла, яка зумовлює продовження і зберігання його руху. Наведені моменти в концепціях руху кинутих тіл свідчать про прагнення їх авторів розкрити внутрішню основу руху тіл, яка опосередковує зовнішні впливи. Цим намаганням відповідає диференціація рушійної сили на зовнішню або актуальну, що приходить до тіла, яке рухається, внаслідок впливу на нього інших предметів, і внутрішню або потенціальну, що існує у кожному здатному до різних рухів тілі як його внутрішня схильність до цих рухів. Ця концепція важлива тим, що започатковує «роздвоєння поняття сили, як, з одного боку, чогось зовнішнього, щодо тіла, яке рухається (те, що згодом у Ньютона дістало назву сили), з другого боку,— чогось такого, яке міститься в самому тілі під час його руху) що пізніше в Декарта називалося кількістю руху, а у Лейбніца — живою силою»<sup>14</sup>.

Теорія причин руху (найчастіше її компромісна модель) була поширена в XV ст. серед учених Краківського університету<sup>15</sup>. Прихильниками поглядів Бурідана стосовно проблеми руху кинутих тіл були такі польські вчені, як Ян Існер і Анджей Венжик. Вони, зокрема, заперечували як платонівську концепцію «антиперістасису», так і аристотелівську теорію передачі сили кинутому тілу середовищем, приведеним до руху і вважали, що імпетус становить певну рушійну якість, яка зовні приходить до рухомого тіла і стає його внутрішньою силою, зумовлюючи прискорений рух<sup>16</sup>. Учення про імпетус було також невід'ємною частиною литовських філософських курсів XVI—XVIII ст.<sup>17</sup>. Натурфіло-

<sup>13</sup> *Philosophia naturalis seu tractatus in octo libros de Phisico Aristotelis... anno 1684.*— Відділ рукописів БІЛ, шифр. Ін. 2131, фонд. 288, с. 355. (Далі в дужках позначатимемо сторінки цієї праці, ставлячи перед тим цифру II).

<sup>14</sup> С п а с с к и й Б. И. Цит. праця, с. 56.

<sup>15</sup> Див.: M a r k o w s k i M. *Burydanizm w Polsce w okresie przedkopernikańskim*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1971.

<sup>16</sup> Див.: *Filozofia polska XV wieku*. Praca zbiorowa., s. 348—349.

<sup>17</sup> Див.: П л е ч к а й т и с Р. *Философия в учебных заведениях Литвы в XVI—XVIII вв.*: Автореф. дисс. д-ра филос. наук.— Вильнюс, 1968, с. 27.

софські концепції, поширені в учбових закладах Польщі і Литви, безперечно, були відомі вітчизняним ученим XVII ст. і мали на них певний вплив.

Гізель намагався також пояснити явище прискорення, зростання швидкості. У цьому поясненні він прагне об'єднати аристотелівську і буріданівську інтерпретації причини руху тіл. Проте, вважаючи, що зовнішнє середовище сприяє рухові кинутих тіл, Гізель, на відміну від Арістотеля, не надає йому вирішального значення. Повітря не переносить на предмет, який рухається, отриманий від спричинювача руху імпульс і не зберігає його, як твердив Арістотель, воно лише, гадає Гізель, сприяє збільшенню швидкості кинутих тіл. Звідси ж водночас випливає, що саме повітря приходить до руху під дією того самого, наданого не йому, як думав Арістотель, а рухомому предметові, імпульсу. Дія цього імпульсу на навколишнє матеріальне середовище починається з моменту руху кинутого тіла, яке і передає повітрю, а не повітря йому, отриманий від рушія імпульс.

Компромісні концепції руху кинутих тіл були поширені серед учених Краківського університету в другій половині XV ст. Ян з Глогова вважав, що сила, яка викликає вимушений рух кинутих тіл, з одного боку, діє у формі імпетус, а з другого боку, перебуває в повітрі<sup>18</sup>. Томіст Михайло Фалькенер з Вроцлава був схильний дотримуватися традиційної інтерпретації цієї проблеми. Він, зокрема, вважав, що в русі кинутих тіл визначальну роль відіграє зовнішнє середовище, яке переносить імпетус на тіло<sup>19</sup>.

Іншими вченими, на противагу цьому, розроблялися концепції, в яких взаємодія рухомих тіл з навколишнім матеріальним середовищем зводилася до того, що середовище розглядалося як таке, яке чинить опір рухові кинутих тіл (прикладом може бути концепція Бенедикта Гессе з Кракова)<sup>20</sup>. Так само оцінював значення матеріального середовища відомий італійський учений XVI ст. Дж. Бенедетті. Він стверджував, що «кинутий камінь скоріше затримується, ніж підштовхується вперед повітрям, і що рух каменя після того, як він відокремився від руки, яка його кидає, залежить від певної рвучкості, наданої йому початковою силою»<sup>21</sup>. Гізель також певною мірою враховував опір повітря руху кинутого тіла. Однак він, намагаючись узгодити буріданівську концепцію з аристотелівською, вважав за потрібне підкреслити вплив навколишнього середовища на набуття тілом прискорення.

Таку ж компромісну концепцію руху кинутого тіла ми спостерігаємо і в філософському курсі 1684 року. Анонімний автор прямо вказує на значення опору середовища під час руху кинутого тіла і вважає, що він тим більший, чим більша густина середовища, в якому здійснюється рух.

Викликає інтерес також пояснення Гізелем і анонімним автором природного руху тіл зверху вниз. «Протилежне виявляється в природному русі тяжких і легких тіл. Їх рух є швидшим наприкінці, ніж на середині шляху і так само він є швидшим на середині, ніж на початку,— стверджує І. Гізель.— Причиною цього є те, що рушійна якість, тобто тяжкість не зменшується, навіть звідкись поступово стає більшим коливання середовища» (I, 427). Докладнішим є пояснення природного

<sup>18</sup> Див.: *Filozofia polska XV wieku. Praca zbiorowa...*, s. 355.

<sup>19</sup> Див.: там же.

<sup>20</sup> Див.: там же, с. 350.

<sup>21</sup> Цит. за: Розенбергер Ф. *История физики, часть первая.*— М.— Л., Государственное технико-теоретическое изд-во, 1934, с. 132.

руху в філософському курсі 1684 року: «Природний рух тіла, джерелом якого (руху.—Я. С.) є тяжкість або легкість, тому відбувається з більшою швидкістю наприкінці, ніж на початку або на середині, що тяжкість цього самого тіла в процесі руху утворює в ньому напір, який далі разом з тяжкістю переходить у рух, що внаслідок цього прискорюється, оскільки виникає від потужнішого чинника» (II, 356). Отже, якщо Гізель, пояснюючи це явище, обмежується констатацією того факту, що тіло в процесі природного руху збільшує свою швидкість наприкінці руху під дією рушійної якості, яка з якихось причин підсилюється, анонімний автор прагне точніше його обґрунтувати. Причину зростання рушійної сили наприкінці природного руху він вбачає в утворенні в тілі під час руху, крім природного, ще додаткового імпульсу. Отже, і Гізель, і анонімний автор пояснюють зростання швидкості руху падаючих тіл не наближенням їх до свого «природного місця», як думав Арістотель і його послідовники, а подібно до Бурідана<sup>22</sup>, вважають, що під час падіння тіл до їх природної ваги додається рушійна сила, викликана їх природною тяжкістю і збільшувана внаслідок наближення до предметів, на які вони падають. Цей поштовх і є причиною виникнення неперервно прискореного руху.

Розробка теорії імпетус мала велике наукове значення. В XV ст. її конкретизував Н. Кузанський у своєму творі «Діалог про гру кулі» («De ludo globi»), після цього її розвивав Леонардо да Вінчі.

Вчення про причини руху можна розглядати як першу спробу підійти до пояснення (безперечно, в межах наявного конкретно-історичного концептуального фонду теоретизування) інерційного руху тіла. Дж. Уітроу важка її «невиразним передбаченням ньютонівського принципу інерції»<sup>23</sup>. Такої ж думки дотримуються Б. І. Спаський<sup>24</sup> і В. В. Соколов<sup>25</sup>. (Хоча деякі вчені, зокрема, В. П. Зубов вважають такий погляд безпідставним.)<sup>26</sup>

Відкриття і загальнотеоретичне формування принципу інерції руху належить Галілею. Саме він, захищаючи Коперникові погляди на світобудову, проникнув у суть перипатетичних міркувань, виявив їх раціональне зерно і знайшов спосіб взаємоперетворення цих двох типів мислення, що привело його до обґрунтування нового методу наукового пізнання<sup>27</sup>. Поставивши предмет свого дослідження у неприродні умови, коли рух є ні «природним», ні «вимушеним» (таким є рух абсолютно круглої кулі по твердій і гладкій, як дзеркало, площині), або коли один різновид руху переходить в інший під дією наданого тілові імпульсу, Галілей у своїх експериментах з похилими площинами абстрагувався від опору повітря і звів усі перешкоди руху до єдиного і контрольованого чинника — кута нахилу. Це допомогло йому сформулювати основний закон «механізму» передачі імпульсу — закон збереження імпульсу і відкрити принцип інерції, що лежить в основі цього закону. Пізніше, в процесі глибшого дослідження руху кинутого тіла Галілей розглянув також і вплив опору повітря. Він зокрема, прийшов до висновку, що тіло під час свого прямолінійного руху по горизонтальній площині прагне

<sup>22</sup> Див.: Зубов В. П. Физические идеи средневековья.— Очерки развития основных физических идей.— М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959, с. 127.

<sup>23</sup> Уитроу Дж. Цит. праця, с. 165.

<sup>24</sup> Див.: Спасский Б. И. Цит. праця, с. 55.

<sup>25</sup> Див.: Соколов В. В. Средневековая философия.— М.: Высшая школа, 1979, с. 420.

<sup>26</sup> Див.: Зубов В. П. Цит. праця, с. 128.

<sup>27</sup> Див.: Ахутин А. В. История принципов физического эксперимента. От античности до XVII в.— М.: Наука, 1976, с. 200--204.

зберегти свою швидкість і напрямок, але змінює їх під впливом опору повітря і тертя об площину<sup>28</sup>.

Уявлення про самостійну, незалежну від бога дію вторинних причин і природну закономірність цієї дії розробляли також Г. Кониський та Ф. Прокопович. Кониський, зокрема, характеризує причини руху, застосовує вже такі поняття, як «кількість руху», «пружність», «сила тяжіння»<sup>29</sup>. Прокопович у своєму викладі концепції руху кинутих тіл найбільшу увагу зосереджує на вазі і тяжінні. Останнє він розуміє як внутрішню силу, джерелом якої є густина тіла. Проте, не маючи засобів і даних для того, щоб осмислити таке явище, як тяжіння, Прокопович, пояснюючи його, схилився до вчення Декарта, який, виходячи з принципу близькодії, неодмінною умовою будь-якої дії вважав контакт.

Дещо пізніше ці ідеї всебічно розвивав М. В. Ломоносов. Розглядаючи проблеми інертної маси, кількості і міри руху, спираючись на положення про те, що «тіла приводяться до руху лише одним штовханням»<sup>30</sup>, він обгрунтовував ударну теорію тяжіння і тим самим продовжив дослідження проблем руху в історії вітчизняної філософської та природничонаукової думки.

Історична обмеженість, суперечливість і непослідовність підходів учених Києво-Могилянської та Слов'яно-греко-латинської академії до осмислення проблеми руху кинутих тіл впливали з рівня розвитку вітчизняної філософсько-наукової культури, характерною ознакою якого було прагнення поєднати дослідне пізнання природних явищ, яке утверджувалось в науці під впливом запитів суспільної практики, з умоглядно-спекулятивним конструюванням зв'язків природного універсуму, що зумовлювалось значним ідеологічним впливом релігії, духовною спадщиною середньовічної схоластики. Такий двоїстий, компромісно-непослідовний підхід до розв'язання проблем механіки природного руху гальмував перенесення виявлених закономірностей з земних на небесні тіла, що сприяло б утвердженню фізичної однорідності Всесвіту і подоланню в науці релігійної віри в божественне провидіння.

Водночас, незважаючи на релігійні компроміси, розробка вітчизняною теоретичною думкою XVII ст. теорії імпетусу мала важливе світоглядно-наукове значення. Действично пояснюючи причини руху природних тіл і відводячи при цьому вирішальну роль природним же факторам, вітчизняні мислителі наближались в ряді моментів до розуміння інерційної природи руху тіл. Цим вони готували ґрунт для утвердження елементів механістичної картини світу, прокладаючи шлях в складних умовах засилля релігійного світогляду до науково-теоретичної розробки проблем руху у вітчизняній філософії.

Нижче подаємо в перекладі з латинської мови уривки з праці І. Гізеля «Твір про всю філософію» та з «Анонімного курсу філософії» 1684 р.

<sup>28</sup> Див.: Спасский Б. И. Цит. праця, с. 70.

<sup>29</sup> Див.: Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII—начала XVIII в.— К.: Наук. думка, 1978, с. 70.

<sup>30</sup> Ломоносов М. В. Избр. филос. произведения.— М.: Госполитиздат, 1950, с. 103.



ІНОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ

ТВІР ПРО ВСЮ ФІЛОСОФІЮ<sup>31</sup>

## Шостий розділ

426 Про поштовх і рух кинутих тіл.//

426 зв. По-перше, висловлюється сумнів стосовно того, що являє собою поштовх (impulsus), або напір (impetus). І водночас дається визначення, що він є якістю, яка зовні приходить до рухомого (тіла) і надає (йому) руху. Але чому цей напір є необхідним? Для цього існує очевидне обгрунтування. Адже ніщо не рухається самим собою: камінь, кинутий рукою, не більше рухається за допомогою руки, ніж за допомогою самого себе. Отже, він здійснює свій рух завдяки чомусь іншому. І напевно, воно являє собою не що інше, як якість надану йому рушійну якість (qualitas motiva). Ця якість називається поштовхом, наданням не безпосередньо повітря, а рухомому тілу.

По-друге, висловлюється сумнів щодо того, в який проміжок часу виникає напір. І при цьому визначається, що він утворюється тоді, коли кинуте тіло ще затримується рукою, а потім кидається. Виникає ж напір так, як це відбувається з природними акциденціями, тобто він виводиться з потенції суб'єкта. Адже, як субстанціальна форма виводиться з потенції матерії, так і акцидентальна форма виводиться з потенції свого суб'єкта. Тому напір також виводиться з потенції суб'єкта, тобто речі, в якій він укорінюється. Ця річ є самим рухомим. Наприклад, поки камінь рухається у повітрі вгору, напір, виведений з потенції суб'єкта, тобто з самого каменя, рухає у свою чергу, його самого.

По-третє, висловлюється сумнів стосовно того, що є причиною поштовху. І визначається, що існує інструментальна причина руху кинутих тіл. Водиться, те, що займає місце другого у дії, є тільки його інструментальною причиною. Але поштовх посідає місце іншого, а саме місце кидаючого тіла (proziens). Менший засновок розкривається, адже поштовх робить те, що робить це тіло, якщо воно є в наявності. Проте кидаюче тіло, якби було наявним, рухало б камінь і без поштовху. Отже, коли кидаюче тіло відсутнє, поштовх робить те, що зробило б, якби було наявне, саме кидаюче тіло. Доводиться, по-друге. Інструментом називається те, що не діє за допомогою власної сили. А поштовх рухає камінь силою кидаючого тіла. Отже, він є інструментальною причиною вимушеного руху каменя.

427 По-четверте, висловлюється сумнів щодо того, чому рух кинутих тіл є швидшим на середині, ніж на початку або наприкінці. Це звичайно доводиться на досвіді. Адже ми бачимо, що кинутий камінь менше шкодить, якщо він вдаряє на початку руху, ніж через деякий час. З цієї ж причини// військові металеві снаряди, запущені з занадто близької віддалі до укріплень, вдаряють по них з меншою силою. І визначається, що причиною виникнення більшої швидкості через деякий час після початку руху кинутих тіл є коливання середовища, через яке здійснюється рух. Відомо, що кинуте тіло рухається через середовище, а саме через повітря, яке при цьому спочатку легко коливається, а дещо пізніше через середовище, сильно приведені до руху біля тієї частини, в яку вдаряється саме кинуте тіло. Адже тоді, коли починає рухатися перша частина повітря, вона вдаряє ту, яка перебуває напроти неї, а ця, приведена до руху, рухає наступну та ін. З цього випливає, що частини повітря, які мало поділяти кинуте тіло, були спричинені до руху і зазнали поштовху раніше, ніж їх досягло кинуте ті-

<sup>31</sup> Giesel Innocentius. Opus totius philosophiae. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр. Мел, М/П 128.

ло. Тому воно не прагне, як на початку, здійснити поділ і викликати рух у частинах середовища. Це і є причиною його більш швидкого руху.

Протилежне виявляється в природному русі тяжких і легких тіл. Їх рух є швидшим наприкінці, ніж на середині шляху і так само він є швидшим на середині, ніж на початку. Причиною цього є те, що рушійна якість, тобто тяжкість, не зменшується, навіть звідкись поступово стає більшим коливання середовища.

#### АНОНІМНИЙ КУРС ФІЛОСОФІЇ

### ПРИРОДНИЧА ФІЛОСОФІЯ АБО ТРАКТАТ У ВОСЬМИ КНИГАХ З ФІЗИКИ АРИСТОТЕЛЯ<sup>32</sup>

#### Третій розділ

#### 353 Що є причиною руху кинутих тіл?

354 зв. Тіла, що приводяться до руху природним способом, рухаються завдяки внутрішньому принципові. Так, наприклад, вогонь і повітря піднімаються вгору внаслідок легкості; вода, земля, каміння та інші падають вниз з причини тяжкості. Нас і цікавить насамперед питання про вимушений рух//: як кидають вгору камінь чи іншу тяжку річ, або завдяки чому він здійснює обертальний рух над землею, — чи рухаються вони, як прийнято вважати, за допомогою поштовху, викликаного в них тим, хто кидає, або інакше.

По-перше. Не підлягає сумніву, що той, хто кидає предмет, не є безпосередньо сам по собі причиною того руху, за допомогою якого рухається кинуте тіло, коли воно вже відокремилось від того, хто кидає предмет. Правильно, оскільки після першого утворення руху він віддаляється від кинутого тіла, а також тому, що кинутий камінь після застосування до нього сили, яка забезпечує його спрямований догори рух, не продовжує цей рух в тому самому напрямку.

По-друге, не підлягає сумніву, що середовище сприяє рухові кинутих тіл. Чим рідшим є середовище, тим швидше здійснюється в ньому рух, бо чим воно є рідшим, тим менше воно протидіє застосованій рушійній силі, яка рухає кинуте тіло, а чим воно є гущішим, тим більший опір чинить воно цій самій силі. З цього випливає, що повільніше рухаються кинуті тіла у воді, ніж у повітрі. Однак це сприяння є негативним (рідке середовище не такою мірою протидіє кинутому тілові), а не позитивним, яке ефективно прилучається до цього руху. А тому стверджую, по-перше, кинуті тіла не приводяться до руху за допомогою середовища, в якому вони рухаються. Це міркування суперечить Аверроесу, Темістію, Сімпліцію, думку яких обстоює Пареній. Доводиться. По-перше, якби кинуті тіла рухалися за допомогою середовища, то всі тіла однакової ваги і форми в тому самому повітрі рухалися б з однаковою швидкістю. Адже в усіх була б та сама причина руху і однаковий спосіб її зв'язку з тілом. Але це не підтверджується досвідом: швидше рухається в тому самому повітрі стріла, випущена з лука, ніж стріла, дуже подібна до попередньої, але кинута рукою. Тому кинуті тіла не приводяться до руху середовищем.

По-друге. Якби повітря рухало, наприклад, камінь, який кидають, то воно рухало б або те повітря, що міститься попереду, або те, що ззаду, тобто те, яке перебуває за кинутим тілом. Проте воно не може рухати ні одне, ні друге. Отже, це виключається стосовно першого постулату. Адже повітря, яке міститься попереду, може скоріше протидіяти кинутому каменю і перешкоджати його рухові. Стосовно другого твердження доводиться: по-

<sup>32</sup> Philosophia naturalis seu tractatus in octo libros de Phisico Aristotelis... anno 1684.— Відділ рукописів БІЛ. Шифр Ин. 2131, фонд. 288.

вітря, яке є ззаду, настільки було б причиною руху для кинутого тіла, наскільки воно, рухаючись до місця, яке вивільнюється каменем, в процесі руху виштовхувало б уперед сам камінь. Однак цього не можна ствердити. Отже, більший засновок заперечується. Менший доводиться. Оскільки ззаду, перед повітрям стоїть не що інше, як те, що займає місце, яке вивільнює камінь, що просувається вперед, то повітря ніяк не виштовхує камінь. Водночас неймовірно, щоб повітря була властива така сила, яка б виштовхувала камінь або кулю, кинуту металюною машиною, утримувала б її в своєму середовищі у всякому положенні і не допускала її падіння вниз. З цього випливає, що для того, щоб повітря виштовхувало камінь або кулю, воно саме повинне було б енергійно рухатися в напрямку до тої межі, до якої просувається камінь або куля. Але неможливо виявити причину, яка пояснювала б цей рух повітря.

По-третє. Якщо б хтось, перебуваючи у приміщенні, закритому з усіх боків, викинув би стрілу через дуже вузький отвір, вона вилетить якнайдалі. Але через дуже вузький отвір, яким обмежується вплив середовища і з якого вийшла стріла, повітря ледве може проникати. Виходячи з цього, ми стверджуємо, що найбільше коливання здійснюється або попереду, або з боку летючої стріли. Хто може повірити, що це слабке, покірне стрілі повітря не повинне приводитися до руху? Однак при цьому стріла переміщається на велику віддаль. Отже, вона не спричинюється до руху за допомогою повітря.

По-четверте, якби кинуті тіла рухалися за допомогою середовища, то камінь, кинутий догори, досяг би самого неба і не припинив би на певній віддалі свого спрямованого вверх руху. Повітря властива однакова сила як наприкінці руху, спрямованого на підштовхування каменя догори, так в його середині, оскільки камінь, постійно піднімаючись вгору, залишає після себе простір, який має бути зайнятий повітрям. Отже, частини повітря, постійно підносячись // під час відштовхування до цього залишеного простору, рухатимуть камінь вверх, поки він не дійде до неба або до якогось іншого твердого тіла, яке зупинить цей рух.

По-друге, стверджую. Загальновідомо, що рух кинутих тіл виникає внаслідок надання якості, або поштовху кинутому тілу. Правильно, тому що нічим, крім як за допомогою поштовху, не можна пояснити утворення цього вимушеного руху: ні тим, що кидає, ні середовищем, як було доведено, ні самим кинутим (тілом), бо камінь, кинутий, наприклад, вверх, не може бути причиною цього руху, оскільки для нього самого він є вимушений. Отже, напрошується висновок, що кинуте (тіло) рухається безпосередньо і само по собі завдяки напору, наданим йому кидальним тілом.

Ті скажеш, що рух кинутих тіл є для них вимушеним. А якби вони рухалися завдяки поштовху, він не був би вимушеним. Отже, менший засновок доводиться. Якби (кинута тіла) просувалося завдяки внутрішньому принципу, тобто наданій якості, яка є внутрішньою щодо самого кинутого (тіла), то рух не був би вимушеним. Адже рух, який виникає від внутрішнього принципу, не є вимушеним. (Цей рух) виникав би від внутрішнього принципу, що має вимушений характер.

Зауважмо, крім того, й інше: як сама якість має вимушений характер, так і рух, що виникає завдяки їй, є вимушеним, в усякому разі опосередковано, оскільки походить від зовнішнього принципу, який нічого не приєднує до того, що приймає на себе його дію. З цього випливає: подібно до того, як рух свинцевої кулі був би вимушеним, якби вона рухалася вверх внаслідок легкості, якою наділив би її бог, так і в цьому випадку. Тому вимушений рух визначається так: він, безперечно є тим, принцип якого міститься зовні, нічого не додає тому, що зазнає на собі його дію; він вводить відповідно до принципу або опосередковано, або безпосередньо.

Що стосується руху, за допомогою якого тіла тягнуть, переносять, возять, тощо, то він, треба думати, утворюється безпосередньо тим, хто тягне, переносить, везе та ін. Для такого твердження є всі підстави, адже ці чинники, які здійснюють дії тягнення, перенесення тощо, мають силу для безпосереднього утворення руху в суб'єкті, від них відокремленого і достатньою мірою з ним з'єднані. Отже, він утворюється ними безпосередньо і сам по собі. Щодо другого погляду, згідно з яким вони пов'язані між собою дотиком або опосередкованим або безпосереднім, антецедент можна довести. Стосовно першого погляду, то безпідставно стверджувати, що, коли я рухаю, наприклад, книжку, взявши її рукою, цей рух книжки не спричинюється мною безпосередньо, що якщо виникає, він має безпосередньо утворюючу силу руху. Можна також сказати, що коли рух тягнення стає прискореним, він утворюється завдяки цій наданій тілу, яке тягнеться, якості. Остання виявляється так: якщо хтось, біжучи швидше, тягне за собою колісницю або якусь зовні прив'язану кулю і після цього раптово зупиниться, то ця куля або колісниця продовжуватиме рухатися в тому ж напрямку, в якому вона рухалась би раніше, оскільки рух виникає не інакше, як від поштовху, наданого цій кулі або колісниці завдяки розумові.

Зі сказаного також випливає, що рух, спрямований на просування вперед виникає безпосередньо від самої душі, оскільки вона має здатність для його безпосереднього утворення і достатньою мірою пов'язана з суб'єктом через поєднання.

#### Четвертий розділ

##### Розгляд природи поштовху

Поштовх може бути визначений як рушійна якість тіла під час локального руху, сама по собі в першому акті не обмежена різновидом цього руху. До речі, рушійна якість тіла під час локального руху відповідає поштовхові, викликаному тяжкістю або легкістю. Останні також є рушійними якостями у локальному русі. Однак він відрізняється від них тим, що вони обмежені у першому акті до певного руху. Адже тяжкість спрямовує вниз, а легкість — вверх. Натомість поштовх не є обмеженим. З другого боку, ця якість, або поштовх, відрізняється від властивої тваринам потенції саморуку, яка не є якістю, бо ідентифікується з душею. Далі він необмежений у першому акті, оскільки утворює рух скоріше вверх, ніж вниз, скоріше, прямий, ніж викривлений або круговий // та ін. Він обмежується зовнішнім чинником, тобто тим (тілом), яке спричинює поштовх, оскільки не викликає сумніву, що чинник тоді, коли дає тілу поштовх, рухається швидше в цей, ніж у той або інший бік. Обмежується також тілом, що протидіє і заважає (рухомому тілу досягти) тої межі, для (досягнення) якої поштовх спочатку був наданий тілом, яке його застосовувало. Таке ж відбувається з кинутим м'ячем, коли він відскакує від стіни, на яку його кидають.

Що стосується цього визначення поштовху, зверни увагу на те, що воно відповідає не тільки поштовхові, утвореному від зовнішнього чинника, який є в наявності в кинутому камені або запущеній кулі, а також поштовхові, утвореному внутрішнім чинником. Адже, згідно з загальноприйнятим поглядом, природний рух тіл, джерелом якого є тяжкість або легкість, тому відбувається з більшою швидкістю наприкінці, ніж на початку або на середині, що тяжкість цього самого тіла в процесі руху утворює в ньому напір, який далі разом з тяжкістю переходить у рух, що внаслідок цього прискорюється, оскільки виникає від потужнішого чинника.

З цього випливає: по-перше, не кожен поштовх є вимушеним для тіла, оскільки не кожен поштовх спричинюється зовнішнім принципом, який

нічого не привносить тому, якому він надається. Адже, загальновідомо, що існує такий поштовх, який виникає від внутрішнього принципу.

По-друге, напір не розрізняється через те, що він походить від тяжкості або легкості, бо вони спричинюються внутрішнім принципом тоді, як напір викликається зовнішнім. Проте відповідним чином пояснюється і протилежне. Як було сказано, тяжкість і легкість, крім усього, насправді утворюються зовнішньою причиною, що виявляється тоді, коли вода розсіюється внаслідок виникнення пари, яка піднімається ввєрх.

У зв'язку з цим звичайно виникає питання: як утворюється поштовх — послідовно чи миттєво, одночасно, завдяки локальному рухові, чи ні?

Щоб пояснити ці питання, стверджую. По-перше, поштовх часто утворюється одночасно. Це правильно, оскільки якість, яка не є протилежною, утворюється миттєво, як буває під час утворення світла і відображених видів. Отже, так само і поштовх, оскільки він сам не містить протилежного. Далі, якби він утворювався послідовно, то, треба думати, спочатку (утворювався б) перший, потім другий, третій хід. Тоді поки утворився б другий хід, перший хід, вже утворений, рухав би тіло: і хоча він міг би бути достатнім для утворення руху і ніщо не перешкоджало б його дієвості, він постійно діяв би як необхідна причина. Але, якщо так вважати, то всі інші ходи не могли б утворюватися, оскільки вони повинні були б надаватися суб'єкту чинником, віддаленим від нього, що природно не може статися.

Я сказав, що часто він утворюється миттєво (проте послідовно він утворюється випадково), тобто тоді, коли причина, яка викликає його, діє послідовно і утворює його завдяки локальному рухові. Прикладом такого утворення поштовху може бути послідовне підштовхування кимось човна у воді або каменя на столі.

По-друге. Для утворення поштовху не завжди є необхідним локальний рух для речі, що спричинює поштовх. Доводиться за допомогою досвіду. Стосовно магніта і янтаря це загальновідомо: коли перший або другий притягує залізо, то і той і той явно спричинюють в залізі поштовх без локального руху. Отже, щоб викликати поштовх, локальний рух потрібен лише тоді, коли поштовх спричинюється завдяки рушійній силі тіла, яка його застосовує, як це спостерігається, коли ми утворюємо поштовх. Зауваж, однак, що поштовх, викликаний нами, і поштовх, викликаний магнітом і янтарею, відрізняються один від одного, оскільки вони спричинюються не однаковими тілами //.

Загалом, поштовх утворюється одночасно в усіх частинах суб'єкта, які перебувають у сфері дії чинника, подібно до того, як світло утворюється одночасно в усіх частинах суб'єкта, які містяться у сфері дії світлоносного чинника

*Переклад з латинської  
Я. М. СТРАТІЙ*

м. В. КАШУБА

## ВІТЧИЗНЯНІ ЕТИЧНІ ВЧЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ

Києво-Могилянська академія — вищий учбовий заклад XVII—XVIII ст., важливий центр наукового життя — відіграла значну роль в ідейній боротьбі того періоду і зробила вагомий внесок у культуру російського, українського і білоруського народів. Дослідження теоретичної спадщини

її діячів збагачує наші уявлення про розвиток вітчизняної філософії. У цій спадщині відобразився процес поглиблення кризи феодального світорозуміння та зародження елементів нових ідей, які створювали передумови для переходу до вищих ступенів філософського мислення. Особливо виразно позначився цей процес на філософському курсі Г. Кониського — професора Києво-Могилянської академії, який викладав філософію в 1747—1751 роках і увійшов в історію академії як «останній аристотелік», а водночас і як прихильник ідей Декарта й усієї філософії Нового часу. Велика увага в курсі Кониського приділяється, зокрема, етичній проблематиці.

Як свідчать збережені пам'ятки історії вітчизняної філософської думки (йдеться про рукописні записи курсів, що читалися у Києво-Могилянській, Московській слов'яно-греко-латинській та Віленській академіях) у XVII — на початку XVIII ст. етика не була обов'язковою частиною філософського курсу. В XVII ст. етичні проблеми викладаються разом з проблемами теології, а також логіки, натурфілософії. Лише в першій половині XVIII ст. у записках курсів Ф. Прокоповича, І. Маткевича, С. Калиновського, С. Кулябки, Г. Кониського знаходимо вже окремі розділи — «Моральна філософія, або етика». Зосередження певної уваги на розробці етичної проблематики і характер трактування етики як теорії індивідуальної поведінки зумовлювались змінами в тогочасному суспільному житті. Адже «люди,— як підкреслював Ф. Енгельс,— свідомо чи несвідомо, черпають свої моральні погляди кінець кінцем з практичних відносин, на яких ґрунтується їх класове становище, тобто з економічних відносин, в яких відбувається виробництво і обмін»<sup>1</sup>.

XVII—перша половина XVIII ст. в історії нашої країни характеризуються дальшим зміцненням економічних і політичних позицій ранньобуржуазних елементів, що виникали в надрах феодального ладу. Зумовлене цим загострення соціальних суперечностей призводить до переосмислення ідеалів християнської етики, що знецінювали розум людини, нехтували земним життям з його радощами й насолодами, проповідували аскетизм і зречення від земних благ. Це був час, коли, за характеристикою відомого радянського дослідника І. М. Голенищева-Кутузова, «від берегів Адріатики до Балтики, від Праги до Вільно відбувався процес засвоєння і переробки гуманістичних ідей, не менш значний, ніж у Західній Європі»<sup>2</sup>. За таких умов у вітчизняній філософії XVII—XVIII ст. і зростає питома вага етико-політичних учень.

Відкриття в галузі фізики й астрономії, поступове визволення філософських досліджень з-під впливу релігії, звернення філософії до питань природничих наук, посилення її зв'язку з соціальними рухами зумовлюють погляд на людину як на тіло, річ, що існує поряд з іншими природними речами. Завдяки цьому у філософії помітніші мотиви переосмислення уявлень про бога як про джерело моральних приписів і норм. Гуго Гроцій розмежовує божественне і природне право. Спіноза ототожнює бога з природою і цим позбавляє його самостійного буття. Спостерігається відхід від традиційного протиставлення ідеалу дійсності.

Обстоюваний фізикою Нового часу погляд, згідно з яким в природі все відбувається внаслідок природної необхідності, переноситься в сферу етики: моральний світ розглядається каузально. Вже мислителі доби Відродження обґрунтовують потребу повернутися до природи, прак-

<sup>1</sup> Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Ф. Енгельс. Твори, т. 20, с. 90.

<sup>2</sup> Голенищев-Кутузов І. Н. Ренессансные литературы Западной и Восточной Европы (сопоставительный обзор).— В кн.: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967, с. 258.

тичного життя. Це спрямування дістає дальший розвиток у філософії Нового часу.

Раціоналістична мораль, яку слідом за діячами епохи Відродження проповідують філософи Нового часу, бере свій початок в етичному вченні Аристотеля. Його етика стосується головним чином потреб практичного життя, окремих учинків і дій, що зумовлені цими потребами, і тому має досвідний характер. Приступаючи до розгляду тієї чи іншої етичної проблеми, Аристотель намагається спершу показати важливість, значущість її розв'язання для практичного життя. Згідно з Стагіритом, лише земне життя має цінність як істинне буття; критерієм моральних учинків є здоровий глузд розсудливої людини. Таке вчення було співзвучним з інтересами філософії Нового часу.

Інтерес до земних цінностей, до практичного життя характерний для світорозуміння панівного в епоху Відродження, Реформації, а особливо Нового часу, у вітчизняній суспільно-політичній думці XVII — першої половини XVIII ст. детермінується ще й умовами боротьби проти католицької експансії, унії, загарбницьких планів Ватикану щодо східнослов'янських земель. Це посилювало сумніви в релігійних постулатах. Загострення цього процесу сприяв і розкол православної церкви в Росії. Підірвалися підвалини віри, знецінювалися феодальні та релігійні цінності. Не випадково еретичні рухи, пов'язані з вимогою раціонального тлумачення Святого письма, набирають такого широкого розмаху в XVI—XVII ст. як у Великому князівстві Литовському, так і в Російській державі. Прогресивні діячі захоплюються, зокрема, ідеями соцініанства, які, поглиблюючи релігійний раціоналізм російських ересей, фактично сприяли автономізації етики, що згодом, у філософії епохи Просвітництва приводить до проголошення незалежності її від релігії. С. Будний, Я. Палеолог, Д. Белінський, білоруські «епікурейці» вже в XVII ст. висловлювали ідеї про незалежність етики від релігійної ідеології<sup>3</sup>. Заперечення існування загробного світу, безсмертя душі, піднесення моральних цінностей земного життя, що перекликаються з гуманістичними принципами етичного вчення Ф. Скорини<sup>4</sup>, знайшли свій дальший розвиток у філософії Ф. Социна та його послідовників — «польських братів».

Найважливішою гуманістичною ідеєю, яка проходить червоною ниткою через усю морально-дидактичну літературу того періоду, є ідея про «самовладдя» людини. Вона споріднена з концепцією людини, висунутою італійським гуманістом Піко делла Мірандоло<sup>5</sup>, а також перекликається зі вченням представників російських раціоналістичних ересей. Найвиразніше ця концепція сформульована у творах Л. Зизанія. «Самовластием человек обращается к добродетелям, якож и злобам», — стверджує він у «Катехізісі»<sup>6</sup>.

Завдання етичної науки вітчизняні діячі розглядуваного періоду вбачали в тому, щоб навчити людину розуміти свою роль в земному житті. З цих засад, зокрема, здійснюється критика духівництва — «Священники у нас в Руси неучены; если бы они были все ученые, или не ученые, да все б сия разумели, то всячески б детей своих духовных на всякое благо наставляли... а то ни сами разумеют, ни нас учат»<sup>7</sup>. Од-

<sup>3</sup> Див.: Очерки истории философской и социологической мысли Белоруссии. Минск, 1973, с. 106—107.

<sup>4</sup> Див.: Подоскин С. А., Скорина и Будный. Минск, 1974, с. 29 та ін.

<sup>5</sup> Див.: Клинбанов А. И. Реформационные движения в России. М., 1960, с. 348—349.

<sup>6</sup> Катехизис великий Лаврентия Зизанья.— В кн.: Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Минск, 1962, т. 3, с. 141.

<sup>7</sup> Подоскин И. Соч., т. 1. М., 1942, с. 19.

нак вже тоді в окремих творах звучить глибока віра в торжество на Русі ідеалів гуманізму і просвітництва. Так, Л. Баранович писав: «Пускай себе завистники терзаются, а я вижу, что Россия подвигается вперед. Мое мнение о русских такое, что настанет время, когда они не будут нуждаться в сторонней помощи и даже будут пренебрегать ею»<sup>8</sup>.

Етичні вчення згаданого періоду, незважаючи на свою гуманістичну спрямованість, звернення до потреб практичного життя, ще досить тісно пов'язані з панівною релігією. Це виявляється насамперед у вірі в потойбічне щасливе життя, яке нібито бог призначає людині в нагороду за страждання на цьому світі. Таке становище було закономірним, адже і в західноєвропейських етичних ученнях Нового часу емансипація з-під влади релігії здійснювалася значно повільніше, ніж, скажімо, у натурфілософії.

Поглиблення зв'язку етики з практичним життям зумовлює головну спрямованість вчення Кониського. У своєму розумінні предмета етики як науки Кониський спирався на теорію Арістотеля. Він писав: «Обов'язком етики, яка керує людськими діями, є шукати і навчати, в чому полягає найбільше добро або найвище благо і щастя. І це може виявитися не інакше, як розкриттям того, що людину найбільше вдосконалює»<sup>9</sup>. Кониський проводить чітку межу між двома аспектами найвищого блага: одне блаженство — те, яке «приготував людині бог» у потойбічному світі; друге — те, яке досягається у земному житті, є плодом діяльності людини. На відміну від теології, яка вчить про благо в потойбічному світі, завдання моральної філософії учений убачає в тому, щоб визначити шляхи досягнення «не просто найвищого блага, а того, що може бути в цьому житті». «Людині, — вчить Кониський, — треба шукати в цьому смертному житті, що є найвищим щастям, а не очікувати його, хіба в іншому безсмертному житті, для якого ми народжені й визначені богом» (128). Людське щастя, твердить учений, не може полягати ні в чуттєвих насолодах, бо це зводить людину до рівня нерозумної тварини; ні в почестях чи славі, бо це лише ознака чесності; ні в багатстві, бо це лише засіб досягнення щастя; ні у певному тілесному благові, бо все це нестійке і минає. Блаженство полягає в специфічній діяльності, характерній лише для людини як розумної істоти.

На перший погляд здається, розмірковує Кониський, що природа не зовсім подбала за людину. Але насправді людина є найщасливішою з усіх істот. Їй від природи даний талант і розум, з допомогою якого вона може долати всі незгоди і труднощі земного життя. Кониський вважає, що блаженство, щастя людини полягає в її розумовій діяльності. Ця діяльність робить людину володаркою й перетворювачем природи. Лише розумна діяльність протягом всього свідомого життя людини може привести її до блаженства або щастя. Адже тварини, які діють для свого блага, діють несвідомо, інстинктивно; їх діяльність не викликає блаженства, бо вона не вільна, не усвідомлена. Керуючись розумом, людина може досягти успіхів в усіх сферах практичної діяльності, якщо ця діяльність погоджується з розумом. У поняття практичної діяльності філософ вкладає всі блага, відповідні природі людини, — це і насолода живлення і продовження роду, і чуттєві насолоди, і вправні теоретичної діяльності розуму. Посилаючись на Арістотеля, він твердить, що «найвище людське щастя в цьому житті частково полягає в мудрості й доблесті, частково — у здоров'ї тіла й благополуччі долі»

<sup>8</sup> Письма Лазаря Барановича. Чернигов, 1865, с. 50.

<sup>9</sup> Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, рукопис ДА/п 51, с. 126. (Далі в тексті подаватимемо сторінку цього рукопису).



(129). Насолоду, подібно до Епікура, Кониський вважає істотним елементом блаженства, хоча й не абсолютизує її, як це робилося в євдемоністичній етиці, а ставить в залежність від здорового глузду розсудливої людини.

Особисте благо, блаженство, однієї людини Кониський мислить у тісному зв'язку з благом спільності людей. «Якщо різні люди,— пише він,— добиваються різного (блага) і кожен спрямовує свої дії для своєї мети, то не можуть собі взаємно допомогти і йдуть по протилежних дорогах, не можуть зійтися в одну общину; звідси сварки, і незгоди, і війни, звідси не буде стійкого і стабільного особистого щастя» (128).

У своєму етичному вченні Кониський багато уваги приділяє питанню про мету життя. Він розглядає це питання цілком у дусі гуманістичної етики епохи Відродження, пов'язуючи його розв'язання з концепцією двоїстої істини. Блаженство у «потойбічному світі» мислитель лише згадує, підкреслюючи, що вивчати його — справа не філософів, а теологів. Сам він схильний визнавати, що щастя людини досягне в земному житті, і проповідує моральні норми, відповідні інтересам громадян його часу. Дотримання цих норм вдосконалює людину, робить приємнішим її земне життя і наближає до досяжного блаженства.

Уже Сократ і Платон виробили в античній етиці уявлення про людину як моральну особистість, що вільна у своїх діях і у виборі власного життєвого шляху. Людина вважалася вільною також у своєму розумові; саме розумові — керівникові вчинків — сократо-платонівська філософія відвела особливе місце: він розглядався як запорука вибору людиною правильної лінії поведінки. У вітчизняній філософії, зокрема у представників російських раціоналістичних ересей, це вчення знайшло своє відображення у так званому вченні про самовладдя душі: якщо б людський рід не був здатний за вільним бажанням уникати злого й обирати добре, то він не був би винен ні в чому, щоб не робив.

Уповання на бога поступається місцем розрахункові на власні сили. Звідси — піднесення розумової діяльності, яке ми знаходимо в етиці Кониського, де значне місце посідає проблема співвідношення свободи й необхідності у моральній поведінці. Найважливіші з порушуваних ученим питань такі: яке співвідношення об'єктивних умов у свідомих рішеннях людини; чи має людина свободу морального вибору; чи повинна людина відповідати за свої вчинки; у чому полягає моральна свобода особи і як її досягти.

У своєму трактуванні свободи волі людини Кониський схильний заперечувати ідею «божого промислу». Немає у його етичному вченні місця й фаталізму та визнанню абсолютної свободи волі. Людина в його розумінні — це особистість, яка має розум, отже, може усвідомлювати мету і здатна до цілеспрямованої діяльності, самостійного вибору мотивів і вчинків. «Свобода дій людини,— пише Кониський,— не що інше, як саме вільне судження волі чи можливість вибрати з того, що стосується мети» (131). Людина завдяки розумові усвідомлює дію чинників, які на неї впливають, наслідує ті впливи, які відповідають її бажанням і водночас сама може активно впливати на інших людей. У таких судженнях виявляється повною мірою визнання соціальної зумовленості поведінки людини.

Свобода волі людини, згідно з етичним вченням Кониського, не абсолютна, а детермінована розумним бажанням. «Яке рішення розуму вимагається для доведення свободи волі, якщо без розуму нічого не можемо хотіти? Вимагається таке, яке покаже нам щось корисне чи некорисне для досягнення певної мети...» (131).

Кониський висловлює прогресивну для свого часу думку про те, що моральна поведінка індивіда зумовлюється утилітарними мотивами, ставленням цього індивіда до інших людей і розумінням мети своїх учинків як добра для себе. Таке тлумачення діяльності людського розуму, який обмежує волю у виявах її свободи, становить один із позитивних моментів у його етичному вченні.

Яскраво виявлена у натурфілософії XVIII ст. віра в науку, впевненість, що людина з допомогою науки здатна оволодіти світом, підкоривши його своїм інтересам, позначилася і на характері етичних учень того періоду. На ствердження свободи людини у виборі своєї поведінки спрямовані також елементи деїзму, наявні у філософії Кониського. «Бог,— твердить філософ,— створив природу такою, що не потребує нічийого втручання», а живе самостійними законами. Оскільки людина є частиною природи, то й вона полишена у своїх діях на саму себе. Відзначимо, що ці погляди Кониського склалися в період, коли теорія індивідуальної свободи відіграла прогресивну роль в умовах боротьби проти феодально-церковної ідеології, слугувала обґрунтуванням прогресивних вимог визволення індивіда від феодально-станових пут.

Теорія моралі Кониського має в собі багато рис, співзвучних буржуазним етичним вченням доби раціоналізму й Просвітництва. Його інтелектуалізм ґрунтується на довірі до людини та її розуму. Розум є основним критерієм моральної поведінки. Подібно до Р. Декарта і Ф. Прокопович, і Г. Кониський вбачають завдання етики в тому, щоб навчити людину керувати своїми почуттями і діями. Проповідь апатії, властива вченню стоїків, вважають вони,— не гідна розумної людини, вона вбиває в ній все гуманне, її найкращі поривання. «Ця догма,— вважає Кониський,— придушує любов батьків до дітей, відданість батьківщині й співчуття до знедолених і нещасних, і під прикриттям стійкості вчить грубості й жорстокості» (137). Розумна людина не придушує пристрасті, а керує ними й стримує їх у розумних межах. Таке трактування афектів, що цілком відходить від аскетизму, властивого феодально-церковному світоглядові, відображає вплив теорії афектів Спінози і раціоналістичної філософії Нового часу. На основі раціоналізму побудоване й учення про чесноти та моральні вади. Людина сама здатна вибрати середину між двома крайностями, і ця розумна середина є моральною чеснотою. Добрі дії, і афекти, і чесноти, і вади— все це у владі людини, вона сама керує своїм життям, спрямовуючи його на правильний чи на хибний шлях.

Вітчизняні етичні вчення першої половини XVIII ст. розкрили глибоку суперечність між феодально-церковним світорозумінням, з характерною для нього проповіддю аскетизму, настроїв песимізму в оцінці земного життя людини осмисленим і повноцінним.

Але внаслідок історичної обмеженості своїх поглядів жоден з авторів цих учень не могли вказати людині істинних шляхів до щастя. Зокрема і Кониський, перебуваючи загалом у полоні релігійно-ідеалістичних уявлень про щасливе життя, зумів лише поставити у своїй «Етиці» проблему земного щастя, що, безперечно, є його значною заслугою.

Подаємо в перекладі з латинської мови уривки з розділу «Моральна філософія, або етика», який входив до філософського курсу Кониського.

**МОРАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ, АБО ЕТИКА****Передмова**

119 4. Оскільки етика вчить добре поводитися і (оскільки) вона практична, то в цьому полягає її найближча мета — бути загальним правилом доброї поведінки, а дальша, — що є метою доброї поведінки, — бути щастям або блаженством. Бо і добре поводитися не є необхідним, якщо в ньому не можна бачити жодного наслідку щастя, і доброї дії не з іншої причини добрі, а тільки тому, що мають сенс добра.

5. З усього цього випливає, що етика є практичною наукою, яка стосується людських дій, спрямованих до морального добра або погоджених зі здоровим глузом.

120 **КНИЖКА I****ОСНОВИ ЛЮДСЬКИХ ДІЙ****Перший трактат****Про мету людських учинків**

Якщо всяка мета має сенс добра, заради якого вона досягається, і кінцева мета — найвище благо, володіння яким є найбільшим щастям, то тут спершу треба мовити про добро, а потім уже про мету, і кінець кінцем про найвище щастя.

**Перша частина****ДОБРО****Перший розділ: Що таке добро і з чого воно складається!**

1. Треба знати: тут не йдеться про добро в абсолютному розумінні, яким воно є само по собі, бо такий аспект стосується метафізики; йдеться тут про відносне добро, або, як мовить Арістотель, про добро для нас, зрозуміло, — те, що є добром для іншого.

2. Чудово сказали стародавні (вчені), — відзначає Арістотель, — у першій книжці «Етики», на самому початку: «Добром є те, чого всі бажають», — не те, що будь-яке добро бажане всіма, але, коли будь-що бажане, то воно має сенс добра. Бо, напевне, риба не любить вина і вогонь — води, звідси значення цього визначення; всяке добро бажане певною істотою, і бажати будь-що для себе є якимось відповідним добром.

**Другий розділ. Чи бажане тільки добро!**

1. Стверджую: тільки добро бажане і все бажане є добром, ніяке зло не бажане і ніщо бажане не є злом. Це ілюструється, по-перше, коли будь-що бажане, то бажане не з іншої причини, як з тієї, що відповідає бажаному і робить те, що йому вигідне. А бажане з такої причини бажане заради добра; отже, все бажане є добром. Жодне зло не може бути бажаним. По-друге, будь-що діє, діє для мети, як далі буде показано. А не можна діяти заради мети, якщо не бажати її як добра... Отже, все, що діє, всією своєю дією бажане добра.

**Друга частина****МЕТА****Перший розділ. Що таке мета і з чого вона складається!**

... Треба знати, по-перше, що всяка мета має сенс добра, якщо заради мети трудиться той, хто діє, і мета намагається бути використаною тим,

хто діє; а все бажане є добром, як було вже сказано. Треба знати, по-друге, що почесне і приємне добро мають сенс мети, коли і одне, і друге бажуються заради неї, бо і те, що відповідає здоровому глузду, і те, що задовольняє бажання, самі собою дуже бажані. Завдає турботи корисне добро як таке, тобто тоді, коли приводить до іншого; чи і те має сенс мети? Бо якщо і воно само буде мати сенс мети, то тому добро і мета будуть між собою пов'язані.

3. Кажу: корисне добро як таке не має сенсу мети, і тому добро не пов'язується з метою...

### Другий розділ. Чи всі діють заради мети!

123

Все діюче можна залічити до трьох груп: богоетичні або інтелектуальні діючі, якими є бог, ангели і люди; чуттєві діючі, якими є нерозумні; діючі, позбавлені всякого пізнання, ними є всі інші речі. Згідно з цим потрібним класом діючих налічується три способи, за допомогою яких речі спрямовуються до своєї мети.

Перший, найдосконаліший, коли діючий не тільки оволодіває метою в розумінні добра, але й навіть розпізнає її зовнішній різновид та співвідношення засобів для оволодіння нею. І таким чином досягати мети — означає, власне, йти до мети. Такий спосіб відповідає лише розумній природі. Другий, нижчий від першого, коли діючий розпізнає, що мета є добром і відповідна для нього, однак не розпізнає засобів для наслідування цієї мети, хоча застосовує їх за природною спонукою (інстинктом). Досягнення мети за допомогою цього способу властиве чуттєвим діючим. Павук, наприклад, розпізнає, що мухи є для нього добром і йому відповідні, однак не усвідомлює зовнішнього вигляду зброї, яку виготовляє для того, щоб їх спіймати. Третій, найнижчий і найдосконаліший, коли діючий ніяким способом не розпізнає мети, однак тягнеться до неї природною схильністю. Цей спосіб властивий неживим речам: позбавлених інтелекту і відчуття. Скажімо, коли камінь тягнеться вниз, вогонь — вгору...

124

Цей перший спосіб, найдосконаліший, деякі автори називають способом дії заради мети формально, бо саме завдяки такому способу діючі розпізнають мету, якою є, і засіб як засіб, тобто: мету в сенсі добра, яке люблять заради нього самого, а засіб в сенсі добра, яке люблять заради мети.

Отже, досліджується тут, чи всі діють заради мети, або чи всі творіння природи постають заради якоїсь мети так, щоб нічого не могло статися випадково, не спрямоване якимсь із названих способів до певної мети?..

Ти б допитувався, як випадково виникли істоти, з так погоджено, так правильно, так передбачливо складеними органами, а самі повні здатності до виховання потомства, до праці, задумування інтриг для іншого і до уникнення таких же, задуманих для них?

По-шосте, над усім підноситься композиція людини, структурна досконалість її тіла і думки. Про це чимало філософів написали великі книжки, проте ще недостатньо описали, захоплені надзвичайною довершеністю цього творіння. Читайте історію природи Плінія, Теофраста, Плутарха, Арістотеля та інших багатьох авторів...

Однак подивимося, що могли б закнати на свій захист прихильники випадковості. По-перше, природа, кажуть (вони), виявляє себе менш благодією для людини, ніж для інших істот. Бо, коли всім тваринам дала одяг і, крім того, сміливішим — зброю, слабшим — спритність, чим ті себе охороняють, а ці можуть внаслідок втечі вирватися від сильнішого ворога, самотню людину голу ніби викинула на берег із корабельної катастрофи, навіть слабку і повільну, а тому слабку від сміливіших і повільнішу від слабших, і вона повинна відставати від тих і інших. Але тому, що була ро-

зума і передбачлива, то ліпше вчинила з людиною, ніж з тваринами, бо людина є володарем всього живого. Відповідаю, заперечуючи, що природа вчинила ліпше з тваринами, ніж з людиною, тому що численними дарами людину забезпечив бог (як мені мовчати з вдячності за подарунки), зробив так, що вся природа ніби сплачує людині данину, як і людина може сплачувати... Коли людину природа позбавила одягу і зброї, то дала талант і розум. Цим одним подарунком вона може підготувати все потрібне для використання і збереження життя, для того, щоб відбити ворога, як показує досвід. І це гідне більшого подиву, ніж коли була б рогата та покрита шерстю, бо вміє собі зарадити і від спеки, і від холоду і може перемогти найбільш сміливих і диких звірів, слабка і повільна переслідує дуже спритних.

125

### Третій розділ. Як нерозумні діють заради мети!

Коли ми сказали, що є три способи, завдяки яким речі досягають своєї мети, то тут немає питання про третій, тобто не запитуємо, чи означає природа дії нерозумних неживих заради мети, бо ми показали, що це дуже достовірне, а чи нерозумні живі прагнуть до мети за допомогою першого, найдосконалішого, чи другого способу? Це те ж саме, коли питаєш, чи нерозумні живі позбавлені розуму, який є у людини, і його керівництва, яким люди і визначають собі якусь мету та до неї наближаються, а чи замість розуму мають якусь силу природи, яку називають інстинктом, що рухає і наближає їх до своєї мети.

Порфірій у третій книжці «Про поміркованість» висловлює думку, що всі створіння, обдаровані відчуттям і пам'яттю, обдаровані також і розумом і навіть мають як внутрішню, так і зовнішню мову, і передає, що стародавні філософи, як Аполлоній, Тіаней, Мелант, Тіресій і Фалет, розуміли мову нерозумних; тому каже, що людина відрізняється від нерозумних не взагалі розумом, а що людина має гостріший розум, а ті — тупіший. Це визнання може бути переконливим...

126

Стверджую: нерозумні істоти позбавлені розуму і тому не діють заради мети формально: в діянні не пізнають мету як таку ані засіб як засіб або як він приводить до мети. Не варто довго спинятися на зіткненні думок супротивників, коли для всіх філософів і всіх поколінь найправильнішим є визначення людини: вона є розумна істота. Отже, ми будемо задовольнятися цим єдиним аргументом; бо розум і воля між собою пов'язані, і не буває так, що будь-кому, кому забороняється вільна воля, давалося світло розуму. А тварини діють не вільно і не з уподобання, бо інакше могли б вважати своєю і заслугу, і провину. Крім того, ми бачимо, що окремим видам тварин надані спеціальні схильності: всі ж лисці хитрі, всі вовки — злодії, всі мурашки — турботливі, — поодинокі види володіють певним мистецтвом до дії, бо чому всі павуки сплужують свою павутину, тим самим способом, чому всі ластівки однією майстерністю будують гнізда та ін.? А якщо нерозумні створіння були б вільними, то вони хоч не були б прив'язані до одного і самотнього чи бажання, чи ніби закону діяння, як не прив'язана людина. Проте, як відзначає Горацій у другій книжці «Сатир» (сатира I), «скільки тисяч голів живуть, стільки й бажань», і Персій (сатира V) — «тисяча видів людей і речей, різне вживання, бажання у кожного своє — не живуть однією волею». Тому що протилежні твердження можуть бути спростовані ніби одним натиском через інстинкт природи, то хай буде з'ясовано, що таке той інстинкт природи.

Щодо цього є три різні думки. Одні кажуть, що це якась сила, надана нерозумним від бога, не як властивість, а немовби дія, через яку бог ніби з ними трудиться, майже так, як з людиною — небесним натхненням спо-

нукає до надприродних дій. А інші вважають, що це якась вкладена у нерозумних якість чи властивість, як звичайна властивість людини вдаватися до мистецтва. Крім того, певні види речей вносяться в уявлення нерозумних відразу ж після народження, ніби якісь ідеї полегшення трудів. Обидві ці думки виявляються мало прийнятними, бо здається непристойним, що такі прекрасні дари природи — тварини — перевершують людину.

Якщо б ти запитав, яким чином дятел, наприклад, коли знаходить своє гніздо, закритє клином, знає, що треба робити, щоб вибити клин, бо шукає гілку, після втикання якої клин із тріскотом дерева вилітає? Або, за якою природою лиснця, коли має намір боротися проти змії, збирає руту і поїдає? Слушно також запитати: за яким знанням немовлята ловлять груди матері, схоплюють і висмоктують? Чи скажеш, що людині також образи деяких речей привнесені?

Отже, бажаною є третя думка, що інстинкт природи — не що інше, як операція уявлення, призначена для усвідомлення вигідного чи невигідного, і вона визначає бажання для уникнення чи супроводження та є якимось сліпим наслідуванням людського розуму...

127

## Третя частина

### БЛАГО

**Перший розділ. В чому полягає найвище благо чи щастя і чи може воно бути в цьому житті!**

1. По-перше: треба сказати, що схоластичні теологи благо визнали двоюко: об'єктивне і формальне. Об'єктивною називають ту річ, володіючи якою, людина блаженна і щаслива. А формальним є само оволодіння чи володіння благом. Це визначення взагалі не подобається іншим авторам. Бо об'єктивне благо не так благо, як об'єкт чи матерія блага. Інакше кажучи, суб'єктивне благо — це, коли сама людина може бути названа щасливою і блаженною. Але не сперечаймося про вживання слів. Нам потрібно знати лише те, що ми шукаємо найвище добро або сам об'єкт блага, що є кінцевою метою людських дій і володіння ним є найвищим щастям. Про це було багато думок стародавніх філософів, але майже всі жартівливі. Деякі розглянемо нижче, бо більшість з них не заслуговують на увагу, тому що нічого нам не розкриють, крім того, що в цьому смертному житті не можна знайти найвищого щастя і тому не потрібно шукати. Тому кажу: людині треба шукати в цьому смертному житті, що є найвищим щастям, не очікувати його, хіба що в іншому безсмертному житті, для кого ми народжені й визначені богом...

128

**Другий розділ. В чому полягає не просто найвище щастя, а найвище в цьому житті!**

Хоч в цьому житті не може бути і не треба очікувати найвищого щастя, однак, проте, можна шукати, чим воно є і в чому полягає, не просто найвище, а те благо, яке може бути в цьому житті. Щоб визначити його, потрібно показати в чому воно не полягає...

129

6. Отже, стверджую: правильна думка Арістотеля, який до найвищого людського щастя в цьому житті залічував не те чи інше з вищесказаного, а намагався пізнати все. Він же встановив, як ми бачили перед цим, що людське благо частково полягає в мудрості й доблесті, частково — у здоров'ї тіла і благополуччі долі. Це відзначали також й інші автори і слушно воно може бути назване найвищим щастям, кажу, не просто найвищим, а найвищим у цьому житті, бо, оволодівши цим усім, здається, нічого більш щасливого не можна вимагати.

130

**Наступний трактат****Спонукальні основи людських дій****Перша частина****СПОНУКАЛЬНІ ВНУТРІШНІ ОСНОВИ ЛЮДСЬКИХ ДІЙ. Перший розділ**

Інтелект. Чи він спонукає волю, чи сам спонукається волею.

Що інтелект рухає волю, то так насправді є на практиці, бо нічого не можемо хотіти, чого б ми не пізнали. Однак цей рух метафізичний, бо він рухає волю так, як нянька веде дитину, показуючи їй горіхи. А те, до чого виявляється воля бути зрушеною, може сприйматися двояко. По-перше, сама дія щодо своєї вправи, якій протистоїть заперечення такої дії, бо ми можемо хотіти діяти і хотіти не діяти; по-друге, та ж дія стосовно свого виду, якому протистоїть інша дія, — протилежна, чи відмінна, наприклад: коли хтось хоче багаті, а інший сидіти. Інтелект рухає волю до виду дії, доброту ж дії розкриває її суть...

Практика також встановлює, що інтелект рухається волею. Випробуймо навіть на нас самих, щоб ми привернули нашу душу до того, чого хочемо. Так воля одних рухає інтелект до міркування як палій, несучи вогонь, спрямовує його до підпалювання, тобто лише спрямовує, а не робить, щоб він горів. Так само, воля не робить, щоб розум пізнавав ніби силою пізнання, взятою від волі, а лише спрямовує розум до такого довгого обдумування, як довго він сам хоче обдумувати, лишивши всі справи. Тому можуть бути якісь гріхи чи етичні доблесті навіть через інтелект, але від волі: він же, хоч може знати, однак не знає, що є винуватцем доблесті, бо не хоче знати. Це означає: він не спрямовує розум для доблесті.

3. Отже, ці дві властивості (інтелект і воля) можуть і мають звичку взаємно себе спонукувати, чи поперемінно, чи навіть разом, та різним видом руху. Воля зупиняє інтелект під час обдумування, інтелект надає волі доброту речі і нею її (волю) запалює. Однак завжди може випереджати якась одна невиразна думка, яка не спонукувана волею, а об'єктом за посередництвом самої фантазії.

131

... Отже, отаке внутрішнє царство людини: воля — цариця але сама собою несвідома й недосвідчена; розум має пост наймудрішого сенатора: чуттєві бажання і внутрішні відчуття — це якийсь натовп, дуже непокірний і бунтівний; зовнішні відчуття заслужено назвеш воїнами.

**Третій розділ. Як воля є вільною основою дій!**

Оскільки говорять, що всі людські дії вільні, і тому добрі заслуговують похвали й нагороди, а погані — карн, а вільними вони називаються не із-за чогось іншого, як із-за самої основи, тобто із-за вільної волі, то коротко треба викласти, в чому полягає та свобода, яку треба зрозуміти...

132

5. Запитується тут, чи воля насправді може діяти чи не діяти? Справді, фізично вона є вільною, бо не може діяти і не діяти водночас, однак етики вчать, що вона є вільною і може вільно діяти. Звідси навіть самі дії називаються вільними, бо впливають з вільної можливості.

6. Мене запитують знову: яке рішення інтелекту вимагається для доведення свободи волі, якщо без нього нічого не можемо хотіти? Відповідаю: вимагається таке, яке показує нам щось корисне чи некорисне для досягнення певної мети; бо якщо щось незрозуміле воля здається не вільною...

*Переклад з латинської  
М. В. КАШУБИ*

Б. Г. КУБЛАНОВ

## ПРО ІНТЕГРАЦІЮ НАУКОВОГО ЗНАННЯ У ВИКЛАДАННІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Питання про інтеграцію наукового знання в умовах інтенсивного розвитку фундаментальних та прикладних досліджень у різних сферах людської життєдіяльності набуває нині особливого значення. Це визначається насамперед тією роллю, яку відіграє сучасна наука у формуванні світоглядних орієнтирів людини, створенні цілісної картини світу, розробці кардинальних проблем комуністичного виховання.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» відзначаються великі і широко відомі в усьому світі досягнення Радянської країни у формуванні нової людини, в розвитку науки, культури, народної освіти. Зрослий освітній і культурний рівень, запити радянських людей, динамічність соціально-економічних процесів і духовного життя сучасного радянського суспільства, характер ідеологічної боротьби, яка різко загострилася на міжнародній арені, зумовлюють потребу підвищення ідейного рівня і ефективності виховної роботи. Важливим конкретним завданням, яке партія ставить перед партійними і комсомольськими організаціями, ідеологічними установами, в тому числі і системою народної освіти, є «посилення політичного, трудового і морального загартування юнаків і дівчат, виховання у них прагнення до знань, культури, професійної майстерності...»<sup>1</sup>. На освітні заклади і установи покладається обов'язок «добиватись органічної єдності навчального і виховного процесів, формування у учнів і студентів наукового світогляду, високих морально-політичних якостей, працьовитості. Прищеплювати молоді, яка вчиться, інтерес до політичних знань, всемірно розвивати її громадську активність»<sup>2</sup>.

Успіх цієї роботи великою мірою залежить від рівня викладання марксистсько-ленінської філософії, що є теоретичною основою послідовно наукового світогляду, методологією пізнання і революційного перетворення об'єктивної дійсності. Реалізація світоглядної функції філософії під час її вивчення у вузі — неодмінна умова підготовки студентів до активної суспільної діяльності, всебічного розвитку їх творчих здібностей, формування внутрішнього світу майбутніх спеціалістів, як сказав про них товариш Л. І. Брежнев у промові на Всесоюзному зльоті студентів, завтрашніх керівників виробництва, життєво важливих для країни науково-дослідних інститутів і установ, вихователів нових поколінь, творців нових культурних цінностей<sup>3</sup>. Це націлює викладацькі колективи на вдосконалення планів і програм з марксистсько-ленінської філософії, невпинний пошук нових форм і методів, найдієвіших засобів впливу на формування духовного світу студентської молоді. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший

<sup>1</sup> Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Пост. ЦК КПРС, 26 квіт. 1979 р.]. — К.: Політвидав України, 1979, с. 13.

<sup>2</sup> Там же, с. 13—14.

<sup>3</sup> Див.: Брежнев Л. І. Вчитися, працювати і боротися по Леніну: Пром. на Всесоюзному зльоті студентів, 19 жовт. 1971 р.—В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1972, т. 3, с. 404.



розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» зазначається: «Постійно вдосконалювати навчальні плани і програми на основі підвищення значимості фундаментальних наук у теоретичній і професійній підготовці спеціалістів широкого профілю, повнішого відображення найновіших досягнень науки і передового досвіду»<sup>4</sup>. Одним із напрямів такого вдосконалення є широке залучення даних природничих і соціально-гуманітарних наук, висвітлення та світоглядно-методологічна інтерпретація їх «проблемних вузлів», аналіз загальнонаукових форм і засобів пізнання, їх значення та ролі у формуванні наукової картини світу.

У програмі курсу марксистсько-ленінської філософії передбачено розгляд ряду питань, пов'язаних зі змістом наукового світогляду. Матеріал цієї теми має постійно оновлюватись, збагачуватись з огляду на зростаючі вимоги життя, ускладнення і прискорення темпів соціальних процесів, динамічний розвиток науково-технічної революції. «...Важливо,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ,— щоб вивчення молоддю марксистсько-ленінської теорії не зводилося до заучування готових висновків, а допомагало самостійно мислити, розв'язувати насувні проблеми, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології»<sup>5</sup>.

У цій темі надзвичайно важливим є з'ясування критеріїв, за якими визначається характер світогляду (науковий, ненауковий або антинауковий), а отже — соціально-культурних детермінантів «бачення» — цього формоутворюючого ядра світогляду. Тут набирає сили незамінний фактор справді наукового комплексного підходу — інтеграція знань філософії, соціальної психології, етнографії, антропології, загального мовознавства та ін.

Теорія пізнання вивчається за такими програмними темами: «Свідомість, її походження і суть», «Ленінська теорія відображення. Діалектичний шлях пізнання об'єктивної реальності», «Методи і форми наукового пізнання», «Діалектика як вчення про всезагальний зв'язок і розвиток». Виклад їх матеріалу потребує широкого залучення даних природничих і соціальних наук. Розгляд таких кардинальних проблем теорії пізнання, як матеріальне та ідеальне, їх співвідношення, механізми, форми і рівні відображення, активність суб'єкта пізнання, єдність чуттєвого та раціонального, співвідношення емпіричного та теоретичного, досвіду і теорії має спиратись на досягнення, по-перше, групи природничих і суспільних наук, які досліджують відображувальні процеси свідомості в онтогенетичному плані (нейрофізіологія, психологія дитини та ін.), а по-друге, соціально-гуманітарних наук, які розкривають соціально-практичні і культурно-історичні фактори відображення свідомістю дійсності в філогенезі.

Одним із найскладніших тут виявляється питання про взаємозв'язок чуттєвого і раціонального, а також питання про перехід від одного до другого, конкретного до загального. Викладачеві доцільно скористатися дослідженнями нейрофізіології мозку, психології, мовознавства, семіотики. Сучасна фізіологія вищої нервової діяльності приділяє велику увагу вивченню біохімічних та біофізичних процесів вищої нервової діяльності. Звернення до названих досліджень допоможе студентам

<sup>4</sup> Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів: [Викл. пост. ЦК КПРС і Радн Міністрів СРСР].— Рад. Україна, 1979, 12 липня.

<sup>5</sup> Брежнев Л. І. Промова на XVII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, 23 квіт. 1974 р.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 48.

з'ясувати специфіку чуттєвого відображення на рівні його субстрату.

Це потрібно і під час розкриття зв'язку мови та мислення. Їх єдність на рівні субстрату не можна осягнути без розуміння нейрофізіологічних і психологічних механізмів виникнення асоціацій, їх закріплення в певному звуковому комплексі слова. Проте, крім пояснення психофізіологічних механізмів виникнення асоціацій, слід передусім показати їх соціальну і культурну зумовленість, що дозволяє розглянути проблему зв'язку мови і мислення у широкому соціокультурному контексті. Це допоможе розкрити студентам своєрідність конкретно-історичних стилів мислення, соціально-практичну основу лінгвістичних механізмів успадкування його певних типів, з'ясувати роль мови у становленні і розвитку пізнавального відношення людини до дійсності.

Висвітлення питання про роль природних та штучних мов у пізнанні, проблеми образу і знаку, символу не може обминути філософського осмислення цієї проблематики у логіці, семіотиці, мовознавстві, психології та ряді інших наук.

Дуже важливе значення має питання про інтеграцію знань для викладу теми про методи і форми наукового пізнання. Особливо це стосується аналогії і моделі в пізнанні, формалізації і математизації знання. Інтегративні процеси тут слід розглядати у кількох площинах: виділення комплексних, загальнонаукових проблем; формування загальнонаукових форм і способів пізнання, інтеграція знань на основі загальнонаукових понять та засобів пізнання. Докладному розкриттю суті цих процесів доцільно, на нашу думку, присвятити спецсемінари.

Розгляд соціального аспекту досвіду допоможе студентам правильно зрозуміти зв'язок чуттєвого і раціонального, абстрактного і конкретного, дасть змогу проаналізувати категорії не тільки як форми мислення, а й як певні форми кристалізації соціального досвіду людства, як ступені виділення людини з природи (В. І. Ленін). Звичайно, висвітлення цього важливого питання пов'язане з широким залученням матеріалу наук, які вивчають культуру. Тут у своєрідному аспекті постає проблема дослідження механізмів пам'яті та її субстрату. За такого підходу субстратом пам'яті виявляється не що інше, як матеріальний світ продуктів людської діяльності, опредмечене в них буття людських сутнісних сил.

У викладанні марксистсько-ленінської філософії більше уваги слід приділяти діалектичному та історичному матеріалізму як методології пізнання та практичного перетворення світу, домагатися від студентів оволодіння науковим методом. Як відзначає Д. Єпископов на сторінках журналу «Коммунист», вивчення філософії потребує правильною розуміння співвідношення теорії діалектики і методу. «...Оволодіння методом,—зауважує автор,—не зводиться до знання суми законів і категорій діалектики. Це тільки перший ступінь. Суть у вмінні застосувати діалектику. Вчити діалектиці повинні всі науки»<sup>6</sup>. Отже, правильне розуміння діалектики як методу можливе лише за умови використання досягнень наук, вивчення їх інтегративних процесів.

У зрілому соціалістичному суспільстві зростає роль ціннісної і нормативної характеристики діяльності кожної людини. Тому наукове висвітлення ціннісних і нормативних «параметрів» життєдіяльності індивідів є одним із важливих завдань марксистсько-ленінської філософії. Проте у наявних програмах з діалектичного та історичного матеріалізму немає питань про норми, оцінки, недостатньо відображені

<sup>6</sup> Див.: Епископов Д. О подготовке единой программы преподавания общественных наук.— Коммунист, 1979, № 8, с. 119.

і проблеми, пов'язані з ідеалом, інтересами, потребами. Ми певні, що це становище має бути виправлене. До того ж досвід викладання показує, що розкриття змісту названих понять, їх ролі у пізнанні та практичній діяльності людини потребує, крім традиційних форм навчання—лекцій і семінарів, спеціальних форм та прийомів, можливо, чогось на кшталт задач з логіки.

Інтеграція наук виявляє свою велику значущість у висвітленні тем, які стосуються свідомості. У читанні цієї теми потрібно залучати дані усього комплексу наук. Не можна забувати, що дослідження свідомості в сучасних умовах ведеться спільними зусиллями багатьох наук—і природничих і суспільних. Причому переважного значення у виявленні суспільно-історичної сутності і походження свідомості набувають саме суспільні науки.

Ленінське визначення суспільної свідомості як єдності ідеології та соціальної психології націлює на аналіз механізмів їх зв'язку та взаємодії, на дослідження сфери переходу від відображення дійсності на психологічному рівні до відображення її на інших рівнях суспільної свідомості. Важливого значення тут набуває висвітлення питання про відставання суспільної свідомості від суспільного буття, розкриття соціальних та гносеологічних передумов спотвореного відображення. При цьому слід широко висвітлювати соціально-економічні і соціально-психологічні детермінанти суспільної свідомості, зокрема показувати вплив почуттів, волі, інтересів, бажань, потреб представників того чи того класу на процеси пізнання дійсності, закріплення набутих знань у певній ідеологічній формі. Відомо, що одні і ті самі факти витлумачуються різними класами по-різному. В. І. Ленін підкреслював, що фальсифікація дійсності буржуазними вченими відбувається саме на рівні філософського узагальнення фактів. Надання останнім певного значення в системі норм, які лежать в основі життєдіяльності людини, визначається її належністю до певної соціальної групи, верстви, класу. Попівщина, ідеалізм, зазначав В. І. Ленін, має гносеологічне коріння, яке закріплює класовий інтерес пануючих класів<sup>7</sup>. Ось чому у розкритті механізмів закріплення у класовому інтересі помилкового, хибного відображення дійсності потрібно брати до уваги єдність гносеологічного та соціологічного аспектів відображення дійсності в суспільній свідомості.

Важливим аспектом зазначеної проблеми є питання про буденну свідомість, про її зв'язок з обома названими вище рівнями суспільної свідомості. Буденна свідомість детермінує поведінку людей в їх повсякденному житті, і тому вона, на наш погляд, має бути ґрунтовно розглянута в курсі історичного матеріалізму, а отже—дістати належне місце у вузівській програмі. Вивчення буденної свідомості актуалізується і тією обставиною, що наші ідейні противники, здійснюючи психологічну війну, роблять ставку на елементи некритичного відображення буденною свідомістю соціальних явищ. Слід мати на увазі, що час, відведений на висвітлення теми про суспільну свідомість, вкрай недостатній для докладного розкриття специфіки кожної з її форм, тому цьому питанню доцільно присвятити спеціальні семінари.

Важливе значення у вузівському курсі має висвітлення теми про релігію як форму суспільної свідомості. Це, зокрема, зумовлюється завданнями атеїстичного виховання молоді, боротьби з пережитками минулого, з марновірством. На жаль, у висвітленні цього важливого питання часто-густо спостерігається однобічність: здебільшого йдеться

<sup>7</sup> Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.—Повн. збір. творів, т. 29, с. 304.

про гносеологічне коріння формування релігійного світогляду, а соціальні і психологічні підстави релігії розглядаються лише побіжно. Проте відомо, що виникнення релігійних уявлень великою мірою залежить від соціально-психологічних умов життєдіяльності людини і тісно пов'язане з буденною свідомістю, основний масив уявлень якої концентрується навколо безпосередніх даних чуттєво-практичної діяльності індивідів. Значна частина знань, що ними користується людина у повсякденній практичній діяльності, сприймається нею на віру, і якщо особливості емоційно-психологічної сфери її життєдіяльності не дістали наукового пояснення, його місце прагне посісти релігія. Безперечно, висвітлення всієї сукупності умов, які впливають на формування релігійної віри, потребує залучення даних різних галузей науки. Крім того, на нашу думку, у викладі цієї теми має бути всебічно розкрито матеріалістичне розуміння феномена віри.

Вивчення процесів соціалізації індивіда, науково-матеріалістичного формування внутрішнього світу людини, її потреб, інтересів, виховання критичного і творчого ставлення до навколишньої дійсності є важливою запорукою і одним із головних засобів ефективної боротьби з релігійним світоглядом, подолання пережитків у свідомості. Тому виклад матеріалу теми «Особа і суспільство» має не тільки величезне пізнавальне, а й виховне значення.

У висвітленні цієї теми одним із центральних є питання про узгодження інтересів особи і суспільства, способу життя. Це істотно посилило ідейно-виховну роль лекцій і семінарів з історичного матеріалізму.

Забезпечення єдності освітніх і виховних завдань у викладанні курсу марксистсько-ленінської філософії є не тільки дидактичною вимогою, а й неодмінною умовою зв'язку теорії і практики, посилення ефективності ідеологічної роботи серед студентів. «Зв'язок ідеологічної роботи з життям...—зазначав товариш В. В. Щербицький на зборах партійного активу республіки у червні нинішнього року,— означає вміння осмислювати конкретні факти реальної дійсності, робити правильні політичні і теоретичні узагальнення... перекладати теоретичні положення і висновки на мову конкретних завдань і доводити їх до виконавців»<sup>8</sup>.

Зв'язок теорії і практики у лекціях і семінарах з марксистсько-ленінської філософії націлює на підвищення їх ідейно-теоретичного рівня, який не може бути повною мірою реалізований без всебічних досліджень інтегративних процесів у сучасній науці, пояснення, узагальнення їх даних, світоглядно-методологічного забезпечення конкретних наук. Зразки творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва містяться в програмних документах нашої партії, рішеннях її з'їздів, постановках пленумів, у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва. XXV з'їзд КПРС поставив перед радянськими вченими кардинальне завдання — «посилити взаємозв'язок суспільних, природничих і технічних наук»<sup>9</sup>. Саме на стику різних наук, як відзначав товариш Л. І. Брежнєв, відкриваються «нові

<sup>8</sup> Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»: Доп. на зборах партійного активу республіки, 7 черв. 1979 р.—Рад. Україна, 1979, 8 черв.

<sup>9</sup> Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 240.

можливості для плідних досліджень як загальнотеоретичного, фундаментального, так і прикладного характеру»<sup>10</sup>.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів», враховуючи зростаючі вимоги до якості підготовки спеціалістів, раціонального поєднання їх теоретичних знань з умінням вирішувати практичні питання, велика увага приділяється питанню вдосконалення навчального процесу, зокрема дальшому підвищенню рівня лекцій і їх значення у формуванні у студентів наукового мислення і марксистсько-ленінського світогляду. В ній зазначається: «Добиватися, щоб лекції мали проблемний характер, відображали актуальні питання теорії і практики, сучасні досягнення суспільного і науково-технічного розвитку, сприяли поглибленій самостійній роботі»<sup>11</sup>.

Нерозривний зв'язок з життям, з суспільною практикою зумовлює дієвість марксистсько-ленінської філософії, її величезну перетворювальну силу. Тому у викладанні філософії, зокрема в лекційному курсі, принцип зв'язку теорії і практики вимагає усебічного використання нових даних природничих і суспільних наук, є важливою запорукою успішного впровадження комплексного підходу до формування всебічно, гармонійно розвиненої особи, її багатого духовного світу, виховання високих особистісних якостей студентів — майбутніх спеціалістів соціалістичного виробництва.

\* \* \*

Возросший образовательный и культурный уровень советских людей, динамичность социально-экономических процессов и духовной жизни общества развитого социализма, характер идеологической борьбы, резко обострившейся на международной арене, обуславливают потребность улучшения идейного уровня и усиления эффективности идеологической, политико-воспитательной работы. Успех ее во многом зависит от уровня преподавания марксистско-ленинской философии, которая является ядром и теоретической основой последовательно научного мировоззрения, методологией познания и революционного преобразования объективной действительности. Реализация мировоззренческой функции философии в процессе ее изучения в вузах — непременное условие подготовки студентов к активной социальной деятельности, всестороннего развития их творческих способностей, формирования внутреннего мира будущих специалистов. Это нацеливает преподавательские коллективы на совершенствование лекций и семинаров по марксистско-ленинской философии, неуклонный поиск новых форм и методов, эффективных способов формирования духовного мира студенческой молодежи. Одним из направлений такого совершенствования является широкое привлечение данных естественных и социально-гуманитарных наук, освещение и мировоззренчески-методологическая интерпретация их «проблемных узлов», анализ общенаучных форм и способов познания, их значения и роли в формировании научной картины мира. Некоторым из вышеназванных вопросов и посвящена данная статья, которая рассматривает проблему совершенствования преподавания философии в вузах с точки зрения интеграции научного знания.

<sup>10</sup> Брежнев Л. И. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— В кн.: Брежнев Л. И. Ленинским курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 521.

<sup>11</sup> Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів: [Викл. пост. ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР].— Рад. Україна, 1979, 12 липня.

А. І. ПАШУК

## ФІЛОСОФСЬКО-ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ В АНТИКАТОЛИЦЬКОМУ ТВОРІ «АПОКРИСИС»

В історії суспільно-політичної й ідеологічної боротьби на Україні період, який обіймає кінець XVI — початок XVII ст., характеризується розвитком прогресивного ідейно-політичного руху, органічно пов'язаного із соціально-економічним життям і визвольною боротьбою українського народу. На ту добу посилювався наступ на його права з боку польських магнатів і шляхти. Соціально-економічне поневолення доповнювалось жорстоким національно-релігійним гнітом, спрямованим на покатоличення і полонізацію українського народу. Прийняття церковної унії 1596 р. становило акт ідеологічного закріплення влади магнатів і католицької церкви. Проти духовного диктату унії виступили визначні мислителі-гуманісти, майстри полум'яного слова, борці за права і свободу народу, нескорені викривальники загарбницьких зазіхань шляхетської Польщі і Ватикану.

Характерною особливістю ідейної боротьби того часу була її релігійна забарвленість. Це дає конкретні історичні пояснення в тому, що в епоху феодалізму релігійний світогляд монополізував усі галузі духовного життя, а філософська і суспільно-політична думка ще не відокремилася від теології, причому «догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти дістали в усякому суді силу закону»<sup>1</sup>. В умовах, коли «почуття мас живилися виключно релігійною живою», для залучення їх до активної боротьби «треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»<sup>2</sup>, внаслідок чого «всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму». Релігійна оболонка була властива не тільки реакційним, а й прогресивним, демократичним ідеям, поглядам, вченням<sup>3</sup>.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. на Україні виступила плеяда письменників-полемістів, які розгорнули широку громадську діяльність, спрямовану проти католицизму та унії, проти Ватикану. Боротьба прогресивних публіцистів проти католицько-уніатської реакції збуджувала громадську думку. «Заклучена з причин далеко більше політичних і адміністративно-релігійних, — зазначав І. Я. Франко, — брестська унія внесла відразу величезний фермент в лоно українського народу, спричинила хвилеве вирування, пожвавлення, розумовий рух, жваві диспути, викликала з одного і другого боку гарячий зелотизм і породила надзвичайно цікаву полемічну літературу...»<sup>4</sup>

Розкриваючи складність ідейно-політичної ситуації того періоду на основі класового аналізу суспільних явищ, автори «Нарисів історії філософії на Україні» відзначають: «Боротьба проти католицизму як ідеології іноземних поневолювачів велася під лозунгом захисту православ'я. Безперечно, з погляду класової ролі релігії переваги православ'я надто ілюзорні. Марксистське визначення релігії як опіуму народу в однаковій мірі стосується і католицизму і православ'я. Православна церква завжди була експлуататором трудящих. Але коли взяти до уваги, що боротьба пра-

<sup>1</sup> Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

<sup>2</sup> Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 299—300.

<sup>3</sup> Див.: там же.

<sup>4</sup> Франко І. Z. dziejów Synodu brzeskiego 1596 r.— Kwartalnik historyczny. Lwów: 1895, № 1, s. 1

вослав'я проти католицизму та унії є лише своєрідним ідеологічним виразом протесту українського народу проти його гнобителів — польських феодалів, то стане незаперечним прогресивне історичне значення цієї боротьби»<sup>5</sup>.

Одним з найскравіших виявів цього протесту був «Апокрисис» — твір української полемічної літератури кінця XVI ст., проійнятий гострою антикатолицькою і антиуніатською спрямованістю. Він був відповіддю на твір польського єзуїта Петра Скарги «*Synod brzeski* 1597 p.), в якому обстоювалась унія.

Автор «Апокрисису», який виступає під псевдонімом Христофор Філалет, постає як визначний мислитель-гуманіст, досвідчений політичний діяч, глибоко ерудований полеміст, майстер викривально-критичного слова. Як відзначають дослідники, «автор «Апокрисиса» ніде в своєму творі не видає себе церковним фанатиком, а натомість виявляє схильність до релігійного вільнодумства, не приховуючи своєї ненависті до сліпої церковної авторитарності, викриваючи її пропагандистів-єзуїтів і паразитичну церковну шляхту»<sup>6</sup>.

Із самого «Апокрисиса» відомо, що Христофор Філалет був людиною світською, дрібним шляхтичем, вважав себе належним до «руського» народу і «греческой релїи», здавна жив на Волині, мав близькі взаємини з князем К. Острозьким і Христофором Радзівілом — одним з відомих керівників протестантського руху в Польщі, а також з віленським братством тощо. Є переконливі докази того, що під псевдонімом Христофор Філалет виступав Мартин Броневський, про діяльність якого згадується в історичних джерелах кінця XVI — початку XVII ст. як про «великі старання в справі об'єднання православних з протестантами для спільної боротьби проти єзуїтів і Ватикану»<sup>7</sup>. Долаючи обмеженість станово-єгоїстичних інтересів панівної феодальної верхівки, Філалет став на захист широких верств народу в їх боротьбі проти соціально-політичного та національно-релігійного гніту.

«Апокрисис» і його автор привернули увагу деяких дослідників XIX — початку XX ст.<sup>8</sup>, які розглядали цей твір переважно з погляду історії церкви і теслогії. Серед радянських дослідників-літературознавців про «Апокрисис» писали П. К. Загайко, П. К. Яременко<sup>9</sup>. Але всі вони порушували переважно літературознавчі питання. Філософсько-соціологічні погляди Філалета, які лежать в основі «Апокрисису», ще не дістали належного висвітлення.

Автор «Апокрисису» націлює вістрі своєї критики насамперед проти католицизму, ідеологічної і політичної діяльності папської курії, розкриває суспільно-політичні і релігійні відносини за тих умов. Це і визначає ідейно-політичну спрямованість твору, його філософсько-теоретичний зміст.

Автор «Апокрисису» обстоє в релігійній формі ідею рівності людей незалежно від місця і становища в житті. З цього випливає пояснення відносин між монархом (владою) і народом (підданими): монарх не є беззастережно і абсолютно повновладним володарем над своїми підданими. Це питання полеміст розглядає в двох аспектах, беручи за основу розуміння людини як єдності душі і тіла.

<sup>5</sup> Нариси історії філософії на Україні.— К.: Наук. думка, 1966, с. 50—51.

<sup>6</sup> Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». — Львів: Вид-во Львівського університету, 1964, с. 11.

<sup>7</sup> Там же, с. 10—24. Треба зазначити, що було двоє Мартинів Броневських Польський дослідник Ю. Третяк пов'язував авторство «Апокрисиса» з тим із них, який був поляком-протестантом. Проте, як стало відомо, цей Броневський помер 1593-го р. і, звичайно, не міг знати «*Synod brzeski*» Петра Скарги, що з'явився на початку 1597 р. Але був ще інший, молодий М. Броневський. Його з більшою підставою можна вважати автором «Апокрисиса». Доречно нагадати, що на Україні в той час проживали й православні Броневські.

<sup>8</sup> Скабанович Н. Об «Апокрисисе». — СПб, 1873; J. Tretiak. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej. Krakow: 1912; Brückner A. Spory o unie w dawnej literaturze. — *Kwartalnik historyczny*, R. X., 1896.

<sup>9</sup> Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. у боротьбі проти Ватикану і унії.— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.

Влада монарха, на його думку, зовсім не торкається душі<sup>10</sup>.

Влада монарха не є абсолютною і стосовно «тіла» людини, тобто в земних, світських, суспільно-державних справах. Твердження про «всевладдя боже» полеміст спрямовує на обстоювання тієї думки, що монарх не має ніякого права чинити свавілля, беззаконня над народом, здійснювати безконтрольне самовладдя, що відносно між монархом і народом мають засновуватися на законі і їхній добровільній згоді, на вимогах «права и божого и прирожого» (1800).

Філалет підкреслює, що «тѣла, добра, маестности и учтивости наши зверхности его королевской милости суть от нас добровольне подданы: так же ведлуг права посполитого о них чинити розсудок может» (1808). Оскільки ж піддані — «добровольне подданы», то і король мусить відповідно до «права посполитого» (державного закону) діяти, а не за власним розсудом, за своїм свавіллям, бо «он есть присяглым сторожем прав и свобод наших» (1292). Ми, продовжує полеміст, за взаємною добровільною згодою виконуємо «повинности нашей» перед королем, а тому і від нього «взаем того, аби нам присяги своен панскон додержовати а ведле прав пановати рачил, потребуемо» (1808).

На тій же підставі Філалет обстоює законну вимогу підпорядкування дій короля і сенаторів «судови подданных» (1298, 1300).

Оскільки, на думку Філалета, піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти згідно з законом, шанувати їх права і свободу, то цей договір («пакта») і має бути основою справедливих відносин між монархом і підданими. «Што бовѣм иншого и приступ до той зацон \* столици зєднало, и фундаментом есть панованья его королевской милости, одно пакта з нами учиненные а права корунные» (1810).

Автор з особливою силою наголошує на необхідності дотримання і шанування монархом прав і свободи народу. Дотримання монархом закону, поважання прав і свобод підданих є джерелом сили і могутності держави (1810, 1812). Філалет підкреслює, що «и тепер задержаньем межи нами згоды и милости внутрней панство его королевской милости утвержатися будет!» (1812).

Мислитель звертає увагу короля і сенаторів як представників державної влади на те, що порушення ними прав і свободи підданих, зловживання владою, нехтування закону підриває державу і неминуче спричинює її занепад (1812). Неувага до прохань підданих, потурання несправедливості та утискам, беззаконня і свавілля, — підкреслюється у творі, — неминуче породжують справедливе невдоволення народу, яке з необхідністю переростає у «попудливість» (обурення) проти кривдників. «Терпливость, часто ображая, — зазначає Філалет, — в попудливость звыкла ся перамѣнати» (1800).

Народ, за його переконанням, повинен захищати свої права. Поки що, попереджає Філалет, ми вдаємося для цього до «письма», до пера, а не шабель (1296). Але якщо можновладці і далі зловживатимуть терпінням гноблених і своїми знущаннями спричинять «внутрну войну», то вся провина і вся відповідальність ляже на них (1816).

Отже, соціально-політичні погляди автора «Апокрисиса» включають ідею суспільного договору, обмеження влади монарха законом, визначення прав і свободи підданих, засноване на вимогах «права и божого и прирожого». За своїм класовим і політичним характером вони спрямовані проти тієї шляхетської демократії, яка надавала необмежені права можновладцям і прирікала на цілковите безправ'я трудящих.

Такий «порядок» Філалет рішуче засуджує, висуваючи вимогу створення справедливого закону і його суворого дотримання.

<sup>10</sup> Ф и л а л е т Х р и с т о ф о р. Апокрисис / Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2-я. — Петербург, 1882, с. 1808. (Далі сторінки зазначаються в тексті в круглих дужках).

\* Чесний, праведний.



Значення «Апокрисису» полягало в тому, що в ньому містилося ідеологічне обгрунтування прав українського народу, що сприяло його соціальній і національно-визвольній боротьбі, розвінчуванню католицизму та уніатства.

Розглядаючи велике коло питань, автор «Апокрисису» щораз спрямовує своє гостре критичне слово проти основних засад соціально-політичної доктрини католицизму, викриває її антинародний характер, обстоює раціоналістичні і гуманістично-демократичні принципи побудови соціально-політичних, релігійних, і національних відносин на Україні кінця XVI — початку XVII ст. Він відкрито обстоює реформаційно-протестантські ідеї, використовуючи їх історично-прогресивне зерно для захисту прав і свободи українського народу, боротьби проти католицизму й унії.

Спираючись на теорію природного права й права народів, догвірного походження держави і принцип обмеження влади монарха законом, Філалет спростовує міф про особливе місце римських пап у християнській церкві. Він викриває ганьбі засоби, до яких вдавалися захисники тираносців для виправдання і зміцнення влади папського престолу: різноманітні фальсифікації документів, перекручення і підтасовки фактів, висловлювань євангелістів тощо. Філалет рішуче заперечує твердження П. Скарги, що «монархія або єдиновластє костелное в євангеліи уфундоване ест» (1338), спростовує його вигадку про євангельські відомості, за якими Христос нібито поставив Петра «старшим і напершним урядником церкви своей над ине апостолы», сказавши: «на тобѣ збудую церков мою, бо ты еси опора и камѣнь» (1350). Грунтовно вивчивши грецькі і латинські тексти Євангелія та «свѣдѣцтва докторов», Філалет робить висновок: такого «в словах Христових у своих греческих зводах не знайдуемо», крім, хіба, очевидних фальшивок і підтасовок, наявних у «латинників» (1352), «єдиноначалство церковное Петра святого в письмѣ святом фундаменту не маєт» (1346), а отже безпідставна і заява П. Скарги про те, що «монархія або єдиновладство костелное Петра святого в євангеліи ест укруптованое» (1392). Доведення цього потрібне Філалетові, щоб вибити ґрунт з-під твердження П. Скарги, що нібито «власть и преложество одного пастыра с Петром святым не умерло, але на римских епископах и папѣжах стало» (1392). Далі він звертається до історичних фактів, щоб показати: і вони не дають підстав визнати єдиновладдя римських «намісників бога». «Зверхности над епископы в зерженью их из престолов найбільше цесари заживали», проте і їх ніхто не вважає церковними єдиновладцями (1488, 1490). Не потверджується і те, пише автор трактату, що «цесаре о апелляциях в розницах епископских права становили» і «от декретов цесарских отозваньеса на суд далее не шло» (1522). Оскільки ж «за єдиновладцу церковного не ест жаден цесар почитан», то «протож поготовю папѣжи римскіе... за єдиновластники церковные почитаны быти не могут» (1522).

Філалет наводить численні аргументи на користь цього висновку. П. Скарга запевняє, що лише сам римський єпископ скликав синоди і жоден синод не мав сили без його схвалення. Але історія засвідчує протилежне: «соборы не през папѣжи римскіе, але през цесари, а до того не по воли папезской складаны и збираны бывали», папи римські «не сами соборы складовали, але их у цесаров просили» і «на соборы и сами за цесарским розказаньем пріѣжджали». Ще й тому вони «за єдиновластники церковные почитаны быти не могут» (1530, 1532).

Що ж до твердження, нібито римський єпископ завжди мав перше місце або головував на головних соборах і затверджував соборні постанови, то й його спростовують факти. На соборах головували й інші єпископи, хоча «жаден з них за єдиновладцу костелного не ест почитан» (1538). Більше того, «цесари, княжата свѣцкіе и розличные розных кутов свѣта бискупы синоды потвержали, а предся- жаден з них за єдиновладцу костелного с тоєй мѣры не ест почитан» (1542).

Заперечуючи церковне єдиновладдя, абсолютизм папи римського, автор «Апокрисису», згідно з протестантським віровченням, вважає незаконним втручання папи в світські справи, намагання підпорядкувати собі світську владу.

Полеміст дає відсіч заяві П. Скарги: «В папествѣ свѣцкіе духовными не рядят»,— твердо стоячи на тому, що це «может ся признати, а ще и с тым придатком, же ду-

ховные, мимо поволанье свое, в вярды всякіє свѣцких, с каждой мѣры. ся вдирают» (1714). Папа римський, підкреслює Філалет, узурпував політичну владу, «вынеслся над всѣ люди, на свѣт будучіе», «над княжата, король, цесари, скипетро королевское и конуру им отнявши, а собѣ привлащивши, от которого бы се брати мѣли» (1636).

Автор «Апокрисису» словами самих «похлѣбцов папеских» викриває незаконне і безпідставне загарбання папою прав, які йому зовсім не належать. Прислужники тіароносців, зауважує Філалет, у своїх дифірамбах дописалися до того, що нібито папа є вселенський суддя всіх людей і не може бути ніким суджений: ні імператором, ні королем, ні всім духовенством, ні всім народом; він має всяке право і всяку правду, його авторитет вищий за всі собори; бажання папи і є законом для всіх, а його власна воля є достатнім доказом його бажання, бо папа із нічого може зробити будь-що. А деякі вже просто називали його богом, приписуючи йому всяку владу на небі і на землі. Отож, за їх словами, папа вищий від кесаря, а тому йому вільно ставити і скидати королів і князів, дозволяти чи забороняти світському володареві брати меч (1638, 1640).

Довішивши, що влада «папезов римских» не від бога і добровільного людського визнання, Філалет показує інші шляхи, якими папи римські домагались її: «кривавые войны, которые умыслне папежи римские прошлых вѣков и часов взнѣчали в спущенью одних христіан из другими»; «то с той мѣры, же коли христіане, за их подошваньем за лоб ходячи, едны топили, они тым часом можность и панованье свое над ними, а меновите над цесарми и королями ростягали» (1652). Свій обопільний меч — світський і духовний — папи римські, зазначає Хр. Філалет, використовували для утвердження свого необмеженого панування, спричинюючи світським людям незчисленні кривди, утиски, гніт, сіючи розбрат, міжусобиці (1720). А до цього ще слід додати «незличоную рѣч родов симонеи, в костель римском указующейся», хабарництво, пограбування народів, жадобу золота, пиху, гордовитість, розкіш, «учинки тѣла: чужоложство, вшетеченство (розпуста.— А. П.), нечистость, трутизны, неприязни, свары, зазрости, гнѣви, споры, мужобойства и иншіе тым подобные...» (1584).

Автор трактату як прихильник реформаційних ідей секуляризації церковних маєстностей і «дешевої церкви» гнівно картає католицьких і уніатських священослужителів за невстигме нагромадження багатств, витіснення світських шляхтичів з маєтків, перетворення церковної власності на свою, за здирство і визиски, насильне збирання десятини, яку «през моц витягают, на недостаток подчас от голоду здыхающих убогих людей ничего ся не оглядаючи» (1718).

Заперечуючи абсолютну владу папського обопільного меча і вимагаючи підпорядкування, послухності і відповідальності духівництва перед світською владою, Філалет постає проти теократичної теорії держави Фоми Аквінського, за якою беззастережне право на світську і церковну владу визнавалося тільки за папою римським.

Водночас автор «Апокрисису» розвінчує спробу П. Скарги єдність всієї вселенської церкви пов'язати з абсолютним єдиновладдям папи і зверхністю римської церкви. На думку Філалета, така єдність не має нічого спільного з централізмом і абсолютизмом чнеї б то не було влади — папи римського чи будь-чнеї. Єдиновладдю папи римського поємист протиставляє поліцентризм християнської церкви, заснований на рівноправності всіх її членів.

Обстоюючи ідеї раціоналізму і гуманізму, Філалет обгрунтовує визнане протестантським віровченням право світських людей (не представників влади) брати участь у церковних соборах, контролювати дії владик тощо, яке значно обмежувало владу церковників. Він піддає критиці твердження П. Скарги, що «суды о науцѣ и вѣрѣ самым духовным належат», і, посилаючись на історію церкви, показує, що «межи свѣтскими много бывает людей научных, а под час, або и часто, иле теперешних вѣков, и над епископы бѣгльйших, над овые, мовлю, которые, кром титулу, шат, пыхи и маєтности, нного права бискупего не мают» (1214, 1212). Єпископи та інші церковники, пише поємист, можуть помилитися, як і всі смертні. Адже відомо, що «в вѣрѣ папез блудити может», то що ж сказати про «нижших пастырох, а злща о тых, што злодѣями, разбойниками, albo наемниками, а не пастырями власне мѣли бы бы-

ти названі?» (1244). Філалет виступає проти сліпого схилення перед титулами «духовних отців», беззастережної покорі, тим більше, що вони «той такої неограниченої около вѣры власти, яку им приписует, привлащати собѣ не могут» (1248).

Світські люди, підкреслюється у трактаті, мають повне право разом з духовними брати участь як у виборі владик, так і в позбавленні їх духовного сану, бо «кто мает моц обиранья, тот же мает моц и зверженья» (1272). Він нагадує, що константинопольський патріарх Іеремія під час перебування у Вільні «надал и привлащил» владу церковному братству над митрополитом на випадок, якщо останній виявить «нѣякую звирхность и до каранья его моц» (1270). Такі ж права були надані патріархом і Львівському ставропігійському братству.

Отже, активна участь світських осіб у церковних справах, на думку полеміста, повинна забезпечити контроль за діяльністю духовництва, захист інтересів мирян, перешкодити зловживанню церковною владою для їх визиску (1528). Думка автора «Апокрисису» підноситься над релігійною нетерпимістю, фанатизмом. визнанням виключного права за якоюсь однією релігією. Він стає на захист вільного вибору віросповідання. Так само як король і сенатори присягою зобов'язані «до перестереганья прав, волность набоженства варующихх»\* (1796), так і духовні особи повинні шанувати свободу совісті. Філалет засуджує намагання нав'язувати одну релігію як кращу і відкидати іншу — як гіршу, вважає безглуздим «о том спор межи нами: што доброго, што злого, што лѣпшого, што горшого». Це визначається, за його глибоким переконанням, особистим духовним уподобанням людини. Звідси він виводить, що насильне нав'язування унії протиправне і шкідливе, бо спричинює невдоволення, розбрат, неспокій у державі. Полеміст нагадує королю і сенаторам повчальні приклади з історії «посторонних краев», в яких «люде до небоженства, собѣ ся неподобачого, притискани были», що призвело до «внутрної війны» (1798, 1800).

Мислитель закидає можновладцям, що вони прирікають підданих на жалюгідне існування, не гідне людини. Він звертається до них із словами: «Людми, а не скотами естесмо... людми свободными, на которых абы што през моц и муз вымочи мѣл, прожне собѣ хто обѣцовати мает!» (1796, 1798).

Поважання прав і свободи, зокрема свободи совісті, він вважає обов'язковим щодо будь-якої віри. «Бо добре тоє нас самых не заходило и не долегало, а жебыхмо хотя и нишей вѣры особах такий праву квалт чиненый видѣли,—и за ж бы нам хутьку задржанью ойчистой волности и права посполитого мовчати о тео допустила?» (1788). Ці ідеї, спрямовані проти релігійного і соціального гноблення, мали велике значення для розвитку прогресивної суспільної думки, посилення протидії народу духовним, політичним і економічним утискам.

Питання про релігійну віру в «Апокрисісі» розглядається в нерозривному зв'язку з соціально-політичними відносинами того часу. Для полеміста найголовнішим, власне, і є питання про суспільно-політичні наслідки розвитку релігійних відносин, зокрема стосовно прав і свободи людини.

Філалет виступає проти католицизму і унії передусім тому, що вони становили оплот гніту і свавілля, покріпачення і поневолення народу. Він засуджує абсолютиський централізм, тиранію, деспотично-автократичне управління не лише в церковній, але й у світському житті. Не випадково полеміст закидає П. Скарзі, що він «зневольеньє господних овец и тиранское им розказованье, в костель римское сказующееся, же подобно за ряд мает» (1662).

Свої контраргументи Філалет пов'язує також із захистом православної церкви. В конкретно-історичних умовах того часу ці думки мали прогресивний характер. Православна церква зазнавала утисків і переслідувань з боку державної і церковної влади Речі Посполитої.

Звичайно, всі ідеї, які викладено в «Апокрисісі», є історично обмеженими. Однак, важливо відзначити й те, що у поглядах прогресивних діячів і мислителів тієї доби релігійні ідеї нерідко поєднувалися з намаганнями раціоналістично переос-

\* Забезпечувати, зміцнювати.

мислити потреби соціально-політичного життя, з ідеями гуманізму. Це виявилось і в «Апокрисісі», де простежується певна філософсько-соціологічна концепція, в якій питання віри тлумачаться з раціоналістично-гуманістичного погляду в їх нерозривному зв'язку з соціально-політичним життям того часу. Гуманістична спрямованість твору, реформаційний демократизм виразно проступали крізь релігійну оболонку. Як писав І. Франко, «книжки такі, як «Апокрисис»... «спосібні далеко більше обалити (зруйнувати.— А. П.) віру в усякі чуда і догми., аніж її утвердити»<sup>11</sup>. Ідеї, викладені в «Апокрисісі» Філалета, є відгуком на боротьбу за свободу совісті, яка розгорнулася під безпосереднім впливом теорії суспільного договору і природного права людини. Із змісту цього трактату можна припустити, що Філалет брав участь у сеймі, який ухвалив відомий документ «Генеральна Варшавська конфедерація», де гуманістична ідея свободи совісті вперше дістала юридичне оформлення.

Загалом реформаційні, антикатолицькі ідеї «Апокрисису», при всій їхній соціально-класовій і історичній обмеженості, були спрямовані проти соціального і релігійного гноблення українського народу як іноземними, так і — власними» магнатами. В них критика насильницької колонізації й покатоличення поєднується з критикою феодального визску, утисків і гноблення з боку православної церковної ієрархії і кліру.

\* \* \*

В статті розглядаються філософсько-гуманістичні ідеї, що містяться в антикатолицькому творі «Апокрисис» — видаючомуся пам'ятнику української полемічної літератури кінця XVI—початку XVII ст. Особливу увагу приділено дослідженню філософсько-соціологічної концепції автора «Апокрисиса», що охоплює ідеї суспільного договору і обмеження влади монарха законом, ідеї прав і свободи народу. ґрунтуючись на цій концепції, автор «Апокрисиса» розкриває узурповане римським папою право на єдинодержавність церкви і теократичну теорію держави, розвінчує католицизм і уніатство.

<sup>11</sup> Франко І. Хуторна поезія П. Куліша.— Світ, 1882, № 5, с. 269.

М. М. ВЕРНИКОВ

## СОЦІАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИЗИ ФІЛОСОФСЬКОГО ІДЕАЛІЗМУ

Розкриваючи основні риси суспільства розвинутого соціалізму, побудованого в СРСР, товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслює: «Це — суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд»<sup>1</sup>. Утвердження наукового матеріалістичного світогляду є найважливішою ідеологічною умовою побудови і дальшого удосконалення суспільних відносин розвинутого соціалізму, соціалістичного способу життя. Ідейно-теоретичною основою цього найвищого типу світогляду є марксистсько-ленінська філософія.

Марксистсько-ленінська філософія здобула визначальні позиції в духовному житті людства. Один із переконливих доказів цього — те, що саме проблеми, поставлені марксизмом, були в центрі дискусій на XVI Всесвітньому філософському конгресі в Дюссельдорфі (1978 р.). «Весь хід конгресу, — відзначає академік П. М. Федосєєв, — свідчить про те, що, незважаючи на активну протидію антимарксистів..., вплив марксистсько-ленінської філософії і марксизму-ленізму в цілому непинно зростає»<sup>2</sup>.

За своєю суттю марксистсько-ленінська філософія непримиренна до будь-яких різновидів філософського ідеалізму. Весь процес її історичного формування і розвитку відбувається в гострій боротьбі з протилежною лінією у філософії.

Саме тому генеральним напрямом наукового осмислення історико-філософського процесу є аналіз його основної закономірності, основної суперечності — багатовікового протиставлення матеріалізму й ідеалізму. Вивчення особливостей цієї боротьби дає можливість розкрити розвиток суспільної думки по шляху утвердження діалектико-матеріалістичного світогляду.

Повна перемога філософського матеріалізму в його сучасній формі — діалектичного матеріалізму — є найважливішою тенденцією розвитку філософської та суспільно-політичної думки в епоху переходу людства до нової, комуністичної цивілізації. Цей процес відбувається в умовах загострення соціально-економічної, політичної та духовної кризи буржуазного суспільства, яка, безперечно, визначає особливості кризи філософського ідеалізму в наш час, спричинює поглиблення деструктивних тенденцій у ньому.

Розкриття закономірного характеру і об'єктивної зумовленості кризи філософського ідеалізму виступає необхідною ланкою з'ясування самої сутності ідеалізму як історично перехідної форми суспільного світогляду. В процесі цього з'ясування стає очевидною безпідставність спроб представників сучасного філософського ревізіонізму заперечити існування і боротьбу двох ліній у філософії — матеріалізму і ідеалі-

<sup>1</sup> Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 97.

<sup>2</sup> Федосєєв П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. — Вопросы философии. № 1, 1979, с. 84.

му; в душі псевдонаукових «теорій» «відкритого марксизму» або «ідеологічної коекзистенції» довести, нібито філософія К. Маркса не була «ні запереченням ідеалізму, ні акцептуванням матеріалізму», а лише містила «істинну їх обох» і тому стала «ноюю єдністю»<sup>3</sup>. Вдаючись до полеміки з Ф. Енгельсом та В. І. Леніним, сучасні ревізіоністи (Е. Фішер, Р. Гароді, Л. Колаковський та ін.) намагаються взагалі поставити під сумнів провідне значення боротьби матеріалізму з ідеалізмом в історії філософії<sup>4</sup>.

В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» піддав нищівній критиці намагання філософського ревізіонізму заперечити існування і боротьбу двох протилежних напрямів в історії філософії, піднятися «над ними» і проголосити «третю» лінію. В. І. Ленін дав рішучу відсіч спробам підмінити філософську основу марксизму, діалектичний матеріалізм, будь-якими течіями «новітньої» філософії, за якими приховувались різні варіанти ідеалізму. Ленінська критика філософського ревізіонізму, принципова партійно-класова позиція щодо всіляких ухилів від марксизму є взірцем безкомпромісної боротьби з ворожою ідеологією. Вона орієнтує на розвінчання ідейної злиденності філософського ревізіонізму, його марного силкування під виглядом «творчого» або «аутентичного» марксизму подати еkleктичну мішанину з різнорідних елементів «теоретичного» арсеналу сучасного філософського ідеалізму. Відхід від матеріалістичних позицій обертається тут найчастіше поверненням до фіхтеанського і кантіанського суб'єктивізму і апіоризму, спробами підмінити матеріалістичний монізм—монізмом «антропоцентричним», фальсифікувати на суб'єктивно-ідеалістичній основі поняття практики. В цьому ж руслі сучасний ідеалізм намагається підмінити історичний матеріалізм—неофрейдистським та іншими психологістськими тлумаченнями соціальних явищ.

Всі ці і подібні до них тенденції, притаманні сучасній буржуазній філософії та ревізіонізму, відображують світоглядно-методологічну неспроможність сучасного ідеалізму.

Важливе значення для з'ясування цієї обставини має розкриття закономірного характеру і соціально-пізнавальних передумов кризи філософського ідеалізму. Саме цьому питанню і присвячена наша стаття.

Наукове уявлення про характер і спрямованість історико-філософського процесу можливе лише на основі діалектико-матеріалістичної філософської методології, яка, враховуючи відносну самостійність суспільної свідомості, розглядає динаміку ідей в органічній єдності з усім суспільним процесом, з розвитком духовної культури, передбачає комплексний підхід, залучення даних наукової історії суспільства, культури і самої науки. Це дає змогу розкрити об'єктивну зумовленість філософії як трансформованого відображення суспільного буття, соціально-класової структури суспільства і їх розвитку. Водночас розвиток філософії визначається всім суспільно-історичним рухом наукового, у тому числі соціального, пізнання. Філософія виступає як складова частина цього процесу.

Коли йдеться про вплив соціально-наукового пізнання на розвиток філософії, мається на думці не тільки безпосередня сфера соціально-філософської теорії, але й філософські уявлення загалом. У цьому виявляється органічна єдність філософських і соціально-філософських

<sup>3</sup> Socialist Humanism. An international Symposium (ed. by E. Fromm). New York, 1965, p. 78 (Цит. за кн.: Ideologia i polityka wspólczesnego lewactwa. Pod. red. J. Janickiego i J. Muszyńskiego.— Warszawa, Państw. wyd-wo nauk., 1976, s. 128).

<sup>4</sup> Див., наприклад: Kołakowski L. Jednostka i nieskonczoność.— Warszawa, 1958, s. 619—620.

знань, яка в розвинутому вигляді втілюється в єдності складових частин марксистської філософії, діалектичного і історичного матеріалізму, і ґрунтується на діалектичній єдності природи і суспільства. Як відзначає В. І. Шинкарук, марксизм «виводить принципи діалектичного методу з теоретичного узагальнення діалектики суспільно-історичних процесів»<sup>5</sup>.

Хибне, ідеалістичне відображення соціальної дійсності фіксує певний історичний рівень її пізнання.

Процес пізнання, за визначенням В. І. Леніна, є взаємовідношення суб'єкта і об'єкта, процес наближення суб'єкта (мислення) до об'єкта, збігу мислення з об'єктом<sup>6</sup>. Отже, рівень соціальних знань залежить від рівня соціальної дійсності, що відображується в ньому<sup>7</sup>. Цю сторону соціального пізнання розкриває ленінське положення про те, що пізнання є осягнення сутності і «безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку до сутності другого порядку і т. д. без кінця»<sup>8</sup>. Але починається воно від явища і зумовлюється характером взаємозалежності сутності і явища.

Взаємовідношення сутності і явища має онтологічну і гносеологічну сторони. З онтологічного погляду — це діалектична єдність двох сторін. З гносеологічного — наші уявлення про дійсність рухаються від явища до сутності шляхом проникнення через явище у сутність. В. І. Ленін писав: «...бачимо перехід, перелив одного в одне: сутність являється. Явище істотне»<sup>9</sup>, «явище є прояв сутності»<sup>10</sup>. Ці сторони дійсності не тотожні, вони не збігаються, бо явище відрізняється від сутності. «...Коли б форма прояву і суть речей безпосередньо збігалися,— писав К. Маркс,— то всяка наука була б зайва»<sup>11</sup>.

Сутність виявляється і через найменш адекватні ступені, скажімо, через видимість (позірність). «Позірне,— відзначав В. І. Ленін,— є сутність в одному її визначенні, в одній з її сторін, в одному з її моментів»<sup>12</sup>.

Тому ступінь адекватності відображення сутності у пізнанні залежить, з одного боку, від глибини її осягнення і, з другого, від ступеня виявлення самої сутності, від розвинутості самого об'єкта пізнання<sup>13</sup>. Цей останній бік питання, який безпосередньо стосується методології соціального пізнання, не раз підкреслювали основоположники марксизму-ленінізму. К. Маркс відзначав, що, вивчаючи економічні відносини капіталізму, він звернувся до Англії тому, що вона була класичною країною капіталізму<sup>14</sup>. Думку про те, що причина слабкого розвитку суспільної теорії міститься у нерозвинутості самого предмета відображення, тобто соціальних відносин, неодноразово висловлював Ф. Енгельс. «Незрілому станові капіталістичного виробництва,— писав

<sup>5</sup> Шинкарук В. І. Єдинство діалектики, логіки і теорії пізнання.— К.: Наук. думка, 1977, с. 354.

<sup>6</sup> Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 163.

<sup>7</sup> Аршинов В. І. Уровні в структурі фізического знання.— Філософ. науки, 1973, № 6, с. 51—60; Кримський С. Б. Ленінська концепція багатоступінчастості рівнів пізнання і сучасна наука.— Філософ. думка, 1969, № 3, с. 13 і далі.

<sup>8</sup> Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 211.

<sup>9</sup> Там же.

<sup>10</sup> Там же, с. 144.

<sup>11</sup> Маркс К., Капітал. Том третій.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 352.

<sup>12</sup> В. І. Ленін. Філософські зошити.— Повне зібр. тв., т. 29, с. 112.

<sup>13</sup> Див.: Верблін А. І., Герман Ш. М. Особенности соціального пізнання.— М.: Знання, 1973, с. 35.

<sup>14</sup> Див.: Маркс К. Капітал. Том перший.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 8.

він,— незрілим класовим відносинам відповідали і незрілі теорії. Розв'язання суспільних завдань, ще приховане в нерозвинутих економічних відносинах, доводилося видумувати з голови. Суспільний лад мав самі тільки хиби; усунення їх було завданням мислячого розуму»<sup>15</sup>.

На певних рівнях суспільного розвитку соціальні відносини об'єктивно не розкривають своєї сутності, виявляються однобічно, через позірність. Внаслідок нерозвинутості об'єкта соціального пізнання природа соціальних відносин, їх внутрішні рушійні сили протягом значного періоду розвитку суспільства перебували в прихованому стані. Через це в суспільній теорії триваліший час, ніж у філософії природи, ідеалістично містифікувалася картина явищ і процесів, що відбуваються в житті суспільства.

Цей стан розвитку суспільствознавства намагається узаконити ідеалістична методологія, яка обмежує завдання соціального пізнання лише констатацією фактів, що виступають на поверхні явища, заперечує необхідність осягнення глибинної сутності процесів суспільного життя.

Характерними щодо цього є обстоювані послідовниками позитивізму на різних фазах його еволюції погляди з питань методології історії. Засновник цього напрямку О. Конт, виходячи з позицій суб'єктивно-ідеалістичного емпіризму, вважав, що в наукових пошуках слід прагнути «до заміни слова *чому* словом *як*»<sup>16</sup>. По суті на тих же позиціях стоять представники ідеалістичних напрямів, які критикують позитивістську соціологію. Один із фундаторів неокантіанства Г. Ріккерт, наприклад, твердив про несумісність науки і відображення світу; інший неокантіанець В. Віндельбанд проголосив об'єктом суспільних наук, як наук «ідеографічних», сферу духовної культури<sup>17</sup>. Один із провідних буржуазних соціологів Ф. Знанецький, який намагається поєднати елементи позитивістської (Е. Дюркгейм та ін.) і так званої гуманістичної соціології (В. Дільтей, Г. Ріккерт та ін.), абсолютизує досвід і факт, заперечуючи їх об'єктивний зміст і зводячи все до індивідуальних переживань<sup>18</sup>, вдається в соціології до поняття цінності, вважаючи, що воно відповідає специфіці культурних явищ<sup>19</sup>. Емпіричність «модної» донедавна школи структурно-функціонального аналізу (Р. Мертон, Т. Парсонс та ін.) дає негативну відповідь на питання про можливість визначення джерел духовних цінностей. Т. Парсонс, абсолютизуючи методи емпіричної соціології, твердить, проте, що існують проблеми, які не можуть бути розв'язані цими методами<sup>20</sup>. Засновник «соціології знання» К. Маннгейм і відомий представник ідеалістичної філософії історії У. Росту визнають, що їхня методологія не дає можливості пояснити джерела ідей, їх зв'язок із соціальною дійсністю, причини і умови їх впливу на життя суспільства<sup>21</sup>. На поверхні історія справді виступає лише як вияв свідомої діяльності людей. Внаслідок цього створюється ілюзія, нібито головні причини її розвитку коріняться у

<sup>15</sup> Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 189.

<sup>16</sup> Цит. за: Антологія мирової філософії в 4-х томах.— М.: Мысль, 1971, т. 3, с. 581.

<sup>17</sup> Див.: Буржуазная философия кануна и начала империализма.— М.: Высш. школа, 1977, с. 101, та ін.

<sup>18</sup> Див.: Грзал Л., Попов С. Критика современных буржуазных социологических теорий.— М.: Прогресс, 1976, с. 53, 55.

<sup>19</sup> Znaniecki F. Wstęp do socjologii.— Poznań, 1922, s. 240.

<sup>20</sup> Див.: Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении.— М.: Прогресс, 1961, с. 140.

<sup>21</sup> Див.: Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки.— М.: Мысль, 1969, с. 319—320; W. Rostow. Politics and the Stages of Growth.— Cambridge, 1971, s. 5, 10.



мисленні. Виникає видимість того, що вирішальну роль у житті суспільства відіграють ідеї, свідома діяльність окремих осіб, їхня воля. Так, провідні представники буржуазної соціології ХХ ст. Е. Дюркгейм, М. Вебер всі суспільні інститути виводять з релігії. А. Тойнбі вважає релігійні ідеї основою кожної цивілізації, а їх носіями — «творчу меншість», що нібито веде за собою «інертний натовп». Г. Сорель абсолютизує роль міфології. Відомий представник сучасної буржуазної філософії історії Г. Гурвіч виходить з вирішальної ролі суспільної свідомості. Залишаючи осторонь розкриття дійсних рушійних сил людської діяльності, представники ідеалізму намагаються створити уявлення про її недетермінованість.

Основоположники марксизму-ленінізму, розкриваючи методологічну неспроможність подібних підходів, пов'язаних із обмеженістю суспільствознавчих можливостей лише емпіричним рівнем, відзначали, що одна з головних причин історичного ідеалізму полягає в недостатності знань про суспільство, його закономірності, що пояснювалося свого часу низьким рівнем продуктивних сил. Ідеалізм виникає на основі хибних уявлень про суспільні відносини. Сприятливим ґрунтом для поширення ідеалістичних уявлень є наявна в антагоністичному суспільстві суперечність між індивідуальними цілями людей і об'єктивною закономірною тенденцією суспільного процесу, яка, хоча і виявляється через свідому цілеспрямовану активність індивідів, однак має свою об'єктивну логіку, за якою суб'єктивна мета індивідуального акту втрачає свій первинний зміст, дістаючи реальне втілення в передбачених, часто протилежних їй наслідках. У суспільстві, заснованому на приватній власності, людина потрапляє в залежність від стихійних виявів об'єктивних закономірностей, що зумовлює її безпорадність перед ворожими соціальними силами, які протистоять їй і не піддаються управлінню. Виникає видимість чогось неприступного для розуміння і впливу, ірраціонального і водночас незворотного, видимість, що живить ідеалізм і релігію.

Такий погляд, закріплений інтересом експлуататорських класів, породжує філософський індетермінізм, який поєднується із запереченням закономірного характеру соціального розвитку, з утвердженням ірраціональності суспільної дійсності, яка нібито не піддається науковому осягненню і тим більше — науковому передбаченню. Заперечення пізнаваності суспільних закономірностей характерне і для представників позитивістської філософії. Засновник Львівсько-Варшавської школи К. Твардовський, наприклад, розглядав суспільне життя, як одне з джерел ірраціоналістичних світоглядів<sup>22</sup>. Я. Лукасевич також вважав, що гуманітарні науки не є «методично обґрунтованими», не дають розумної опори для людської діяльності<sup>23</sup>.

Основоположники марксизму-ленінізму показали, що одна з основних передумов ідеалістичного перекручення суті ідеології — виділення її в особливу самостійну сферу діяльності, опосередкованість і складність її зв'язків з об'єктивною дійсністю. «З цього моменту, — зазначає К. Маркс, — свідомість може дійсно уявити собі, що вона щось інше, ніж усвідомлення існуючої практики, що вона може дійсно уявляти собі що-небудь, не уявляючи собі чого-небудь дійсного, — з цього моменту свідомість може емансипуватися від світу і перейти до утворення «чис-

<sup>22</sup> Див.: Twardowski K. Przemówienie, wygłoszone na obchodzeniu 25—lecia Polskiego Tow. Filoz. we Lwowie. — W ks.: Księga Pam. Pol. Tow. Filoz. we Lwowie. — Lwów, 1931, s. 10.

<sup>23</sup> Див.: Łukasiewicz J. Logistyka i filozofia. — Przegląd filozoficzny, 1936, r. 39, s. 131.

тої» теорії, теології, філософії, моралі і т. д.»<sup>24</sup>. У зв'язку з цим Ф. Енгельс писав, що суспільна свідомість у своєму розвитку пов'язана з попереднім змістом, якщо йдеться про ідеалізм — з передісторичним змістом, «який ми тепер назвали б безглуздям» («різні хибні уявлення про природу, про істотність самої людини, про духів, чарівні сили і т. д.»), що вона внаслідок цього є внутрішньо погодженим вираженням, що породжує ілюзію іманентності процесу. Саме такий характер мають ідеалістичні напрями, які намагаються обстоювати автономність духовного, уявляючи його у вигляді якогось «потоків свідомості» (прагматизм У. Джемса, інтуїтивізм А. Бергсона, феноменологія Е. Гусерля тощо), розглядаючи як іманентний саморозвиток системи цінностей культурної реальності (неокантіанство). На думку Г. Ріккєрта, цінності «утворюють зовсім самостійне царство, розташоване по той бік суб'єкта і об'єкта»<sup>25</sup>. Виходячи з цих засад, американський соціолог Ф. Знанецький (виходець з Польщі) визнає «дійсність як предмет пізнання і суть пізнавальної думки» тільки для розуміння самого знання, «яке має в них свою основу і джерело»<sup>26</sup>. Поняття дійсності Ф. Знанецький конструє, керуючись концепцією «чистого досвіду», в якій акумулюються близькі до прагматизму уявлення про свідомість як неперервний потік. Для нього єдиною реальністю є свідомість, яка творить із себе і в собі самій<sup>27</sup>. У цьому потоці виділяється лише минуле, сучасне і майбутнє. Думка і дійсність трактуються тут як однозначні. Елемент свідомості, що зумовлює появу нового елемента, виступає стосовно нього як думка; елемент свідомості, зумовлений іншим елементом щодо нього, є предметом, виконує роль дійсності<sup>28</sup>. Думку, звернену до актуально даного досвіду, Ф. Знанецький називає цінністю, посиляючись на те, що вона стосується минулого і є основою для майбутнього, а також критерієм для них. Потік свідомості виступає як якийсь автономний ланцюг цінностей, що характеризується внутрішнім зв'язком<sup>29</sup>.

За такої інтерпретації процесу продукування і поширення ідей втрачається найважливіша сторона їх зв'язку з соціальною дійсністю, а отже, з соціальним пізнанням. При цьому, якщо абсолютизувати іншу сторону їх відношення до дійсності — функціональну, то створюється перевернуте уявлення про первинність ідеального.

Соціально-гносеологічним ґрунтом ідеалістичних поглядів є також те, що в антагоністичних формаціях суспільні, виробничі відносини, які є основою особистої залежності, виступають стосовно індивіда як зовнішні. Називаючи виробничі відносини речовими, тому що вони у розвинутому вигляді виявляються як самостійні щодо індивідів, як речове обмеження індивіда незалежними від нього і самодостатніми відносинами, К. Маркс підкреслював, що ці речові відносини залежності, на протизагу особистим, дістають відображення в абстрактній формі; здається, що над індивідами панують абстракції. Але абстракція або ідея є тут не чим іншим, як теоретичним вираженням цих матеріальних відносин, що панують над ними<sup>30</sup>. Тому панування певних відносин усвідомлюється індивідами як панування ідей.

<sup>24</sup> Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 29.

<sup>25</sup> Ріккєрт Г. О понятті філософії.— Логос, кн. 1, 1910, с. 33.

<sup>26</sup> Znaniecki F. Humanizm a poznanie.— Warszawa, 1912, s. 5.

<sup>27</sup> Ibidem, s. 30.

<sup>28</sup> Ibidem, s. 60.

<sup>29</sup> Znaniecki F. Wstęp do sociologii.— Poznań, 1922, s. 163—164.

<sup>30</sup> Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 108.

В антагоністичних суспільствах, де духовна сфера виступає як відчужена сфера людської діяльності, виникає ілюзія «чистої» свідомості як нібито іманентної діяльності, відокремленої від реального життя, Соціально-історична діяльність трактується як ідеальна за своєю сутністю.

Отже, ідеалістична інтерпретація історії — це спотворене, однобічне відображення відношення суспільної свідомості і суспільного буття, характерне для такого рівня соціального пізнання, на якому суспільство розглядається з боку явища, а не сутності; хибне, перекручене, містифіковане уявлення про відносини у класово-антагоністичних суспільствах, за яких відчуженість духовного виробництва створює ілюзію іманентності і первинності духовної діяльності. Основа таких містифікацій закладена в самих класово-антагоністичних відносинах.

Наукове пізнання суспільних явищ стає можливим лише тоді, коли визрівають об'єктивні умови для революційного, соціалістичного перетворення суспільства.

Характер прогресу в соціальному пізнанні залежить також від суб'єкта пізнання. Ним є соціально-історичний суб'єкт, тобто суспільство загалом в його історичному розвитку. Успіхи у соціально-пізнавальному процесі пов'язуються з діяльністю прогресивних класів, в наш час — насамперед з діяльністю революційного пролетаріату, чий соціальний інтерес збігається з інтересами усіх трудящих, відповідає прогресивній тенденції суспільного розвитку. На всіх етапах розвитку класово-антагоністичного суспільства соціальне пізнання має партійний характер, зумовлений класовим інтересом. Його прогрес відображує такий стан відношення суб'єкта і об'єкта пізнання, коли суб'єктивно-класова мета збігається з об'єктивною тенденцією історичного поступу людства. В. І. Ленін відзначає, що першим ступенем, моментом, началом, підходом пізнання є його кінечність і суб'єктивність, «мета пізнання спочатку суб'єктивна...»<sup>31</sup>. У цьому В. І. Ленін вбачав діалектику ідеї<sup>32</sup>. Суб'єктивна мета соціально-класового пізнання зумовлена потребами суспільно-історичної практики, класової боротьби. Суб'єктивне поняття тоді наповнюється об'єктивно-пізнавальним змістом, коли суб'єктивно-пізнавальна мета визначається прогресивними сторонами суспільно-історичної практики.

У суб'єктивно-пізнавальній меті трансформується соціальне завдання, що об'єктивно висувається суспільно-історичною практикою на певному етапі розвитку суспільства. Пошуки відповіді на це завдання є важливим стимулятором соціально-пізнавального процесу, розвитку соціального знання. З огляду на це обсяг і характер соціального пізнання, науковий зміст соціальних знань визначаються ступенем розвиненості соціально-історичної практики, а також мірою заінтересованості суб'єкта пізнання в осмисленні об'єктивних тенденцій соціально-історичного розвитку.

До певного часу зміст історичного прогресу виявлявся в тому, що в ході поступального розвитку утверджувалися однотипні, експлуататорські соціально-економічні формації. Експлуататорські класи, виставляючи свій класовий інтерес як загальносуспільний, часто виступали на чолі соціальних рухів, спрямованих проти історично віджилих типів суспільства. В цьому причина об'єктивної обмеженості трактування мети соціального пізнання. Вона зумовлюється також нерозвиненістю об'єкта, соціальною природою самого суб'єкта. Висуваючи аргументи

<sup>31</sup> В. І. Ленін, Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 174.

<sup>32</sup> Там же, с. 175.

проти старих форм суспільних відносин, на користь нових, поборники останніх, які належали до експлуаторських класів, виступали за збереження підвалин експлуаторського суспільства — приватної власності, економічної нерівності тощо. Встановленням влади вичерпується прогресивна місія експлуаторського класу. Консервативні сторони свідомості пануючих класів, що і раніше спричинювали звужений підхід до соціального пізнання, стають визначальними у ставленні до існуючого ладу. В умовах, коли на арену політичного життя виступають нові соціальні сили, пануючий клас у своїх спробах створити ілюзію вічності і незмінності наявних соціальних відносин вдається до свідомої фальсифікації соціального знання.

Ідеалістично перекручене відображення дійсності на рівні явища, позірності закріплюється класовим інтересом у певній ідеологічній системі, яка використовується як засіб освячення і увіковічення експлуаторського ладу. К. Маркс писав: «Якщо усвідомлено зв'язок речей, то руйнується вся теоретична віра в постійну необхідність існуючих порядків, руйнується ще до того, як вони розваляться на практиці. Отже, тут уже безумовний інтерес пануючих класів вимагає увічнення безглуздої плутанини»<sup>33</sup>. На соціальне пізнання і соціальне знання покладається функція захисту експлуаторського суспільства. Так, зміна ролі буржуазії в суспільно-історичному процесі (з класу прогресивного вона перетворюється на клас реакційний і деградууючий) позначається на глибині розробленої її теоретиками загальної теорії суспільства. В умовах імперіалізму буржуазія по суті відмовляється від такої теорії<sup>34</sup>. Як зазначалося уже в поглядах О. Конта, який запропонував поняття «соціологія», виявляється тенденція звуження проблематики соціального пізнання. Згодом вона спричинюється до абсолютизації емпіричної соціології і відмови від загальносоціологічної теорії. Інший варіант соціологічного «знання» сучасної буржуазії — різновиди спекулятивної філософії історії<sup>35</sup>. Обидві ці тенденції — методологічно безперспективні.

Суспільно-історичний процес соціального пізнання, пов'язаний з позицією прогресивних класів, об'єктивно відображуючи певні сторони соціальної дійсності, виступає як процес поглиблення знання про суспільство, процес становлення науково-соціального знання.

Виникнення наукової теорії суспільства зумовлене всім попереднім ходом соціального пізнання, умовами розвитку його об'єкта і суб'єкта. Інтенсивний розвиток суспільства, швидка зміна суспільних форм і загострення соціально-класової боротьби робили дедалі наочнішим зв'язок ідеології політики з глибокими соціальними процесами, її спричиненість об'єктивними, насамперед матеріальними факторами життєдіяльності суспільства. З появою і утвердженням на історичній арені промислового пролетаріату як дійсного суб'єкта суспільно-історичного прогресу, революційної практики і соціального пізнання, класовий інтерес якого органічно пов'язаний з об'єктивно-істинним знанням, з'являється і єдино наукова філософська теорія, що становить відображення дійсних відносин у суспільстві, — діалектичний і історичний матеріалізм.

Наукові уявлення про суспільне життя, що містяться в марксистсько-ленінізмі, матеріалістичне розуміння історії є втіленням закономірно

<sup>33</sup> Маркс К. Лист Людвігу Кугельману, 11 липня 1868 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 438.

<sup>34</sup> Чесноков Г. Д. Судьба общих теорий развития в буржуазной философии истории.— Философские науки, 1973, № 5, с. 70.

<sup>35</sup> Философия и наука.— М.: Наука, 1972, с. 300 та ін.

досягнутого рівня соціологічних знань. Їх дальший творчий розвиток відбувається на ґрунті інтенсивного розвитку суспільства і його пізнання. Марксистсько-ленінська наукова соціологія, розкриваючи суть, закономірний характер соціальних процесів, усуває містифікацію суспільних відносин, руйнуючи соціально-гносеологічні основи філософського ідеалізму.

Соціально-наукові знання розширюють ґрунт філософського матеріалізму, який дістав підтвердження, окрім наук про природу, в науках про суспільство, неухильно зміцнює свої позиції в боротьбі проти філософського ідеалізму. На цій розширеній основі філософський матеріалізм досягає своєї завершеності і повноти.

\* \* \*

Изучение проявления главной историко-философской закономерности — борьбы материализма и идеализма в современных условиях показывает, что противоборство двух основных линий в философии, происходящее на всем протяжении существования философии, развивается через последовательное преодоление идеализма материализмом в его современной, наивысшей форме — диалектическим материализмом. В частности, углубляющийся кризис философского идеализма свидетельствует о том, что в наши дни эта тенденция историко-философского процесса является определяющей. Среди факторов, воздействующих на развитие философии, важное место занимает социальное познание. Оно вскрывает подлинные, движущие силы общественного развития, расширяет научное понимание роли идей, сознательной деятельности в жизни общества.

В. Ю. ДОЛЯ, Н. М. ДЯЧКОВА

## ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ КРИТИКИ СУЧАСНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Визначальною тенденцією, яка характеризує становище релігії в сучасному капіталістичному світі, є дедалі більше загострення і поглиблення її кризи. Про розширення кризи релігійної ідеології свідчить безліч фактів — від зростання релігійного індеферентизму до падіння суспільно-політичного престижу різноманітних клерикальних організацій та угруповань. Усвідомлення релігійними ідеологами та церковними організаціями глибини і масштабності занепаду релігійності активізує їх намагання відшукати якісь ефективні альтернативи посиленню кризових тенденцій релігійного світогляду. Вони використовують будь-які засоби для реанімації релігійності, зокрема вдаються до збільшення тиражів релігійних видань, розширення релігійної пропаганди тощо.

Визнання неспроможності традиційних форм апологетики релігії примушує релігійних ідеологів дедалі більше звертатись до філософії як засобу подолання кризи релігійного світогляду. Ці намагання втілюються в різноманітних варіантах релігійної філософії, в межах якої активно розробляються проблеми філософії релігії, питання співвідношення релігії і культури та ін. До певної міри можна говорити про тенденцію до заміщення сучасною релігійною філософією тих функцій, які в минулому традиційно виконувала теологія. Як відзначають філосо-

фи-марксист-дослідники сучасної релігійної філософії<sup>1</sup>, на сучасному етапі буржуазна свідомість, силкуючись подолати занепад релігії, поєднує ідеалістичні «крайності» релігійної філософії і сцієнтизму, ірраціоналізму і наукоподібного позитивістського філософствування та ін.

За умов гострого протиборства непримирених світоглядів та ідеологій релігійна філософія дедалі активніше претендує на роль об'єднуючої основи стосовно численних шкіл і напрямів ідеалістичної філософської думки. І в цьому нема нічого «неприродного», адже, як переконливо показав В. І. Ленін, релігія та ідеалізм тотожні за своїми гносеологічними коренями. Філософський ідеалізм, підкреслює В. І. Ленін, є «дорога до попівщини», з необхідністю веде в болото попівщини, де останню «закріплює класовий інтерес пануючих класів»<sup>2</sup>.

Ефективність діалектико-матеріалістичної критики релігійної філософії вирішальною мірою залежить від дотримання марксистсько-ленінських методологічних принципів історико-філософського аналізу. Зокрема, положення В. І. Леніна про те, що фідеїзм, який «стоїть у всеозброєнні, має у своєму розпорядженні величезні організації і продовжує неухильно впливати на маси, обертаючи на користь собі найменше хитання філософської думки»<sup>3</sup>, сьогодні є як ніколи актуальним. Водночас застосування загальних принципів діалектичного та історичного матеріалізму до критики релігійно-філософських концепцій має певну специфіку, яка зумовлена, зокрема, особливостями самого предмета критичного аналізу. Деякі її особливості і розглядаються в цій статті.

Провідним і визначальним принципом критики течій немарксистської філософії є порівняння її теоретичних основ з діалектичним матеріалізмом, зокрема з'ясування характеру розв'язання певною течією фундаментальних світоглядних питань, передусім питання про відношення матерії і свідомості.

Чимало філософів-богословів намагаються довести, що «об'єкти» релігійної свідомості (бог, надприродне та ін.) начебто не уявні, а «реальні». Вони навіть твердять, що матеріальне буття об'єктивне і первинне щодо людської свідомості (але не за відношенням до божественного!), що релігійна філософія активно і ефективно бореться з суб'єктивізмом, соліпсизмом та ін. На цій підставі робляться спроби заперечити належність релігійної філософії до ідеалізму, довести її «реалізм» і подібність, спільність з матеріалізмом. Зіставлення теоретичних основ релігійно-філософських течій з діалектичним матеріалізмом, який є єдиним ученням, що послідовно протистоїть ідеалізму, показує неспроможність претензій філософів-богословів на подолання протилежності між матеріалізмом і ідеалізмом.

Істотною роллю у критиці ідеалістичної філософії відіграє принцип, що вимагає з'ясування відношення учення, що критикується, до науки, наукового знання, з одного боку, а з другого — до його антиподів — марновірства, сліпої віри тощо. Стосовно релігійної філософії такий аналіз передбачає розгляд як прямих нападок богословів на науку, так і спроб використати деякі її досягнення для теологічної інтерпретації, прагнень «синтезувати» деякі наукові факти, вихоплені з загального

<sup>1</sup> Див.: Богомолів А. С., Гараджа В. И., Каримский А. М., Кузнецов В. Н. Современная буржуазная философия и религия.—М.: Политиздат, 1977, с. 12 та ін.

<sup>2</sup> Ленін В. І. Філософські зошити.—Повне збір. творів, т. 29, с. 304.

<sup>3</sup> Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Повне збір. творів, т. 18, с. 351.

поступу наукового прогресу, з релігією. Цей аналіз дозволяє виявити загальну тенденцію релігійних філософів дискредитувати наукове знання, ідеалістично обмежити його компетенції лише тими питаннями, що не мають світоглядного значення. Конкретне застосування даного принципу свідчить про посилення конфлікту науки і фідеїстичної філософії, є наочним доводом неспроможності, хибності останньої.

Для викриття справжньої суті вчень, які маскують свій зв'язок з релігією, претендують на науковість чи на світоглядний нейтралітет, важливе значення має також розкриття їх справжнього відношення до релігійних ідей. «Відношення будь-якої філософської концепції до релігії,— відзначає П. В. Копнін,— виступає немов лакмусовий папірець для визначення її науковості»<sup>4</sup>. Він, зокрема, підкреслює, що цим за-собом систематично послуговувався В. І. Ленін, застосовуючи його для критики махізму. Так, розглядаючи тезу Богданова про «безрелігійний» характер філософії махізму, В. І. Ленін наводить численні висловлення Маха і його соратників про релігію, переконливо показуючи фідейстський характер цієї філософії. «Філософія, яка вчить, що сама фізична природа є похідне,— є чистісінька філософія попівщини. І такий характер її нітрохи не змінюється від того, що сам Богданов з усієї сили відрікається від усякої релігії»<sup>5</sup>. Водночас основоположники марксизму-ленінізму, спростовуючи релігійно-філософські вчення, не обмежувалися вказівками на їх зв'язок з релігійними ідеями. Вони ґрунтовно доводили зв'язок ідеалізму загалом з уявленнями про надприродне, містичне та ін. «Всі ідеалісти як філософські, так і релігійні, як старі, так і нові,— відзначають К. Маркс і Ф. Енгельс,— вірять у натхнення, в одкровення, у спасителів, у чудотворців, і тільки від ступеня їх освіти залежить, чи прибирає ця віра грубу, релігійну форму, чи освітню, філософську»<sup>6</sup>. В критиці вчень релігійної філософії важливо враховувати, що вони історично і по суті успадковують первісні міфи та розмаїті забобони минулого. Не менш важливо виявляти їхній зв'язок з сучасними захопленнями містикою, які поширені на Заході, «окультурними науками» та іншими виявами мракобісся ХХ ст. Доводи близькості з такими явищами є вагомим свідченням хибності, неспроможності релігійно-філософських учень та ідей.

Специфічні особливості критичного аналізу релігійної філософії зумовлюються тими світоглядними функціями, які вона виконує. Релігійно-філософські доктрини в ідеалістично-містифікованій формі відображають відчуження особи за умов класово-антагоністичного суспільства. Претендуючи на значення теоретично організованого світогляду, заснованного на вірі в надприродне, вони водночас спрямовані до емоційно-психологічного комплексу почуттів та переживань віруючої людини. Звідси, зокрема, походить характерний для більшості течій релігійної філософії підкреслено виражений зв'язок з «психологією віри», спекуляції на почуттях та емоціях.

Апологети релігійної філософії підкреслюють важливість цієї обставини. Наприклад, богослов С. Л. Франк, вирізняючи особливий тип релігійних філософів, твердить, що до цього типу можна залічити лише мислителів, які «шукають, зітхаючи», які через внутрішню духовну боротьбу відкривають нові грані в розумінні змісту життя. Так, харак-

<sup>4</sup> К о п н і н П. В. Особенности ленинского метода критики идеалистических философских концепций.— В кн.: Копнин П. В. Диалектика, логика, наука. М.: Наука, 1973, с. 62.

<sup>5</sup> Л е н і н В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 222.

<sup>6</sup> М а р к с К., Е н г е л ь с Ф. Німецька ідеологія. Твори, т. 3, с. 513.

терною рисою російської релігійно-філософської думки, за словами богослова, є «її емоційність і інтуїтивність, її визначеність сильними стихійними пристрастями, оцінками і почуттями»<sup>7</sup>. Іншим прикладом може бути богословсько-філософський твір П. Флоренського «Стовп і утвердження істини», де поряд з розділами «вченого змісту» подибуємо особисті релігійні зізнання (наприклад, описання мук релігійного сумніву). У книжці С. Булгакова «Світ не вечірній» сторінки схоластичних наукоподібних мудрувань перемежуються сторінками своєрідної «сповідальної прози», екзальтованого каяття в атеїстичних гріхах молодості, оповідями про злами у світогляді, про обставини звернення автора до віри та ін. Твори В. Розанова ґрунтуються на «ізольованих емоційних фактах». Свої релігійно-філософські відшукування він підпорядковує завданню «виразити», «сказати серце» і тому «з граничною відвертістю оголює сутність своєї особи»<sup>8</sup>. Емоційними закликами відвернутися від «байдужих» до людини наукових знань і звернутись до віри, яка її «захищає», переповнені екзистенціалістські писання Л. Шестова. «Вершиною» таких спекуляцій релігійної філософії на чинниках емоційно-чуттєвого самовираження людини виступають твердження про те, що релігійні філософи взагалі, мовляв, «мислять не розумом (!), а якимсь іншим, більш первинним, стихійним органом, якимсь «нутром» своєї душі»<sup>9</sup>. Все це, так би мовити, окупається пристрастю, з якою вони обстоюють релігійну віру.

Емоційно-психологічна насиченість релігійно-філософських творів всіляко використовується нині буржуазною філософською пропагандою. Не випадково західні релігійно-пропагандистські центри наповнюють канали засобів масової інформації, сторінки друкованих видань уривками з релігійних творів. Емоційний елемент робить їх зручним засобом подачі релігійних світоглядних ідей саме у формі проповіді — філософської, моральної, естетичної та ін. Звідси важливість у науково-атеїстичній пропаганді не обмежуватися одним доводом теоретичної неспроможності релігійного розуміння і трактування різних світоглядних питань, а враховувати їхнє пряме адресування сфері безпосередніх почуттів і переживань індивіда.

Світоглядна спрямованість релігійної філософії підкреслено виражена тим особливим значенням, якого надається в ній проблемі людини. На цій підставі релігійні філософи оголошують її найгуманнішою серед всіх філософських течій і шкіл. Сприятливий ґрунт для цього утворюється під впливом кризи таких форм буржуазного псевдоатеїзму епохи імперіалізму, які наочно виявили його антигуманну суть (ніцшеанство, фрейдизм та ін.). Проте насправді релігійна філософія, як і релігія, є, за словами Енгельса, «самоспущення людини»<sup>10</sup>, тобто виступає антиподом справжнього гуманізму. Тому, розвінчуючи теоретичну неспроможність релігійно-філософських учень, особливо важливо розкривати безплідність їхніх претензій на гуманістичність, розкривати їх світомістифікуючу і людинозаперечуючу сутність, що однозначно впливає із теоцентризму релігійного світогляду.

Особливе значення в критиці релігійно-філософських учень має розкриття їхньої логічної суперечливості. Ця суперечливість закладена вже у самій природі релігійної філософії як своєрідного гібрида двох

<sup>7</sup> Франк С. Л. Из истории русской философской мысли конца XIX и начала XX века. Антология. Нью-Йорк, 1965, с. 14.

<sup>8</sup> Там же, с. 113.

<sup>9</sup> Там же, с. 14.

<sup>10</sup> Енгельс Ф. Становище Англії.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 552.



різних форм суспільної свідомості. Виступаючи продуктом з'єднання філософії і релігії, релігійна філософія завжди несе в собі еклектизм. В ній змішано логічні форми ідеалістичної спекуляції і так звані істини одкровення, що приймаються на віру, поєднуються схоластика і містика, поняттєвість і чуттєво-символічна образність, вона насичена категоріями-міфологемами (творення, доля, гріх тощо). Еклектичний характер спроб поєднання релігії з філософією усвідомлювався навіть окремими ідеалістами. Наприклад, Шопенгауер писав про релігійну філософію як про «своєрідного кентавра».

Конкретним прикладом застосування принципу виявлення в релігійній філософії її внутрішніх суперечностей згаданого типу є критика основоположниками марксизму філософії пізнього Шеллінга. Про Шеллінга — автора «філософії одкровення» — з його прстензіями на поєднання філософії і теології К. Маркс відгукнувся як про «пустого хвалька»<sup>11</sup>. Нищівну характеристику «філософії одкровення» дав Ф. Енгельс: «Кожної хвилини йому перебігають дорогу найфантастичніші, найхимерніші привиди». Для філософії Шеллінга характерні не думки, а «розпливчасті фантастичні образи», «дивне перетворення думки в чуттєве уявлення»<sup>12</sup>. Отже, замість обіцяного примирення знання і віри Шеллінг спромігся дати жалюгідну еклектичну мішанину.

Нині, в умовах поглиблення загальної кризи релігії, загострюються і внутрішні суперечності релігійної філософії. Йдеться, зокрема, про спробу філософських апологетів релігії оновити основні догмати традиційних віровчень, розробити різноманітні концепції релігійного модернізму та неомодернізму. Виникнення різноманітних, іноді навіть досить «екзотичних» релігійно-філософських течій, є спробою дати відповідь на певні соціально-класові запити сучасної монополістичної буржуазії, зокрема протидіяти зростаючому впливові марксизму-ленінізму і нездоланному поступові комуністичного перетворення суспільства, а також загальному прогресові наукового знання, який сприяє утвердженню матеріалістичного світогляду. Прагнення протидіяти зазначеним чинникам суспільного прогресу посилюють спроби релігійних ідеологів нейтралізувати світоглядні висновки сучасних наук про природу, суспільство та людину, активізують їх намагання дати релігійне тлумачення суспільного прогресу. Претендуючи розв'язати власне релігійні, світоглядні, а також етнічні проблеми відповідно до запитів сучасності, релігійний модернізм вимушений звертатись до методологічного арсеналу різноманітних філософських течій. Саме тому нині в капіталістичному світі часто-густо подибуємо барвисті релігійно-філософські утворення, які еклектично поєднують в собі суб'єктивно-ідеалістичні тлумачення гносеологічних проблем з об'єктивно-ідеалістичним трактуванням світоглядних питань, екзистенціально-феноменологічне розуміння людини і сенсу історії з позитивістською інтерпретацією науки та ін. Дані тенденції значною мірою властиві таким сучасним різновидам релігійного модернізму, як «поп-християнство», «теологія революції», «теологія процесу» тощо<sup>13</sup>. Однак основним засобом захисту релігії був і лишається філософський ірраціоналізм, «цінність» якого для релігії дедалі більше зростає.

<sup>11</sup> Маркс К. Лист Л. Фейербаху 20 жовтня 1843 р.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів.— К.: Політвидав України, 1973, с. 235.

<sup>12</sup> Енгельс Ф. Шеллінг і одкровення.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973, с. 377.

<sup>13</sup> Докладніше про це див.: Богомолов А. С. та ін. Згадана праця, с. 329—367; Штайгервальд Р. Марксизм, релігія, сучасність.— М.: Прогресс, 1970.

У критиці релігійно-філософських течій, що не відкидають відверто значення розуму, логіки, науки (до них належать, наприклад, неомізм і філософія «всеедності»), важливо в єдності з застосуванням інших методологічних принципів розкривати їх логічні суперечності, неспроможність синтезу теології і науки. В критиці ж релігійного екзистенціалізму з його відкритим антисцієнтизмом важливо показувати його ірраціоналізм, розрив з логікою, розумом, перехід його прибічників на позиції відвертих ненависників наукового пізнання.

Для ефективної критики релігійно-філософських учень повну силу зберігає принцип, що вимагає з'ясування їхнього місця і ролі в сучасній ідейно-політичній боротьбі, аналізу виконуваної ними соціально-ідеологічної функції, встановлення їхнього зв'язку з інтересами певних класів і соціальних груп. Тут важливо враховувати і розкривати їхнє ставлення до клерикалізму — політичної та ідеологічної течії, що обстоює право церкви на всебічне втручання у всі сфери суспільного життя, — до клерикального антикомунізму і релігійного екстремізму.

Нині, у зв'язку з пристосуванням церкви до нових соціальних умов, релігійні філософи намагаються розробляти і висувати на перший план апологетики релігійного світогляду такі концепції, які виступали б співзвучними прогресивним рухам та ідеям сучасності. Аналіз нових тенденцій, скажімо в філософсько-богословських концепціях руської православної церкви, показує, що модернізація її релігійного комплексу виступає як засіб збереження впливу на свідомість віруючих в сучасних суспільно-історичних умовах. Процеси модернізації зачіпають трактування догматичних формулювань, диктуючи внесення змін в культуру практику, в ставлення до інших християнських і нехристиянських церков, до проблем роззброєння і миру тощо. Зокрема, в 1971 році на помісному соборі руської православної церкви було зняте прокляття стосовно старообрядців<sup>14</sup>. Внесено значні зміни в традиційні уявлення про «істинність» православ'я і хибність інших християнських віровчень, переглянуто ставлення православ'я до деяких католицьких і протестантських філософсько-антропологічних доктрин. Все це виступає виявом тенденцій пристосування релігійної ідеології до тих змін в способі життя і масовій свідомості радянських людей, які відбуваються під впливом науково-технічного прогресу, зростання культури, освіченості, трудової і суспільно-політичної активності. Ці зміни резюмуються насамперед в тому, що більшість людей негативно ставиться до церкви, оцінюючи і розв'язуючи з атеїстичних позицій ті загальнозначущі світоглядні проблеми, які містифікуються релігійно-філософськими концепціями.

Зі свого боку католицька церква, зокрема в нашій країні, не маючи можливості (внаслідок своєї залежності від Ватикану в питаннях культу) ефективно впливати на свідомість людей радикальними нововведеннями в галузі віровчення, силкується дати релігійне тлумачення тим проблемам, які найбільше цікавлять сучасних віруючих. У цьому вона вбачає єдиний засіб протидії проникненню в свідомість віруючих матеріалістичних поглядів. Намагаючись дати свою інтерпретацію суспільного прогресу, католицькі ідеологи твердять, що соціальне вчення католицізму завжди відповідало назрілим умовам часу<sup>15</sup>.

Критикуючи подібні релігійні спекуляції, слід враховувати, що богослов'я (і релігійна філософія) виступають тут не у своїй специфічній

<sup>14</sup> Див., зокрема: Новиков М. П. Тупики православного модернізма.— М.: Политгиздат, 1979, с. 3—4 та ін.

<sup>15</sup> Див.: М а ч ю л с І. І. Католицизм в СССР: новые тенденции.— У кн.: Католицизм—77. М.: Политгиздат, 1977, с. 205.

ролі, виконують не властиву для них функцію. Подібно до того, як провідною функцією релігії є ілюзійно-компенсаційна (хоч релігія виконує і деякі інші функції), специфічним «призначенням» богослов'я і релігійної філософії був і лишається захист релігії від атеїстичної критики, прагнення пристосувати догматизоване віровчення до мінливої свідомості конкретної епохи. Отже, релігія не може перестати бути «опіумом» для народу, а релігійна філософія і богослов'я за своєю суттю не перестають бути засобом його «теоретичного обгрунтування».

\* \* \*

Определяющей тенденцией, характеризующей нынешнее положение религии, является обострение ее кризиса. Осознание церковными организациями и религиозными идеологами неэффективности традиционных форм апологетики религиозного мировоззрения активизирует их обращение к религиозной философии, которая претендует на роль интегрирующей основы по отношению к различным направлениям и школам современной буржуазной философии.

Появление в буржуазном сознании многочисленных симбиозов идеалистической философии и религии актуализирует вопрос о диалектико-материалистических принципах критики религиозно-философских концепций. В этом плане в статье рассматривается значение философского наследия основоположников марксизма-ленинизма как единственно надежного методологического оружия развенчания и преодоления идеалистических мистификаций религиозной философией важнейших мировоззренческих проблем современности.

Н. М. КОЗАЧИШИН, А. М. СИМОНЧИК

## УНІАТСЬКА ЦЕРКВА — ВОРОГ ВОЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЄДИНІЙ РАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ДЕРЖАВІ

Останнім часом уніатські клерикали вкупі з угрупованнями українських буржуазних націоналістів посилили спроби фальсифікувати одну з найвизначніших подій в житті українських трудящих — воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі. Закордонні радіоголоси поширюють безпідставні облудні твердження про «наси́льництво й агресивність більшовиків», які, мовляв, порушили «соціальну гармонію», що саме склалася в Галичині, на інших західноукраїнських землях, і «насадили» там радянський соціалістичний лад.

Помітне місце у цьому антирадянському хорі посідають уніатські клерикали, які ще з 20-х років, як переконливо свідчать історичні документи, розгорнули боротьбу проти ідей пролетарського інтернаціоналізму, намагаючись будь-що посіяти недовір'я між трудящими різних національностей, роз'єднати їх, загальмувати їхнє революційне піднесення. У 20—30-ті роки уніатські клерикали стали на службу найбільш реакційним колам буржуазно-поміщицької Польщі, правлячі класи якої розглядали Західну Україну як аграрно-сировинний придаток економіки своєї країни, провадили грабіжницьку політику, по-хижацькому використувували природні ресурси західноукраїнських земель, прирікаю-

чи місцеве населення на виснажливу, непосильну працю і злидні. На ті часи 20 проц. західноукраїнських селян були позбавлені землі, 40 — мали наділи менше одного гектара; протягом 20 передвоєнних років в пошуках шматка хліба за кордон емігрувало понад 300 тис. чол. дорослого населення Західної України<sup>1</sup>. Ідеологічну підтримку цього по суті колоніального режиму забезпечували численні релігійні організації, які насаджували клерикально-націоналістичну ідеологію, містицизм, забобони, неучтво. На утримання величезної армії католицько-уніатського духовенства, підготовку майбутніх «ловців душ» спрямовувались великі матеріальні кошти.

Згідно з конкордатом (державним договором між буржуазним урядом Польщі і Ватіканом, укладеним 1925 р.), католицькій і уніатській церкві подавалася всебічна допомога з боку держави. Церква діставала гроші, землю, звільнялася від податків<sup>2</sup>. Власністю уніатської церкви були понад п'ять тисяч підприємств, на яких працювало близько двохсот тисяч робітників<sup>3</sup>, на 1935-й рік їй належало в Галичині 219,9 тис. га землі<sup>4</sup>.

Намагаючись усунути західноукраїнських робітників і селян від боротьби за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, експлуататорські класи Польщі в тісному контакті з уніатським духовенством вели шалену антикомуністичну пропаганду, освячували ім'ям бога розпалювання національної ворожнечі, всіма силами намагалися посягти в українських трудящих вороже ставлення до першої в світі соціалістичної країни — Радянського Союзу, до братнього російського народу. Уніати відверто зраджували національні інтереси свого народу, доходили у своєму цинізмі до того, що вихваляли окупаційний польський режим, зображуючи його як «благодіяння».

Революційна боротьба трудящих західноукраїнських земель, яку наснажував приклад Радянського Союзу, ліквідація експлуататорських класів (і зокрема куркульства) в СРСР, наводила жах на уніатсько-націоналістичних верховодів. Дедалі виразнішим ставав процес оформлення реакційного ідейно-політичного союзу між уніатством, Ватіканом, українським буржуазним націоналізмом на ґрунті воєнничого антикомунізму і антирадянщини.

Клерикально-націоналістична преса закликала уніатське духовенство бути «передньою сторожею католицької Європи... слухати голосу христового намісника»<sup>5</sup>. Залюкуючи віруючих примарою «більшовицької загрози», митрополит і його оточення, яких всіляко підтримував буржуазно-поміщицький уряд, намагалися перешкодити зростаючим симпатіям народних мас до Радянської України. Прагнення трудящих до возз'єднання з Радянською Україною митрополит Шептицький називав «небезпекою»<sup>6</sup>, закликав свою паству «не дати себе наклонювати до непослуху владі»<sup>7</sup>, тобто польському буржуазно-поміщицькому уряду. Єпископ Хомишин твердив, що український народ «не готовий до державної самостійності»<sup>8</sup>. І це говорилося в той час, коли вже другий де-

<sup>1</sup> Див.: Правда, 1977, 7 октяб.

<sup>2</sup> Див.: Правда про унію / Документи і матеріали.— Львів: Каменяр, 1968, с. 168—

<sup>3</sup> Див.: ЦДІА УРСР, Львів, філіал, ф. 201, оп. 4 «б», спр. 2225, арк. 2—6.

<sup>4</sup> Див.: Під чорними крилами Ватікану.— Львів: Каменяр, 1955, с. 36.

<sup>5</sup> Цит. за кн.: Правда про унію, с. 253.

<sup>6</sup> ЦДІА УРСР, Львів, філіал, ф. 201, оп. 4 «д», спр. 2166, арк. 1.

<sup>7</sup> Там же, арк. 1—2.

<sup>8</sup> Хомишин Г. Пастирський лист до людей доброї волі про політичне становище українського народу в польській державі.— Станіслав, 1931, с. 25.

сяток років зростала і міцніла перша в світі держава робітників і селян, а в її складі — Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Ідеологи уніатства, які виражали інтереси експлуататорських класів, сприяли ворогам українського народу в пограбуванні його національних багатств, закликали трудящих слухняно виконувати волю чужоземних володарів, аби не припустити втілення віковичних прагнень трудящих Західної України до свободи, народної влади, возз'єднання в єдиній сім'ї братніх народів СРСР.

Всупереч цим прагненням уніатська ієрархія висунула свій план «об'єднання» українського народу під штандартами католицизму, а за сіб його реалізації вбачала у війні проти СРСР. «Об'єднання української нації, — заявляли реакційні клерикали, — можливе лише під релігійним, католицьким прапором»<sup>9</sup>.

«Князі церкви» покладали великі надії на програму Ватикану щодо покатоличення всього українського народу. Визвольний рух західноукраїнських трудящих налякав ватиканську верхівку, і папа Пій XI заповісив розробляти заходи для зміцнення католицької ідеології, прищеплення віруючим ненависті до комуністичних ідеалів, до пролетарського інтернаціоналізму. Підтримка і здійснення цих заходів, які дістали назву «Католицька акція», проголошувалися Ватиканом обов'язковими, оскільки, за твердженням папської курії, «розбиття політичне католицького табору в Польщі набуло занадто гострих форм»<sup>10</sup>. На виконавців «Католицької акції» покладалося переконанням і силою, залякуванням і переслідуваннями викорінювати в робітників і селян саму думку про возз'єднання з Радянською Україною. Католицько-уніатська преса рясніла закликами до українського народу не забувати про належність «до одного христового стада, пастирем якого є намісник божий — папа римський»<sup>11</sup>.

Комуністи попереджали трудящих про те, що буржуазія і клерикали, налякані успіхами революційної боротьби, підуть і на зраду, і на підступи, обман, жорстокі репресії. «В умовах перемоги пролетарської революції, — підкреслювалося в резолюції VI розширеного засідання ЦК Компартії Західної України, — в умовах розвалу польської окупації під ударами революційного руху або воєнних поразок західноукраїнська буржуазія буде намагатися розбити єдиний фронт пролетарської революції польських, українських, білоруських революціонерів — фронт боротьби за самовизначення Західної України»<sup>12</sup>.

Це передбачення справдилося. Наприкінці 20 — на початку 30-х років уніатська верхівка розгорнула широку підготовку «місіонерів» для «об'єднання», а насправді — покатоличення українців. У Римі в 1925—1926 роках була створена спеціальна духовна академія «Колегіум русікум»; підготовка «місіонерських кадрів на Сході» здійснювалася за спеціальними вказівками, що надходили до керівництва уніатських єпархій в Галичині з Ватикану.

Ідеологи уніатства наvertали віруючих на підтримку бажання Ватикану згуртувати їх в «єдину віварню» з «єдиним пастирем» (тобто папою римським), обгрунтовували і здійснювали настанови католицьких зверхників посилати «ченців-місіонерів не тільки в Східну Польщу, а де б то не було, взагалі всюди»<sup>13</sup>.

<sup>9</sup> ЦДІА УРСР, Львів, філіал, ф. 201, оп. 4 «б», спр. 2791, арк. 4.

<sup>10</sup> Там же, ф. 108, оп. 1, спр. 332, арк. 4.

<sup>11</sup> Там же, ф. 201, оп. 1, спр. 5834, арк. 19.

<sup>12</sup> Резолюції розширеного засідання ЦК КПЗУ, 3.IV 1932 р. — Львів, 1932, с. 10.

<sup>13</sup> Домбровський А. Пій XI і уніатський рух. — Вільно, 1930, с. 23.

Для втілення своїх планів вони активно використовували чернечі ордени редемптористів, василіан, різні релігійні організації — такі як, наприклад, «Марійське товариство», «Сестри-місіонерки святого серця Ісусового», тощо. Уніатські священники і ченці-місіонери закликали парафіян до «піднесення католицького духу», до «послуху» польській владі; підбурювали до боротьби проти комуністичних організацій<sup>14</sup>.

Ревні зусилля уніатських священників у виконанні «Католицької акції» мали неприховану войовничу антикомуністичну спрямованість, дедалі більше набували поліцейського характеру. Виконувалися приписи Ватикану створити в кожній місцевості «комітет боротьби з комунізмом, до якого повинні увійти представники усіх релігійних організацій»<sup>15</sup>, кожний служитель культу зобов'язувався мати спеціальну картотеку для збирання відомостей про кожного парафіянина і відзначати в ній: «хто не ходить до церкви, хто читає і які саме газети, хто належить до яких товариств»<sup>16</sup>.

Діяльність клерикальних організацій за програмою «Католицької акції» мала на меті відвернути трудящі маси від революційної боротьби, розколоти ряди пролетаріату, роз'єднати трудящих за національною ознакою, психологічно готувати їх до війни в інтересах міжнародного імперіалізму, проти Країни Рад. Починаючи з 1933 р., коли до влади в Німеччині прийшов фашизм, всі реакційні сили, в тому числі Ватикан, уніатсько-націоналістичні елементи переорієнтовуються на Гітлера, нацизм, вбачаючи в ньому ту силу, яка, на їх думку, знищить комунізм і його оплот — СРСР. Ідеологи уніатства у зверненнях до фашистського керівництва Німеччини запевняли, що в разі походу на Схід воно матиме відданого спільника і доводили свою відданість злісними наклепами на соціалізм, пропагандою людиноненависницьких ідей ніцшеанства, благословляли погроми і терор окупаційних властей проти комуністів і тих, хто їм співчував, закликали до відвертої боротьби проти Радянського Союзу. У своєму рефераті «Католицька акція — в парадії» уніат Р. Охримович самого бога виставив «керівником» в антипарадній боротьбі: «Христос вимагає взаємодії християн на боевому фронті»<sup>17</sup>. «Пастирі» вимагали від парафіян обов'язкового вступу в «католицькі союзи», щоб таким чином паралізувати рух трудящих за возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній соціалістичній державі, розпалювали національну ворожнечу. Так, рупор войовничого клерикалізму уніатська газета «Мета» цинічно закликала: «Український націоналізм мусить бути приготований на всякі засоби боротьби з комунізмом, не виключаючи масової фізичної екстермінації, хоч би й жертвою мільйонів людських фізичних екзистенцій»<sup>18</sup>. Ці «слуги божі» не тільки проголошували людиноненависницькі ідеї, але й активно втілювали їх на практиці, беручи участь в так званій «паціфікації» («умиротворенні»), яку провадив польський поміщицько-буржуазний уряд — організованих терористичних актах, масових арештах українських робітників і селян, спаленні цілих сіл. Клерикали і оунівці чинили криваві розправи над трудящими, комуністами і комсомольцями, борцями за возз'єднання з Радянською Україною у Добровлянах, Бережницях, Луцинях, Жирові. Від їхніх рук загинули сотні українських комуністів і комсомольців, серед них — М. Гребінець у Сколі, Федір та Ми-

<sup>14</sup> Див.: Фонди Львів. істор. музею, архів № 2415.

<sup>15</sup> Див.: Правда про унію, с. 271.

<sup>16</sup> Цит. за кн.: Шиш А. Антигуманний характер: моралі уніатства.— К. Політвидав України, 1973, с. 13.

<sup>17</sup> ЦДІА УРСР, Львів. філіал, ф. 201, оп. 4 «б», спр. 2345, арк. 51—52.

<sup>18</sup> Мета, 1932, 7 квіт.

хайло Шалії в селі Опорець. За благословенням уніатського священника Ємілевського оунівські бандити по-звірячому закатували братів Юстина і Федора Шкалубиних<sup>19</sup>. Викриваючи злочинну діяльність клерикально-націоналістичної реакції, Ярослав Галан писав: «Терор набуває жахливих розмірів. Західну Україну придавила п'ята стопроцентного фашизму»<sup>20</sup>.

Крім відвертого терору, в боротьбі проти впливу комуністичної ідеології, зокрема ідей пролетарського інтернаціоналізму, на маси, польський окупаційний уряд та його вірні прислужники — уніати і українські буржуазні націоналісти — розгорнули шалену кампанію брудних наклепів на соціалістичні перетворення в Радянському Союзі, в тому числі на Радянській Україні. Трудящих селян Західної України уніатська преса всіляко залякувала колективізацією в СРСР, спотворюючи її смисл, перекручуючи і фальсифікуючи факти. З номера в номер з тупою впертістю уніатсько-націоналістичні газети й журнали сіяли ворожнечу до братнього російського народу, його мови, культури, звичаїв. Сторінки цієї преси були сповнені найбрудніших фантастичних вигадок про життя і працю на Радянській Україні, соціалістичні перетворення в СРСР, рясніли вигадками про «терплячих змучених братів за Збручем», про «їхні страждання і небезпеку», про «криваві насилля» над віруючими в Радянському Союзі, тощо.

Релігійність певної частини населення Західної України апологети уніатства намагалися використати для того, щоб з допомогою фальсифікацій марксизму-ленінізму, спотворення політики КППС і Радянської держави щодо релігії та церкви розпалювати релігійний фанатизм, ненависть до комунізму та першої в світі Країни Рад.

Факти свідчать, що верхівка уніатської церкви добре зналася на справжньому становищі релігії, церкви, духовенства і віруючих в СРСР і на Радянській Україні. Один з агентів А. Шептицького, що проживав на території Української РСР, М. Цегельський, 17 листопада 1924 року повідомляв, що комуністи «хоча й самі в ніщо не вірять, та не переслідують віруючих»<sup>21</sup>. Інший агент митрополита М. Шепанюк 1 грудня 1925 року писав: «Маємо, слава богу, свободу визнання, свободу християнської проповіді, а решту, дасть бог, при упертій, енергійній праці добудемо за молитвами Вашими»<sup>22</sup>. І, незважаючи на це, пастирські листи єпископів, уніатська преса, проповіді священників засуджували неіснуючі переслідування духовенства і віруючих в Радянському Союзі. Особливо посилювався антирадянський галас у зв'язку з оголошенням папою Пієм XI «хрестового походу проти СРСР».

Викриваючи ці антирадянські виступи, західноукраїнські комуністи розкривали класову природу ненависті уніатських клерикалів до країни, що раз і назавжди повалила експлуататорський лад. Газета «Сель-Роб» з цього приводу писала: «Саме тому, що Радянський Союз будує соціалізм, з великим успіхом здійснює п'ятилітку, індустріалізує країну, через що унеможливило захоплення радянського ринку закордонними капіталістами, колективізує сільське господарство, нищить куркуля як клас і цим самим нищить спільника й опору імперіалістичної інтервенції, — саме в тому всьому заключається основний «гріх» Радянської влади. «Переслідування віри і релігії», «знущання над духо-

<sup>19</sup> Див.: Дудикевич Б. Під прапором Народного фронту.— Львів, 1957, с. 35.

<sup>20</sup> Див.: Галан Ярослав. Твори: В 3-х т.— К.: Радянський письменник, 1960, т. 3, с. 381.

<sup>21</sup> Див.: ЦДІА УРСР, Львів, філіал, ф. 201, оп. 4 «б», од. зб. 1815, арк. 12.

<sup>22</sup> Там же, ф. 201, оп. 4 «б», од. зб. 1843, арк. 56.

венством», тощо,— це все припутано як ідеологічну прикрасу для розпалення релігійного фанатизму темної віруючої маси з метою натравлення її проти Радянського Союзу та робітничо-селянської влади»<sup>23</sup>.

Уніатська верхівка найбільше жахалася великого революціонізуючого впливу прикладу СРСР для західноукраїнських трудящих. В умовах економічної кризи, що лютувала в ці роки у Польщі, соціалістичні перетворення на Радянській Україні наочно доводили, на що здатні народні маси, якщо влада належить їм самим, якщо вони самі господарюють у країні. Ось чому уніати так завзято намагалися спотворити життєдайну силу ідей дружби народів, запаморочити свідомість мас націоналістичними ідеями.

Ідеологи уніатства не гребували нічим для насаджування в народі консерватизму, середньовічних забобонів, містицизму, нав'язування ідеї вічності і непорушності експлуататорського ладу. Налякані розгортанням боротьби трудящих Західної України за повалення експлуататорського ладу, зростанням їх симпатій до Радянського Союзу, до ідей пролетарського інтернаціоналізму, уніатські служителі культу робили все для того, щоб революційну енергію мас повернути в русло релігійного фанатизму, містицизму, вдавалися до грубих «чудодійних» підрбок (так, у грудні 1937 р. було інсценовано «чудо» — появу діви Марії з немовлям Ісусом на віконній шибі в хаті Якова Бродинського в с. Чайковичі на Львівщині). В такий спосіб уніатські душпастирі обдурювали легковірних, малописьменних людей, залякували їх «безбожним» комунізмом, розпалювали національну ворожнечу. Для цього було використано і 200-річчя від дня «чудесного оновлення» ікони богоматері в Гошеві. Поширюючи вигадки про масове зцілення хворих і калік завдяки цій іконі, «святі отці» навчали людей ні в чому не поклатися на власні сили, а «шукати допомоги і надії в поклонінні богородиці».

Однак у відповідь на посилення соціального і духовного гніту об'єднувалися, організовувалися у свідомі лави борців трудящі різних національностей: українці, росіяни, білоруси, поляки, євреї, угорці. Очолювала боротьбу за соціальне і національне визволення трудящих Західної України, їх возз'єднання в єдиній братній сім'ї радянських народів Компартія Західної України. В умовах найжорстокіших знущань, розгулу терору, клерикалізму, шаленого націоналізму вона високо несла прапор пролетарського інтернаціоналізму.

В основі національної програми КПЗУ лежали ленінські принципи розв'язання національного питання. Проголошене нею право націй на самовизначення в конкретних умовах західноукраїнських земель означало здійснення законного прагнення їх населення до возз'єднання з Радянською Україною. Для викриття антикомуністичної платформи уніатсько-націоналістичної верхівки, для пропаганди ленінських ідей дружби трудящих всіх націй комуністи Західної України широко використовували масові антивоенні кампанії, легальні організації, хати-читальні, прогресивну пресу, демонстрації, мітинги, нелегальні комуністичні видання.

Західноукраїнські комуністи викривали зв'язок клерикалізму з фашизмом, закликали трудящих до організованої боротьби. З ініціативи і під керівництвом КПЗУ в 1935—1936 роках по всій території Польщі прокотилися виступи на захист політ'язнів різних національностей, відбулися політичні мітинги у Варшаві, Кракові, Львові, Стрию, Калуші, Станіславі. Комуністи роз'яснювали робітникам і селянам, що «возз'єд-

<sup>23</sup> Сель-Роб, 1930, 2 берез.



нання Західної України в єдиній Радянській Соціалістичній державі боятися може тільки буржуй, пан і піп. Робітникам воно принесе владу в державі, кінець безробіття... Селянинові дасть воно панську землю без викупу та поміч робітничої держави в організуванні великого спільного сільського господарства... Працюючій інтелігенції дасть спромогу брати участь у національно-культурному будівництві, яке буйно розвивається на Радянській Україні...»<sup>24</sup>.

Під впливом пропаганди ідей пролетарського інтернаціоналізму робітники, селяни, учнівська молодь Галичини свідомо виступали проти іноземних гнобителів і їхніх поплічників — ідеологів уніатства. Трудящі відмовлялися передплачувати клерикально-націоналістичні газети і журнали, сповнені брехні про СРСР, висловлювали щире почуття дружби до Радянської держави, палке бажання стати її громадянами. Так, наприклад, жителі с. Тростянець на Львівщині в спеціальній заяві в газету «Сель-Роб» офіційно відмовилися від передплати клерикальної газети «Народна справа», оскільки вона «не боронить інтересів працюючих, а, навпаки, приносить їм шкоду»<sup>25</sup>. Потік таких заяв в середині 30-х років зростав день у день.

Служителі уніатства змушені були з тривогою констатувати, що «настрої українського села, які проявляються... в симпатіях до комуністів, ростуть»<sup>26</sup>, що в селах «все більше зауважуєш написи на брамах і парканах: «Хай живе КПЗУ!», «Хай живе робітничий Інтернаціонал!», «Проч з війською, хай живе всесвітня революція!», «Проч з попівським кадиллом!»<sup>27</sup>.

Боротьба КПЗУ проти клерикалізму і буржуазного націоналізму, за пролетарський інтернаціоналізм і об'єднання західноукраїнських трудящих у вільній сім'ї радянських народів-братів була однією з найяскравіших сторінок її історії. У важкі роки наступу реакції, розпалювання національного розбрату, релігійного фанатизму, антирадянської істерії з боку правлячих кіл Польщі та клерикально-націоналістичного табору західноукраїнські комуністи довели свою непохитну вірність ідеям пролетарської солідарності. Діяльність КПЗУ, керованих нею прогресивних сил перешкодила реакції отруїти свідомість трудящих націоналістично-релігійним дурманом, підготувала ґрунт для возз'єднання українських земель в єдину Українську Радянську Соціалістичну Республіку, значною мірою наблизила цей історичний акт.

Визвольний похід Червоної Армії у вікопомному вересні 1939 р. приніс західноукраїнським трудящим жадану свободу. Народні Збори, скликані 27 жовтня 1939 року у Львові, проголосили встановлення Радянської влади по всій території Західної України і одностайно ухвалили просити Верховну Раду СРСР прийняти Західну Україну до складу СРСР.

Західноукраїнські трудящі палко підтримали Декларацію Народних зборів від 28 жовтня 1939 року про конфіскацію земель, що належали поміщикам, монастирям, великим державним урядовцям, а також про націоналізацію промисловості і банків<sup>28</sup>. Націоналізація 2518 промислових підприємств в західних областях України та націоналізація землі ліквідували приватну капіталістичну власність і створили економічну базу для соціалістичних перетворень.

<sup>24</sup> Правда про унію, с. 209.

<sup>25</sup> Сель-Роб, 1932, 25 верес.

<sup>26</sup> Правда про унію, с. 256.

<sup>27</sup> Там же, с. 235—236.

<sup>28</sup> Там же, с. 292.

Безземельні і малоземельні селяни Західної України після возз'єднання з УРСР одержали 2 млн. га землі, яка належала раніше поміщикам і монастирям, і близько 2 млн. га землі, відібраної в куркулів.

Історичні зміни, які сталися в західних областях України внаслідок возз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі, породили нову хвилю наклепів з боку Ватикану і уніатських священнослужителів та українських буржуазних націоналістів.

Встановлення Радянської влади в цих областях і здійснення віковичної мрії західноукраїнських трудящих — возз'єднання їх в єдиній сім'ї радянських народів — були великим ударом для уніатських можновладців, їхнього проводиря А. Шептицького. Загнані в глухий кут, вони причаїлися, сподіваючись на розв'язання фашистською Німеччиною війни проти СРСР. Вони офіційно проголошували лояльне ставлення до Радянської влади, а насправді продовжували ворожу українському народові діяльність, спрямовану на підлив соціалістичних перетворень, на підтримання гітлерівських зазіхань на СРСР.

Про вороже ставлення уніатського духовенства до соціалістичного будівництва в Західній Україні свідчить так звана «Хроніка Гошівського монастиря», виявлена в 1950 р. в тайнику келії ігумена. Ось деякі записи з неї: «1939 р., 3 вересня. Ми боїмося, щоб, не дай боже, не прийшли до нас більшовики»; «1941 р., 31 грудня. Дай боже, щоб їх (комуністів — Н. К., А. С.) всіх розбили цілком, щоб сліду їх не було в Європі»<sup>29</sup>.

Уніати не могли примиритися з тим, що декрети Радянської влади позбавили їх земель, промислових підприємств і банків, не могли без люті спостерігати, як господарює вільний трудовий народ, зростає вплив ідей ленінської дружби народів. У газеті «Лемко», яка видавалася українцями-емігрантами в м. Юнкерсі (США), у березні 1940 р. було вміщено «Лист православного священика», в якому йшлося про наказ Шептицького, за яким священники мусили читати в церкві молитву, складену митрополитом. Ця молитва була проінята антирадянським духом, погрозами на адресу галицьких «віровідступників», «які самі стали господарювати в країні». У квітні 1940 р. Шептицький заявив протест органам Радянської влади з приводу реорганізації шкільної освіти в західних областях УРСР. Йому не подобалось, що навчання в школах ведеться з науково-матеріалістичних позицій, що почали створюватися піонерські і комсомольські організації.

Після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Радянській державі Ватикан розпочав злісну антирадянську кампанію брехні і наклепів, оголосивши, що «возз'єднання є загрозою католицизму». Поширювалися різні вигадки про «гоніння» на релігію в Радянському Союзі. Папський престол, уніатська верхівка і українські буржуазні націоналісти докладали в цей час всіх зусиль, щоб підірвати віковичну дружбу українського і російського народів, посіяти ворожнечу між народами-братями.

Але ці провокації були настільки грубо організовані, що навіть реакційна зарубіжна преса не йняла їм віри. Так, наприклад, коли в жовтні 1939 року католицький офіціоз «Оссерваторе Романо» надрукував огляд про стан релігії в Західній Україні і Західній Білорусії, навіть римський кореспондент американської газети «Нью-Йорк таймс» змушений був визнати: «Немає сумніву в тому, що огляд цей вигадано у Римі, і він дістав схвалення папського статс-секретаріату»<sup>30</sup>.

<sup>29</sup> Цит. за названою кн. А. Шпша, с. 19—20.

<sup>30</sup> Цит. за кн.: Д а н и л е н к о С. Т. Уннаты.— М.: Політгиздат, 1972, с. 104.

Плакаючи марні надії на те, що Радянська влада в СРСР «довго не протримається», уніатські керівники уже розподіляли, так би мовити, сфери впливу на «паству» на території нашої країни. Про це писали в таємному листі до секретаря східної конгрегації Ватикану Є. Тісера на уніатські верховоди М. Чарнецький, К. Шептицький, Й. Сліпий, А. Неманцевич. Вони доповідали, що 9 жовтня 1939 р. митрополит А. Шептицький поділив усю територію Радянського Союзу на «екзархати апостольської столиці» (тобто Риму), на чолі яких завчасно поставив: М. Чарнецького — на Волині, Холмщині і Підляшші, К. Шептицького — в Росії та Сибіру, Й. Сліпого — на Україні, А. Неманцевича — у Білорусії<sup>31</sup>. Останній мав дістати провідну роль у поширенні католицької ідеології по всій території Країни Рад. Папа Пій XII затвердив цей зухвалий документ у листопаді 1940 року.

Уніатські ієрархи готувалися пристати до обозів «хрестового походу» фашистської Німеччини проти Радянського Союзу. Звіряча ненависть до Радянської влади привела уніатських верховодів і українських буржуазних націоналістів до найтіснішого союзу з фашизмом. Ватикан і його уніатські агенти сподівалися за допомогою гітлерівської армії здійснити нарешті свої старі плани щодо покатоличення слов'янських народів.

З перших днів Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників уніатсько-оунівські бандити активно допомагали окупантам запроваджувати так званий новий порядок — брали участь у масових стратах, тортурах, що чинилися над радянськими патріотами.

Уніатські «душпастирі» чимало прислужилися фашистам в період окупації, коли у Львівській області було знищено близько 700 тис. чол., вивезено на каторжні роботи в Німеччину — 170 тис. чол., у Тернопільській області відповідно — 256 040 і 164 046 чол., в Івано-Франківській — 239 920 і 68 361 чол., Ровенській — 200 946 і 22 272 чол.<sup>32</sup> Фашистські загарбники повернули уніатам майно і землі, націоналізовані Радянською владою. Уніатське духовенство одержувало від окупаційного гітлерівського режиму спеціальні кошти: єпископи — по 100 окупаційних злотих, священники — по 104 злотих щомісячно<sup>33</sup>. Така була плата за зраду своєму народові, за його муки і страждання. Але народ заплатив їм по-своєму: гнівом, презирством, знищенням запроданців і навічним вигнанням їх залишків із священної землі Радянської України.

За визволення Львова, Брод, Золочева, Буська, Тернополя, Івано-Франківська та інших міст і сіл західних областей УРСР від фашистських загарбників, крім українців, билися росіяни, казахи, буряти, татари, узбеки, таджики, каракалпаки, білоруси, естонці. Український народ ніколи не забуде імен славних представників братніх народів СРСР, які виявили чудеса хоробрості в боротьбі за його свободу, завжди вдячно згадуватиме тих, хто поліг в боях за Перемогу на вулицях українських міст і сіл.

Масовий героїзм радянських людей у часи війни, повоєнної відбудови, їхня міцна, загартована у боях дружба, братерська взаємодопомога мали вирішальне значення у повному й остаточному розвінчанні уніатської ідеології. У 1946 р. Львівський церковний собор уніатського духовенства прийняв рішення про скасування Брестської церковної

<sup>31</sup> Див.: Правда про унію, с. 294.

<sup>32</sup> Див.: З а м л и н с ь к и й В. Шлях чорної зради.— Львів: Каменяр, 1969, с. 151.

<sup>33</sup> Див.: Д м и т р у к К. Свастика на суганах.— К.: Політвидав України, 1973, с. 315.

унії 1596 року, про розрив з Римом. Таким був фінал ганебних спроб Ватикану та його агентури в західних областях України — уніатських церковників — щодо повалення Радянської влади, відторгнення України від братньої сім'ї радянських народів, покатоличення українських трудящих. Але і нині, майже через 35 років після розгрому фашистської Німеччини і закінчення другої світової війни, войовничі уніатські клерикальні кола за кордоном на чолі з кардиналом Й. Сліпим ведуть антикомуністичну пропаганду, як і раніше, використовуючи дезінформацію, найбрудніші наклепи на внутрішню і зовнішню політику СРСР та інших соціалістичних країн. Уніатські верховоди і тепер пропагують ідеї католицької експансії на Схід. У 1963 р. Сліпий виступив на вселенському соборі в Римі з пропозицією створити київсько-галицький уніатсько-католицький патріархат. І хоча папа Павло VI не наважився підтримати цю пропозицію, він відзначив «заслуги» Сліпого, надавши йому в 1965 р. сан кардинала. Виступаючи 20 серпня 1978 р. із зверненням до всіх католицьких ієрархів, Й. Сліпий знову грубо фальсифікував становище релігії в СРСР, говорив про «знищену церкву» та ін.

Уніатські клерикали і українські буржуазні націоналісти провадять всілякі релігійно-політичні «маніфестації», спрямовані проти Радянського Союзу, проти ідей ленінської дружби народів, миролюбної зовнішньої політики СРСР, інших соціалістичних країн, вдаються до брудних провокацій, підбурюють віруючих в СРСР не виконувати громадянських обов'язків, не йти служити до Радянської Армії, не брати участі у виборах, виступати проти радянського законодавства.

Нинішні дії залишків уніатсько-оунівських орударів за кордоном неспростовно свідчать про те, що вони продовжують виконувати ганебну роль шпигунів на службі у найреакційніших імпералістичних кіл, так само як вони робили це на користь панівним класам буржуазно-поміщицької Польщі в 20—30-х роках і фашистським агресорам — під час Великої Вітчизняної війни. Сучасні уніатські екстремісти мають тісний зв'язок з Центральним розвідувальним управлінням США, з англійською «Інтеллідженс сервіс», італійською «Сіфар» тощо, контактують з неофашистами, расистами, неоколонізаторами, знайшли спільну мову з ізраїльськими сіоністами. Вони взяли на ідейне озброєння антикомунізм, антирадянщину, войовничий шовінізм.

Об'єднавшись із силами, ворожими мирові і дружбі між народами, ватажки уніатської церкви остаточно розкрили своє ество реакціонерів і мракобісів. На догоду заокеанським хазяям уніатсько-націоналістичні кола силкуються в перекрученому вигляді виставити величчі успіхи радянських народів на шляху комуністичного будівництва, відкрито фальсифікують ідеї ленінської політики дружби народів в СРСР, ставлення КПРС, Радянської держави до релігії і церкви.

Але всі ці спроби уніатських церковників і українських буржуазних націоналістів приречені на провал. «Ми давали і будемо давати рішучу відсіч будь-яким проявам буржуазної і ревізіоністської ідеології, протиставляти ворожим нападкам бойову, оперативну і перекозливу пропаганду, підвищувати політичну пильність радянських людей»<sup>34</sup>, — підкреслив у Звіті ЦК Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.

З братньою допомогою всіх радянських народів західноукраїнські трудящі успішно відбудували зруйноване фашистськими окупантами на-

<sup>34</sup> Щ е р б и ц ь к и й В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України, 10 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К.: Політвидав України, 1976, с. 69.

родне господарство, досягли величезних результатів в розвитку соціалістичної економіки, народної освіти, культури. 75—80 проц. кадрів робітників і інженерних працівників у західноукраїнських областях—вихідці з корінного населення.

Загальний обсяг промислового виробництва тільки у Львівській області зріс нині в 37 разів порівняно з 1940 р. Індустрія західних областей України становить невід'ємну частину народногосподарського комплексу СРСР. Запорукою її дальшого бурхливого зростання є міцні зв'язки з виробничими колективами союзних республік, зокрема соціалістичне змагання західноукраїнських підприємств з підприємствами Москви, Ленінграда, Ульяновська, Риги, Одеси та ін.

Поряд з індустріалізацією західних областей УРСР тут було розв'язане й інше історичне завдання — перехід дрібнотоварних одноосібних селянських господарств на шлях соціалістичного, колективного розвитку.

В процесі соціалістичних перетворень в західних областях республіки відбулася справжня культурна революція, найважливішими результатами якої були ліквідація неписьменності, широкий розвиток народної освіти, розквіт літератури, мистецтва, небачене збагачення духовного життя.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє велику увагу дальшому розвитку економіки цих областей. Так, в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», накреслених XXV з'їздом КПРС, ставиться завдання «випереджаючими темпами розвивати промисловість у західних областях республіки»<sup>35</sup>.

Радянська дійсність щент розбиває жалюгідні спроби уніатсько-націоналістичної еміграції дискредитувати ленінські ідеї дружби і братерства народів нашої країни, доводить цілковиту неспроможність тверджень ватажків зарубіжних уламків унії про «недоцільність» возз'єднання західних областей України в єдиній Радянській соціалістичній державі. Докорінні перетворення, що відбулися в усіх сферах життя українських трудящих за роки Радянської влади, є наочним втіленням міцності і животворної сили дружби, згуртованості, взаємодопомоги всіх народів Радянського Союзу.

\* \* \*

Геронической борьбе трудящихся за воссоединение западноукраинских земель в едином Советском государстве противодействовали униатские клерикалы — одни из самых яростных врагов прогресса, демократии, социализма. Отравляя сознание трудящихся религиозным дурманом, сея национальную рознь, запугивая верующих призраком «большевистской угрозы», униатское духовенство предавало интересы народных масс Западной Украины, выступало защитником эксплуататорского строя, апологом самых реакционных буржуазных идеологических доктрин.

История борьбы трудящихся Западной Украины за воссоединение в едином Советском социалистическом государстве — это в то же время история их борьбы против униатства, ставшего в годы фашистской оккупации западных областей УССР на путь прямого пособничества нацистским агрессорам. Поэтому глубоко закономерен полный идейный и организационный крах униатов.

Советская действительность убедительно опровергает любые потуги униатско-националистической эмиграции дискредитировать ленинские идеи дружбы и братства народов Советской страны.

<sup>35</sup> Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, с. 256.

## ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ І СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В СРСР

Виданий Науковою радою АН СРСР з історії суспільної думки, Інститутом філософії АН УРСР і Інститутом суспільних наук АН УРСР збірник «Марксистсько-ленінська думка в СРСР: історичний шлях і проблеми його дослідження» \* підготовлений на основі матеріалів Всесоюзної наукової конференції «Теоретичні проблеми історії філософської і суспільної думки в СРСР», яка була присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Керівник авторського колективу член-кореспондент АН СРСР М. Т. Іовчук і редакційна колегія (академік АН УРСР В. І. Шинкарук, В. П. Чугаєв та ін.), намагаючись дати широку — фактично і проблемно — картину становлення марксистсько-ленінської філософської і суспільної думки в СРСР, залучили нові дані, а також скомпонували в одне близькі за тематикою виступи, що благотворно позначилося на загальній структурі праці.

Дослідження історичного процесу утвердження і розвитку марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР включає складний і багатограничний комплекс проблем, що є об'єктом пильної уваги спеціалістів різних галузей знання — філософів, істориків, соціологів, економістів правознавців, літературознавців та ін. Особливо важливу роль при цьому відіграють радянська філософська і історична науки. Плідна тенденція до об'єднання зусиль спеціалістів різних галузей суспільного знання для розв'язання складної комплексної проблеми позначилася на характері книжки, авторський колектив якої представлений філософами, істориками, економістами й правознавцями.

Центральна, провідна ідея, що цементує зміст усього збірника і характеризує розвиток суспільної і філософської думки в нашій країні після перемоги Жовтня, — це ідея творчої духовно-практичної сили марксизму-ленінізму як справді наукового світогляду, що забезпечив можливість перетворення усіх сфер нашого матеріального і духовного життя на соціалістичних засадах і дав надійні орієнтири в дальшому просуванні радянського суспільства по шляху суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного прогресу — до комунізму. Це переконливо розкривається у статті кандидата в члени Політбюро ЦК Компартії України, першого секретаря Львівського обкому партії В. Ф. Добрика,

якою відкривається книжка. Кажучи про велику роль науки у виконанні завдань, поставлених XXV з'їздом партії, В. Ф. Добрик підкреслив важливе значення в комуністичному будівництві суспільних наук, які розвиваються на ідейно-теоретичній основі марксизму-ленінізму, відзначив їх зростаючий вплив на удосконалення суспільних відносин, усебічний розвиток особи.

Низка статей присвячена розкриттю історичного шляху формування марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки в СРСР. Розчленувавши матеріал згідно з важливими історичними віхами становлення нашого суспільства, автори прагнули дати характеристику основних етапів розвитку філософської і суспільної думки, звернувши особливу увагу на головні результати, творчі підсумки, досягнуті на кожному з них. Наведений у книжці розмаїтий матеріал з історії філософської і суспільної думки народів СРСР зі всією очевидністю розкриває інтернаціоналізм марксистсько-ленінського вчення, ідеали якого знайшли втілення у творчій практиці всіх народів нашої багатонаціональної країни, в процесі утвердження і розвитку єдиної соціалістичної ідеології, яка стала непохитною основою дружби і братерства всіх народів і народностей СРСР. Інтернаціональний характер марксистсько-ленінської філософії переконливо розкривається у статті М. Т. Іовчука і Б. В. Богданова; при цьому підкреслюється широта процесу інтернаціоналізації всіх сторін життя і духовного розвитку радянського суспільства. Водночас принцип інтернаціоналізму в конкретному теоретико-дослідницькому плані виступає як важлива методологічна передпосилка вивчення історії філософії і суспільної думки в СРСР. М. М. Верников, І. П. Головаха, В. К. Сульженко характеризують інтернаціоналізм як світоглядно-методологічний принцип, адекватний сутності процесів, що відбуваються в усіх сферах життя соціалістичного суспільства. При цьому показано, яке значення для дослідження суспільної думки має розкриття діалектики інтернаціонального і національного.

В узагальнюючій статті В. Є. Євграфова дана характеристика важливих закономірностей розвитку і сучасного стану дослідження історії філософської думки народів СРСР. Заслуговує на увагу розгляд автором перспектив вивчення історії вітчизняної філософії. У книжці містяться також статті, присвячені підсумкам дослідження історії філософської і суспільної

\* Марксистско-ленінская мысль в СССР: исторический путь и проблемы его исследования. — Киев: Наук. думка, 1978. — 447 с.

думки на Україні, в Білорусії, в Середній Азії і Казахстані. Відзначимо глибокий аналіз українськими істориками філософії сучасного стану історико-філософських досліджень.

У книжці містяться матеріали про основні етапи розвитку радянської економічної і правової науки, а також про окремі проблеми становлення історичної науки. Однак загальний стан розвитку суспільної думки представлений тут поки що на рівні підсумків і завдань окремих наук — історичної, економічної і правової. У цьому разі виявляється недостатня внутрішня оформленість конкретної дослідницької позиції щодо розуміння сутності суспільної думки як явища духовного життя суспільства. І якщо в існуючій літературі робиться чимало в плані з'ясування предмета суспільної думки, розкриття суті її характеру вихідних методологічних принципів, якими має керуватися історик радянської суспільної думки, то конкретна дослідницька реалізація цих принципів переноситься в майбутнє. У книжці відзначається актуальність розв'язання проблеми створення історії суспільної думки радянського народу і в цьому зв'язку правомірно підкреслюється потреба з'ясувати своєрідність «тієї професії, що має відрізнити дослідників, які спеціалізуються у вивченні розвитку суспільної думки» (с. 252). від істориків філософії, економічної науки, права та ін.

Важливою є також спроба розкрити специфіку досліджень у галузі суспільної думки, дати чітке і адекватне розуміння її предмета, висвітлити методологічні, загальносвітоглядні і конкретнонаукові принципи аналізу явищ суспільного життя. Велика увага в праці приділяється характеристичній суспільної думки як специфічного об'єкта дослідження. Відзначаючи недостатню розробку цієї проблеми, М. Т. Іовчук і Б. В. Богданов справедливо виступають проти суто механістичного розуміння історії суспільної думки як суми знань окремих гуманітарних дисциплін, відзначають потребу здійснення «синтезу їх результатів» (с. 67). В. С. Горський і А. Ф. Смирнов висувають плідну ідею фокусування, основної проблеми, що характеризує той чи інший період історії суспільної думки, прагнуть встановити відмінність між об'єктом суспільної думки («суспільне життя як певна цілісність на тому чи іншому етапі її розвитку», с. 239) і предметом її історії («система поглядів, що виражають інтереси відповідного класу», соціальні групи, їх відношення до існуючих порядків, с. 240). При цьому підкреслюється, що така система поглядів здебільшого має теоретичне обґрунтування, найміцніше пов'язана з філософськими, світоглядними установками. Чітке формулювання цього положення досить важливе, бо адекватне розуміння характеру суспільної

думки передбачає врахування особливостей різних рівнів, зрізів суспільної свідомості. Водночас відзначимо, що з'ясування предмета історії суспільної думки як системи поглядів того чи іншого класу (групи) висуває на перший план соціально-філософський, світоглядний аспект дослідження, тоді як історик спеціально вивчає певний ідейно-проблемний матеріал, який виник з потреби усвідомлення конкретно-історичного суспільного буття, оформився в ідейному протистові з домінуючими раніше ідеологічними уявленнями і в процесі свого розвитку викристалізувався в якусь систему понять, ідей, принципів, провідних проблем і тем. В обґрунтуванні предмета історії суспільної думки плідним, мабуть, є перехід від статично-лінійних характеристик до динамічних, що враховують момент руху, протистові, наявність різних рівнів суспільної свідомості і специфічних особливостей їх світоглядної зумовленості. Саме, спираючись на ці моменти, можна визначити предмет історії суспільної думки в СРСР. Перспективним у конкретно-методологічному плані є запропоноване В. С. Горським і А. Ф. Смирновим розуміння опосередкованого характеру джерел історії суспільної думки, прагнення змалювати процес відтворення, реконструкції тих даних, які мають стати об'єктом уваги дослідника.

В книжці досить широко показано значення діалектико-матеріалістичної методології в розробці проблем історії філософії і суспільної думки. Велика увага приділена ними також розкриттю важливого методологічного значення принципів партійності й історизму в історико-філософському дослідженні.

У праці висвітлюються основні періоди розвитку в нашій країні філософської і суспільної думки і на цій основі даються істотні характеристики її сучасного стану. Поряд з цим поставлена низка актуальних теоретико-методологічних і конкретних наукових проблем, а також накреслені перспективні напрями їх розв'язання в дальшому розвитку досліджень в галузі історії суспільної думки в СРСР. Позитивна розробка проблем історії марксистсько-ленінської філософії і суспільної думки поєднується з аргументованою критикою буржуазних і ревізіоністських спотворень провідних тенденцій духовного, ідеологічного розвитку соціалістичного суспільства.

Розкриваючи творчий характер марксистсько-ленінізму як учення, що постійно розвивається, показуючи всесвітньо-історичне значення здійснених у СРСР докорінних соціальних і духовних перетворень, книжка спрямовує на дальшу розробку актуальних проблем філософської і суспільної думки.

## ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВЗАЄМОДІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ КУЛЬТУР

Вивчення взаємозв'язку і взаємо впливу духовних, в тому числі й філософських, культур різних народів дає можливість розкрити загальні закономірності розвитку філософії в різних країнах на певному історичному етапі. Воно дозволяє з'ясувати історичне коріння дружби прогресивних сил різних народів, сприяє відкриттю реакційного спрямування й антинаукової сутності концепцій ідеологів буржуазного націоналізму. Не випадково саме цій проблемі все більше уваги приділяють радянські дослідники, які вивчають історію вітчизняної філософії. Розглядають деяких її аспектів, а саме: аналізові характеру зв'язків представників передової філософської та соціологічної думки Росії і України другої половини XVIII — початку XIX ст. з французьким Просвітництвом присвячена, зокрема, монографія Г. М. Чабан\*.

Автор розкриває філософські основи та соціальне спрямування ідеології Просвітництва взагалі і французького зокрема, показує соціально-економічні, політичні та ідейні передумови її виникнення в Росії і на Україні, аналізує її еволюцію і характер зв'язків з французьким Просвітництвом.

Ідеологія Просвітництва притаманна духовним культурам народів багатьох країн. Її виникнення нерозривно пов'язане з формуванням буржуазного світогляду, з ідеологічною підготовкою буржуазних революцій. Це — буржуазна за своєю суттю і антифеодална та антиклерикальна за спрямуванням ідеологія. Типовими для неї є раціоналізм, гуманізм, обгрунтування необхідності перетворення суспільства на «розумних началах», відповідно до принципів теорії «природного права» та «договорного походження держави», критика догматів християнського віровчення.

Наявність названих елементів у філософських вченнях конкретного періоду історії дає підстави говорити про час появи просвітницької ідеології в тій чи іншій країні. З цього погляду переконалими видаються аргументи автора монографії про виникнення просвітництва в Росії і на Україні в більш ранній період російської історії, що пов'язаний з петровськими реформами, з діяльністю так званої вченої дружини Петра I.

Автор монографії, спираючись на праці істориків вітчизняної філософії, які опубліковані протягом останнього часу, показує, що хоч розклад феодально-кріпосницьких відносин в Росії і на Україні починається в другій половині XVIII ст., ґрунт для зародження елементів капіта-

лістичних відносин був підготовлений ще за часів петровських реформ. Саме тоді виникає в Росії теорія «освіченого абсолютизму», яка багато в чому збігалась з ідеями, притаманними ранньому Просвітництву взагалі. У творах вітчизняних діячів початку XVIII ст. можна знайти і цілий ряд інших ідей, аналіз змісту яких дає всі підстави твердити, що саме в цей час в Росії зароджується ідеологія Просвітництва. Про це свідчить насамперед антисхоластична спрямованість учень передових мислителів згаданого періоду (головним чином найбільш визначних діячів Києво-Могилянської академії), посилення світських елементів у філософії, рафінування ідеї бога від вульгарного антропоморфізму та критика останнього, наявність елементів деїзму і пантеїзму, переорієнтація предмета філософії від «богопізнання» на пізнання природи і людини, розрізнення філософії і теології, науки та релігії, тенденція до натуралізації моралі і нарешті обстоювання теорії «природного права» та договірного походження держави в соціологічних концепціях.

Отже, як цілком резонно зазначає автор, виникнення просвітницької ідеології в Росії слід пов'язувати з діяльністю ідеологів петровських реформ. Творчість же А. Д. Кантеміра, В. К. Тредіаковського, М. В. Ломоносова була тим ланцюгом, який з'єднував ідеї діячів епохи петровських реформ з ідеями М. І. Новикова, Д. І. Фонвізіна, М. М. Поповського, Д. С. Анічкова, С. Й. Десницького, Я. П. Козельського, О. М. Радіщева. Діяльність О. М. Радіщева піднесла ідеологію російського Просвітництва на вищий щабель розвитку і свідчила про перехід її представників від пропаганди реформ до теоретичного обгрунтування необхідності революційного знищення феодально-кріпосницької системи.

На основі аналізу економічного розвитку Росії і України кінця XVIII — першої чверті XIX ст., коли загострилась криза феодально-кріпосницької системи, автор показує, як в антифеодальній ідеології виникають два протилежні напрями — ліберальний і революційний — відповідно до розуміння шляхів дальшого розвитку російського суспільства. Характерною особливістю першого напрямку (в монографії це показано на аналізі світогляду В. Н. Каразіна) була поміркованість і компромісність поглядів його представників. Другий напрям, репрезентований декабристами, відзначався активним протестом проти кріпосного права і визнанням необхідності революційної боротьби з самодержавством. Декабристи сприйняли і далі розвинули ту лінію російського Просвітництва, яка була представлена матеріалістичною традицією у вітчизняній філософії, а також революційною ідеологією О. М. Радіщева.

\* Чабан А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII — начала XIX в. и Французское просвещение. — К.: Наук. думка, 1979. — 120 с.



Розглянувши в такій площині еволюцію вітчизняного Просвітництва, автор монографії доходить висновку, що процес формування і розвитку просвітницької ідеології в Росії і на Україні відбувався по висхідній лінії — від появи просвітницького розуміння історичного процесу до революційного руху декабристів. В поглядах останніх «особливо яскраво виявились просвітницькі ідеї, які зливалися з революційними висновками і республіканськими принципами» (с. 108).

Спираючись на здійснений в першому розділі аналіз спрямування і сутності вітчизняного Просвітництва, Г. М. Чабан розкриває його зв'язок з ідеями французьких просвітників. Адже саме французьке Просвітництво, через різні історичні причини, мало найзаввернішу форму, саме воно зробило найбільший вплив на розвиток філософської культури Росії і України другої половини XVIII — початку XIX ст. Цей вплив, як показано в монографії, виявлявся в набірніманітніших формах, починаючи «від перекладу і популяризації творів французьких просвітників і їхнього критичного засвоєння до творчого використання ідейної спадщини французького Просвітництва відповідно до історичних умов розвитку Росії і України» (с. 59).

Щоправда, філософія французького Просвітництва неоднорідна і вплив її різних течій (ліберально-буржуазного крила, вчення філософів-матеріалістів, радикально-демократичного крила) був не однаковий. Водночас ставлення вітчизняних мислителів до того самого напрямку часто було неоднозначне. Зважаючи на це, в монографії робиться спроба показати диференційований підхід вітчизняних просвітників до різних течій у філософії французького Просвітництва. При цьому, спиняючись в основному на аналізі впливу ідей представників прогресивної лінії в розвитку французького Просвітництва, автор постійно звертає увагу на творчий характер ставлення до їх філософії вітчизняних мислителів. Він аналізує погляди Г. С. Сковороди, Я. П. Козельського, В. В. Пасека, В. В. Капніста, декабристів. Такий підхід дозволяє зробити висновок, що вітчизняне Просвітництво — самостійне і оригінальне явище в розвитку культури; його представники критично сприйняли ідеї французь-

ких мислителів, переосмисливши їх згідно зі специфікою історичного розвитку Росії і завданнями визвольної боротьби. Вони зробили істотний внесок в розвиток антифеодалного світогляду, що знайшло найбільш концентроване вираження у дальшій демократизації і радикалізації ідеології Просвітництва.

У монографії постійно підкреслюється тісний зв'язок між розвитком Просвітництва в Росії і на Україні, на багатому фактичному матеріалі розкривається благотворний вплив передової філософської та суспільно-політичної думки Росії на формування і розвиток просвітницької ідеології на Україні.

Рецензована праця відзначається вдалими узагальненнями, систематизацією і послідовністю викладу матеріалу, аргументованістю висновків. Водночас вона не позбавлена і окремих хиб.

В нашій літературі розрізняють Просвітництво у вузькому розумінні — як антифеодалну і об'єктивно буржуазну ідеологію, яка вбачає в реформах і освіті єдиний шлях боротьби з феодализмом, і в широкому — як синонім прогресивної антифеодалної ідеології періоду становлення капіталізму (в ній можна чітко виділити революційний і ліберальний напрями). Г. М. Чабан зазначає, що в своїй монографії дотримується другого погляду. Але таке обмеження, на нашу думку, не виправдане з методологічних міркувань, тим більше, що воно робиться в історико-філософському дослідженні, яке претендує на уточнення самого поняття просвітництва. Недостатньо переконливою є критика погляду тих дослідників, які часом виникнення ідеології вітчизняного Просвітництва вважають серединою XVIII ст.

Децю фрагментарно у монографії висвітлено діяльність гуртка О. О. Паліцина, а також творчість В. В. Капніста. Не зовсім вписується в загальний контекст праці розгляд боротьби матеріалізму і ідеалізму в Харківському університеті, особливо характеристика світогляду Т. Ф. Осиповського та І. С. Рижського.

Загалом же монографія Г. М. Чабан є серйозною і плідною розробкою однієї з актуальних проблем історико-філософської науки.

М. І. ЛУК, М. В. РОГОВИЧ

## ШЛЯХИ ТЕОРЕТИЗАЦІЇ НАУКИ

Теоретико-методологічне усвідомлення закономірностей розвитку сучасного наукового знання становить важливе завдання в галузі марксистсько-ленінської філософії.

Його здійснення відповідає як соціально-економічним, так і ідеологічним потребам суспільства розвинутого соціалізму, цілям наукового пізнання, тенденції поглиблення

лого діалектизації, піднесенню ефективності наукових теорій на основі всебічного застосування методологічних принципів марксистсько-ленінської філософії.

Як відзначала «Правда» в редакційній статті «Високій обов'язок радянських філософів», істотна роль філософії в системі сучасного наукового знання визначається саме піднесенням її методологічної функції, оскільки поглиблення досліджень та диференціація наук посилюють потребу в синтезі та інтеграції наукових даних. Відповідно до цього радянські філософи, а серед них і науковці нашої республіки докладають чимало зусиль для розв'язання питань методологічного забезпечення розвитку наукового пізнання та аналізу його понятійно-категоріального апарата. Монографічна публікація, присвячена аналізу проблеми загальнонаукових категорій, вийшла друком минулого року у Львові (науковий редактор професор Б. Г. Кубланов)\*.

У ній висвітлюються актуальні методологічні проблеми сучасного наукового пізнання, в тому числі порушуються ряд дискусійних питань. Це, безперечно, не може не зацікавити філософську громадськість.

Насамперед привертає увагу спроба автора на основі результатів сучасного наукового пізнання зробити певні філософські узагальнення, які стосуються розвитку конкретних наук і засобів здобування нового знання взагалі. Е. П. Семенюк аналізує процес народження так званих загальнонаукових категорій, що призвів до появи нових підходів у пізнанні дійсності. Наукова актуальність згаданих підходів не викликає сумніву.

Суть революційних перетворень сучасного наукового знання характеризує теоретизація науки загалом. Їй цілком відповідають згадані тенденції диференціації і інтеграції наукових знань. За висловом В. І. Леніна, «теоретичне пізнання повинно дати об'єкт в його необхідності, в його всебічних відносинах, в його суперечливому русі...»<sup>1</sup> Це можливо за умови пізнання внутрішніх, істотних зв'язків об'єкта, що і є специфікою теоретичного знання.

У нашій філософській літературі відзначається, що процес теоретизації наук включає інтерпретаційну та методологічну функції, завдяки чому створюються два стратегічні напрями дальшого розвитку наукового пізнання. Перший означає відображення сучасною наукою сутності більш глибокого порядку. Другий — характеризує процес формування якісно нових рівнів методології дослідження об'єктивного світу. Обидва названі напрями простежуються і в монографії Е. П. Семенюка, де розглядаються особливості появи нового

типу наукових понять, загальнонаукових категорій (система, структура, елемент, функція, модель, інформація і ймовірність), а також з'ясовується питання про застосування на базі цих категорій нових загальнонаукових підходів до пізнання дійсності (системний, структурний, функціональний, інформаційний, модельний і ймовірнісний). Ми гадаємо, що такий підхід до проблеми теоретизації наукового знання є перспективним.

Е. П. Семенюк розкриває чинники появи нових наукових понять, категорій, в яких дістали вияв особливості науково-технічної революції, характерні риси сучасного наукового пізнання. В нашій філософській літературі їх іноді називають загальнонауковими категоріями. Автор зроби спробу показати їх відмінність як своєрідного проміжного, перехідного різновиду наукових категорій. Він вбачає її в тому, що, по-перше, ці категорії застосовані в усіх галузях наукового знання, проте позбавлені логіко-гносеологічної універсальності, по-друге, кожна з них сама або разом з такими категоріями становить основу специфічного за змістом підходу до пізнання реального світу (с. 33).

Філософсько-гносеологічне розуміння автором змісту категорій — система, структура, елемент, функція, модель, інформація, ймовірність — загалом не викликає заперечень, вони насправді посідають важливе місце у сучасному науковому пізнанні. Проте визначення їх логічного аспекту, тобто відображення в них закономірних зв'язків і відношень матеріального світу, потребує деякої корекції.

Річ у тім, що категоріальні функції того чи іншого поняття визначає не лише обсяг відображення ним явищ матеріального світу, а й ступінь відображення внутрішніх, істотних, необхідно-закономірних зв'язків і відношень явищ і процесів. Це ж стосується і філософських категорій, серед яких вирізняють парні категорії діалектики, які відображають істотні зв'язки і відношення процесу розвитку. Загальнонаукові поняття набувають статусу категорій наукового пізнання саме завдяки повноті відображення істотного, закономірного, ступеню відтворення всезагальних відношень, а не тому, що поширюються не на всі явища матеріального світу. Вони насправді посідають особливе місце у структурі наукових понять, оскільки фіксують більш глибокий ступінь відображення дійсності, ніж конкретнаукові поняття, лишаючись науковими, а не філософськими.

Е. П. Семенюк в цілому вдало розкриває дію загальнонаукових категорій, реалізацію їх евристичних функцій на прикладі загальнонаукових підходів до пізнання. Визначаючи підхід до пізнання в науці як логіко-гносеологічне та методологічне утворення, яке характеризує напрям наукових досліджень (аспект) без обмежень методів і засобів дослідження (с. 116), автор, на нашу думку, правильно показує йо-

\*Див.: Семенюк Е. П. Общенаучные категории и подходы к познанию. Львов, 1978.—175 с.

<sup>1</sup> Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 178—179.

го відмінність від методу пізнання, а також від методологічної спрямованості наукових досліджень. Заслужовує позитивної оцінки і розгляд змістової сутності загальнонаукових підходів. Проте розкриття характеру їх взаємозв'язку з матеріалістичною діалектикою лишилося не реалізованим (однієї сторінки тексту — с. 156, звичайно, замало для розв'язання такого завдання). Загальних тверджень тут не досить.

У монографії чільне місце займає обговорення такого питання, як структурно-методологічні рівні наукового пізнання. Автор поділяє погляд, що таких рівнів три: філософська, загальнонаукова та спеціально-наукова методології. З'ясування особливостей кожного з цих рівнів дає можливість глибше зрозуміти процес переходу від загальних форм методології до тих, які безпосередньо використовуються в науковому дослідженні.

Дискусійність питання значною мірою зумовлюється невизначеністю середньої ланки названої ієрархії рівнів. Природодослідники постійно натрапляють на гносеологічні труднощі «переведення» філософських категорій і принципів у поняття і теорії конкретних наук. Такі труднощі постають і перед філософами, які займаються філософськими питаннями природознавства.

Тому особливо наукову цінність мають пропозиції щодо визначення специфіки загальнонаукової методології і кола проблем, охоплених нею. Ті загальнонаукові категорії, які досліджуються в монографії, безперечно, правомірно залічувати до рівня загальнонаукової методології, оскільки вони виконують важливу методологічну роль в теоретизації сучасної науки. І не лише в тому, що вони становлять проміжний, перехідний тип понять, а насамперед тому, що відображають перехід сучасної науки на більш глибокий рівень дослідження.

У працях такого загальнометодологічного плану, як рецензована монографія, над-

звичайно важливою є точність, однозначність логічних визначень, наукових понять, філософської мови загалом. Адже без цього неможлива висока культура теоретичного дослідження. Проте відзначимо деякі хиби, що пов'язані з невиправданим ускладненням мови викладу окремих частин книжки Е. П. Семенюка, застосуванням термінів, які без достатніх логічних підстав переходять з конкретно-наукової сфери в філософію. Це стосується, наприклад, вживання термінів: «денотат поняття», «унітарність категорій», «емерджентні властивості» та висловів типу: «логікогносеологічний еквівалент», «репрезентанта моментів об'єктивної інваріантності у бутті і пізнанні». Не поталанило також поняття «парадигма», яке застосовується і як «евристична парадигма наукового дослідження», і як «парадигма буденного мислення», і як «загальні парадигми загальнонаукових підходів».

Незважаючи на зазначені хиби монографія «Загальнонаукові категорії і підходи до пізнання» сприяє поглибленню наших уявлень з проблеми розвитку наукового знання і його найважливіших шляхів — розвитку понятійно-категоріального апарата й посилення методологічної спрямованості наукового дослідження, розкриття автором об'єктивних чинників формування загальнонаукових категорій: математизації, кібернетизації.

Безперечно, розвиток наукового пізнання є також і розвитком мови науки. Поява нових понять і категорій, удосконалення існуючих і їх переосмислення на новому етапі наукового пізнання враховується концептуально-методологічним апаратом марксистсько-ленінської філософії. І наскільки це важливо, доводить аналіз розглядуваної монографії, яка, безумовно, сприяє розв'язанню деяких важливих та дискусійних питань діалектико-матеріалістичного аналізу сучасного наукового пізнання.

М. В. ПОПОВ

## СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ПОБУТ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Останніми роками з'явилось чимало праць з проблем радянського способу життя. Проте не всі структурні елементи, риси та особливості способу життя висвітлені в них достатньою мірою. Особливо бракує наукових досліджень, які стосуються питань соціалістичного побуту, його ролі і місця у суспільному житті, взаємозв'язку з радянським способом життя. Рецензована книжка

\* є однією з перших, де проблеми соціалістичного побуту розглядаються в контексті радянського способу життя.

Побут досліджується у взаємозв'язку з іншими соціальними явищами, що дає змогу

\* Кавалеров А. И. Социалистический быт — составная часть советского образа жизни. — Львов: Вища школа, 1978. — 126 с.

визначити його як певну структурну цілісність. Ґрунтовно проаналізувавши дефініції поняття «побуту» у нашій та зарубіжній соціологічній літературі, автор дійшов висновку про доцільність визначення його через ширшу за змістом та обсягом категорію «спосіб життя». А. І. Кавалеров не погоджується з тими дослідниками, які вважають поняття «спосіб життя» недостатньо обґрунтованим в науковому розумінні і на цій підставі заперечують можливість такого визначення.

У рецензованій праці відзначається детермінованість способу життя і побуту способом виробництва і системою соціальних відносин. Автор показує механізм взаємодії побуту і виробництва, прямий і опосередкований вплив останнього на побут. А. І. Кавалеров розглядає також питання про відносну самостійність цього соціального явища, його вплив на інші сфери життєдіяльності суспільства.

У книжці докладно аналізується взаємозв'язок побуту з іншими соціальними і природними факторами: духовною культурою, політикою, географічним середовищем та ін., визначається його місце серед них, розкривається його структура. Остання, підкреслює автор, перебуває у постійному розвитку і залежить, в кінцевому підсумку, від змін у суспільному ладі. Так, в умовах розвиненого соціалізму основними структурними елементами побуту є його домашня, суспільна та виробнича форми. Вони і собі мають складники. Кожний структурний елемент побуту виконує певну соціальну функцію. В цілому вони утворюють матеріальну і духовну основи побуту, які взаємопробімають одна одну.

Розглядаючи проблеми способу життя і побуту, автор велику увагу приділяє їх соціальним функціям, ролі та місцю в суспільному процесі. Він відзначає, що розуміння способу життя і побуту як загальносоціологічних категорій має велике значення для пізнання і практичного перетворення суспільного життя, в тому числі і побуту. Серед соціальних функцій соціалістичного побуту А. І. Кавалеров особливо виділяє таку, як формування всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Спираючись на положення праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, методологічні принципи діалектичного та історичного матеріалізму, результати соціологічних досліджень, автор аналізує вплив сфери побуту на розвиток особи. У книжці слушно відзначається, що безпосередній вплив побуту на становлення особи виявляється у формуванні її потреб, їх задоволенні, оволодінні нею способами споживання матеріальних і духовних благ, що загалом зумовлює формування певного кола інтересів її світогляду.

Важливого значення у рецензованій праці надається розглядові на основі великого емпіричного матеріалу докорінних змін у побуті трудящих, які сталися внаслідок перемоги Жовтня і культурної революції в

нашій країні, висвітленню особливостей формування нового типу побуту — соціалістичного, заснованого на соціальній і національній рівноправності всіх громадян СРСР. Цей процес відзначався надзвичайною складністю і через тяжку спадщину минулого, і через труднощі відбудовчого періоду, і через те, що побут взагалі важче піддається перетворенню, ніж інші сфери людської життєдіяльності.

Особливо підкреслюється роль Комуністичної партії в організації перебудови і вдосконалення суспільного побуту на всіх етапах соціалістичного розвитку нашої країни, у боротьбі з різного роду вульгаризаторськими антимарксистськими поглядами на визначення шляхів розвитку соціалістичної культури, способу життя та побуту.

Значне місце у книжці посідає розгляд такої важливої проблеми соціалістичного побуту, як розвиток його суспільної форми. Тут узагальнюються результати дослідження цього питання в радянській соціологічній літературі та працях учених соціалістичних країн. А. І. Кавалеров не погоджується з висновками тих авторів, які пов'язують перспективу галузі в побуту лише із колективізацією його домашньої форми. В основі такого підходу лежить, на думку автора монографії, неправильне тлумачення лєнінського положення про перебудову домашнього господарства у велике соціалістичне, яке звільнить людину від тяжкої та малопродуктивної праці у сфері домашнього побуту. Посилаючись на це положення, зазначає А. І. Кавалеров, деякі дослідники полудують поняття «домашнє господарство та «побут». В. І. Ленін мав на увазі перебудову, усупільнення домашнього господарства, тобто тільки частини домашньої форми побуту, його матеріальної сторони, а не побуту загалом.

У зв'язку з цим А. І. Кавалеров заперече правомірність вживання поняття «усупільнення» стосовно побутових відносин, які становлять єдність матеріальних і духовних процесів. На наш погляд, таке уточнення щодо понятійного апарату корисне для пізнання сфери побуту. Крім того, зазначає автор, не можна випускати з уваги той факт, що недостатня розробленість понять і їх неточне вживання використовуються буржуазними соціологами для фальсифікації як радянського способу життя, так і соціалістичного побуту.

У монографії на багатому фактичному матеріалі показано формування і розвиток основних елементів суспільного побуту; наголошується на тому, що метою політичної і організаторської діяльності Комуністичної партії, довгострокового соціального планування Радянської держави є поліпшення добробуту народу, створення сприятливих матеріальних і культурних умов, що відповідають його зростаючим потребам. Зокрема автор спіняється на тих успіхах, які досягнуті в поліпшенні житлових умов, роботи підприємств комунально-побутового

обслуговування, засобів масової інформації, системи охорони здоров'я, освіти та ін. Розвиток суспільної форми побуту, раціональне використання здобутків науки і техніки, зазначає він, сприятимуть розв'язанню низки важливих соціальних проблем, у тому числі ліквідації залишків нерівноправного положення жінки у побуті, подолання відмінностей між містом і селом у цій сфері, збільшенню вільного часу, що становлять неодмінні передумови всебічного і гармонійного розвитку особи.

Логічним завершенням монографії є розгляд проблеми соціального управління побутом в умовах розвинутого соціалізму, яке спрямоване на розвиток матеріальних і духовних потреб особи, розширення можливостей їх задоволення, забезпечення культури виробництва і побуту, стирання граней між соціальними групами та ін.

Для ілюстрації теоретичних положень автор широко використовує матеріали статистичних збірників, соціологічних досліджень, зокрема здійснених ним самим.

Монографічна праця А. І. Кавалерова має недоліки і спірні місця. Так, на наш погляд, потрібно було ґрунтовніше проаналізувати таку особливість побуту зрілого соціалізму, як процес його інтернаціоналізації, питання про формування розумних потреб особи

розвиток колективістської природи соціалістичного побуту та ін. І навпаки — стисло, без зайвих подробиць, розглянути структурні елементи побуту, його соціальні функції. Недостатньо переконливо виявляється критика практики будівництва в нашій країні будинків нового побуту, які вже функціонують у багатьох містах. А. І. Кавалеров цілком слушно відзначає неточність вживання в нашій соціологічній літературі поняття «усуспільнення побуту» (с. 86—89), проте не пропонує замість нього іншого поняття, яке б відображало процеси перебування побуту на колективістських началах.

Суперечливими є також місця, пов'язані з аналізом складових елементів понять «побут», «спосіб життя» (с. 26—29), визначенням запропонованого автором поняття «соціалізація побуту» (с. 89), що як таке, на наш погляд, становить великий інтерес. Автор надто «перевантажує» текст статистичними даними (с. 76—77, 94—95).

Загалом праця А. І. Кавалерова з питань соціалістичного побуту є цікавим дослідженням, яке стане в пригоді науковим працівникам, пропагандистам, лекторам, студентам, всім, хто цікавиться проблемами розвитку радянського способу життя.

М. Т. ТЕРЬОХІНА

- ДОБРИК**  
Віктор Федорович — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Львівського обкому Компартії України
- СЛОБОДЯН**  
Марія Іллівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів)
- ВЕРЕМЄЄВА**  
Олена Петрівна — доктор філософських наук, професор, завідувача кафедрою наукового комунізму Львівського державного університету ім. І. Франка
- КРАВЧУК**  
Марія Іванівна — викладач Львівського державного університету ім. І. Франка
- СТАРЧЕНКО**  
Тамара Яремівна — кандидат філософських наук, доцент, завідувача кафедрою філософії Львівського державного університету ім. І. Франка
- БУЙВОЛ**  
Борис Панасович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР
- ЦАПОК**  
Сергій Олексійович — науковий співробітник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР
- КІКЕЦЬ**  
Галина Юрївна — кандидат філософських наук, доцент Тернопільського державного педінституту
- СЕМЕНЮК**  
Едуард Павлович — кандидат філософських наук, доцент Львівського державного університету ім. І. Франка
- ГОРИНЬ**  
Василь Іванович — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів)
- СТРАТІЙ**  
Ярослава Михайлівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів)
- КАШУБА**  
Марія Олександрівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів)
- КУБЛАНОВ**  
Борис Григорович — доктор філософських наук, професор Львівського державного університету ім. І. Франка
- ПАШУК**  
Андрій Іванович — доктор філософських наук, професор Львівського державного університету ім. І. Франка
- ВЕРНИКОВ**  
Марат Миколайович — кандидат філософських наук, завідувачий відділом філософії Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів)
- ДОЛЯ**  
Валентин Євграфович — доктор філософських наук, завідувачий кафедрою філософії Львівського державного медінституту
- ДЯЧКОВА**  
Нінель Миколаївна — доктор філософських наук, завідувача кафедрою філософії Львівського політехнічного інституту
- КОЗАЧИШИН**  
Надія Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент Львівського державного університету ім. І. Франка
- СІМОНЧИК**  
Алла Миколаївна — кандидат філософських наук, старший викладач Львівського державного університету ім. І. Франка

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

**В. І. ШИНКІУК** (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**,  
**В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВ-**  
**ДОКИМЕНКІВ**, **В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИ-**  
**ЩЕНКО**, **М. СПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ**  
(заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-4-78, 29-48-55.

Художній редактор **В. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **І. В. Плюта**

Здано до набору 18.07.79. Підп. до друку 18.09.79. БФ 24668. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк.  
арк. 12,95. Обл.-д. арк. 13,52. Тираж 2000 пр. Зам. 9-663.

Видавництво «Нова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжна друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-книга» Держкомдаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКА МЫСЛЬ» № 5, 1979, сентябрь—октябрь. (На украинском языке). Научно-  
теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год.  
Адрес редакции 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной  
книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Госкомиздата УССР,  
252004, Киев-4, Репіна, 4.

17

40 коп.

Індекс 74526

---

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

## „Філософська думка“

---

Журнал систематично висвітлює актуальні проблеми, поставлені перед марксистсько-ленінською філософією історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, іншими програмними партійними документами, вміщує теоретичні матеріали, в яких аналізується діалектика сучасного соціального процесу, розкриваються світоглядні і методологічні аспекти матеріалістичної діалектики. Він широко знайомить читачів з найновішими досягненнями марксистсько-ленінської філософської науки, з найважливішими здобутками природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне та методологічне значення, піддає критиці сучасну буржуазну філософію.

Велика увага на сторінках журналу приділяється проблемам соціалістичного способу життя, взаємозв'язку науки і практики, методології наукового пізнання, історії філософської та соціологічної думки. В ньому вміщуються матеріали з питань історії вітчизняної філософії, тексти рукописів діячів Кієво-Могилянської академії; готуються до друку статті, присвячені 1500-річчю Кієва. Журнал друкує методичні матеріали для слухачів семінарів системи партійної освіти, огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, рецензії на філософську та суспільно-політичну літературу, бібліографічні матеріали, висвітлює наукове життя в республіці, Радянському Союзі, за рубіжем.

Журнал «Філософська думка» розрахований на науковців, викладачів і студентів вузів, працівників партійних, радянських і громадських організацій.

---

Періодичність журналу — 6 номерів на рік. Передплатна ціна — 2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоноші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культурно-освітніх закладах.

Передплата триває протягом всього року.

---

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1979, № 5, 1—104